

*Юлі-Яні
за натхнення*

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Дмитро Вирський

Війни українні:

хроніки татарського прикордоння України

(XVI – середина XVII ст.)

Київ 2016

УДК 94(477.53-21) “15/16”
ББК 63.3(4Укр-4Пол)44
В52

Вирський Д. **Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.).** – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – 299 с.

Рецензенти:

доктор габілітований
доктор історичних наук
кандидат історичних наук

Пйотр Борек
Борис Черкас
Владислав Грибовський

У книзі представлені найбільш значущі пам'ятки річпосполитської історіографії XVI – першої половини XVII ст., присвячені темі війн на татарському прикордонні України. Зокрема, йдеться про тексти щодо зимової битви під Ольшаницею 1527 р., «жалісну історію» про успішний татарський набіг 1575 р., життєпис видатного прикордонника – кн. М. Вишневецького (1529 – 1584), міжнародну реляцію про відбиття татарського набігу 1589 р., авантюрну оповідь про життя рядового запорожця кінця XVI – початку XVII ст., триумф козацько-шляхетської співпраці – битву під Білою Церквою 1626 р., опис «навчальної» експедиції до Дикого Поля юного кн. С.-К. Корецького 1644 р. Поданий також нарис розвитку татарознавчих студій в Речі Посполитій XVI – середині XVII ст.

Для науковців, викладачів і студентів, усіх, хто цікавиться україно-і тюркознавством, а також історією вітчизняної історіографії.

На обкладинці: гравюри «вершника татарського» та «вершника рутенського» з книжки голландця Авраама Брейна (de-Bruyn) про різні роди рицарської кінноти «*Diversarum gentium armatura equestris*» / «Різних народів озброєння вершників» (Кельн, 1577; Амстердам, 1617). На звороті – малюнок татарина Альбрехта Дюрера.

Затверджено до друку Вченою Радою Інституту історії України (Протокол № 9 від 4 жовтня 2016 р.)

ISBN 978-966-02-8027-4

© Д.С.Вирський, 2016
© Інститут історії України
НАН України, 2016

Зміст:

<i>Передмова</i>	7
<i>Розділ 1.</i> Ще нелякані ординці: остання битва князя К. І. Острозького (опис Й.-Л. Деція битви під Ольшаницею 1527 р.) . . .	11
<i>Розділ 2.</i> Чорний оксамит: хроніка успішного татарського нападу 1575 р. (Б. Папроцького віршована «Історія жалісна...») . . .	27
<i>Розділ 3.</i> Гордий волею князь: історія прикордонника («Епіцедіон» на смерть кн. М. Вишневецького з 1585 р. та ін.)	95
<i>Розділ 4.</i> Війна і «міжнародний» піар: анонімна реляція про набіг татар 1589 р. («Розгром татар і турків...», Париж, 1590) . . .	119
<i>Розділ 5.</i> Воля і неволя: життя українця як авантюрний роман (одіссея Я. Кимиковського в М. Пашковського «Історіях турецьких і сутичках козацьких з татарами» з 1615 р.)	145
<i>Розділ 6.</i> Тріумф шляхетсько-козацької солідарності: битва під Білою Церквою 1626 р. (за «Реляцією правдивою» Я. Доброцького)	173
<i>Розділ 7.</i> «Магнатський спорт»: опис екскурсії до Дикого Поля кн. С.-К. Корецького восени 1644 р. («Погоня» 1645 р.) . . .	201
<i>Розділ 8.</i> Річсполитське татарознавство: книжники і самовидці (XVI – середина XVII ст.)	223
<i>Післямова</i>	235
<i>Бібліографія</i>	239
<i>Іменний покажчик</i>	269
<i>Географічний покажчик</i>	283
<i>Ілюстрації</i>	291

Передмова

Ця книжка є черговим «розгортанням тез». У свій час мені (буду казати за себе, хоч, гадаю, мій випадок і не унікальний) впала в око надмірна зосередженість вітчизняної історичної науки на одних сюжетах ранньомодерної історії України та переведення інших на рівень слабкоокресленого тла із напівфольклорним смаком і барвою. А де тонко – там і рветься. Відтак, новочасні ідеї більш густого/щільного опису історичної реальності із сплітанням наново всього, що соціальне, для мене стали «моєю революцією» і досі усі мої проекти мають саме таку уявлену рамку.

Ось і сюжет про «природну» війну на татарському кордоні ранньомодерної України – частини Великого Кордону християнської та ісламської цивілізацій – тісно пов'язаний з представленням «героїчної доби» Козаччини. Але акцент на козаках часто густо призводив до зосередження уваги на колоритних, але таки епізодах – на шкоду реконструкції цілих військових кампаній і системних елементів прикордонної оборони¹ (не буду особливо зупинятись тут і на очевидних мотивах ревності української-національної та російської-імперської історіографії доби Модерну щодо умовно «польсько-литовських» акцій). Уламки викривлених і міфологізованих концептів ХІХ-ХХ ст. ще й досі достоту «небезпечні» для охочого скласти собі уявлення про той «осьовий час» історії України.

Мало уваги (ще й занадто часто саме за тією ж викривлено-міфологічною парадигмою) давніші українські дослідники – романтики і народники – приділяли й репрезентації супротивника – татарської сторони чи то, за сучасною термінологією, тюркського світу Північного Причорномор'я. Відтак, історія ранньомодерного Криму та кримськотатарського народу для пересічного вітчизняного читача доволі «темний» сюжет². Не

---

¹ Гадаю, не варто зайвий раз наголошувати на сучасній актуальності теми «Великого Кордону» та загальноцивілізаційного значення боротьби на його українській ділянці.

² Якось я проводив такий собі експеримент – спитав колег як вони змалювали б «кіношнику» сюжет про татарський набіг. З'ясувалося – у кращому разі за фольклорними мотивами (взагалі-то українськими складними

буду твердити, що науковці могли вберегти Україну від «крим-нашизму» (вплив «високої науки» на маси та реалполітику у нинішніх обставинах дуже контрверсійне питання), але пробувати – на свій лад – спокутувати цей реальний чи уявний «прогріх» вважаю не зайвим.

Цікавою особливістю сучасної української історичної науки є й слабка увага до ранньомодерних вчених і літературних наративів. Фахові історики-епігони «київських документалістів» стабільно тяжіють до актових матеріалів і хибно міркують, що літературні джерела вже давно вивчені та «вичавлені» на предмет історичних фактів. Про українських же філологів – істориків ранньомодерної літератури взагалі без сліз не можна щось казати (їх зловживання «поетичними вольностями» здатне завести будь-якого тверезого історика в пучини жорсткої депресії)³. Відтак, скористатись тією джерелознавчою революцією, коли з'явилася можливість працювати з десятками, сотнями, а іноді і тисячами, стародруків он-лайн – за домашнім комп'ютером, а не в нечисленних важкодоступних відділах стародруків і рідкісних книг, видалося якщо й не нікому, то явно небагатьом (принаймні конкуренції я і надалі не відчуваю).

Гадаю (ясна річ, своєкорисно), потенційні інтеграційні переваги тут на боці класичної історіографії/історії історичної науки, яка звикла займатись «інтелектуальним кліматом» епохи та «історіографічним значенням» не завжди традиційних пам'яток історіописання з доробку героїв дослідницького «роману». Історіографам, зрештою, не новина творити мережу з окремих «острівців» імен і текстів (а саме дослідження про *одного* автора чи твір – то звичайний «формат» студії з історіописання XVI – XVIII ст., який ми мали до сьогодні⁴). Крім того, для істориків

для візуалізації, згадаймо кінострічку «Мамай» О. Саніна з 2003 р.), а не реальними описами тогочасних письменників та істориків.

³ Трохи розради дають їх польські колеги для яких «старопольські» пам'ятки – то традиційний об'єкт дослідження (який потребує не лише натхнення та знання сучасної мови).

⁴ Гадаю, не варто нагадувати наскільки підозріло-непереконливою для сучасної історіографічної теорії (з її всебічною зміною «кратності

вітчизняної історичної науки наразі гостро стоїть питання виходу поза прокрустові рамки кириличного літописання як головного предмету їх зацікавлень часів раннього модерну. Річпосполитське латино- і полономовне історичне письменство має врешті-решт зайняти належне місце в історії української історіографії.

Щодо мене самого, то першу спробу творення вищезгаданої «мережі» я зробив у своїй «Річпосполитській історіографії України (XVI – середина XVII ст.)» (К., 2008), де був і розділ «Хроніки інкурсій татарських: річпосполитські наративи війн Великого кордону». Три його підрозділи – у суттєво розширеному вигляді – увійшли і до цієї книжки. Згодом, моя нова книжка «Роксолани серед Сарматів: річпосполитська історіографія України (кінець XV ст. – 1659)» (К., 2013) помітно поглибила дослідницьке бачення тогочасного історіописання і накреслила подальші перспективи студій за темою, почасти реалізовані в наступних авторських статтях.

Та зрештою, із статусу потенційної можливості до стадії практичної реалізації ця книжка перейшла восени 2015 р. після чергової плідної конференції у Кам'янці-Подільському. Сталося це, почасти, під впливом розмов із істориком з Татарстану Іскандером Ізмайловим, який з ентузіазмом окреслив зацікавлення таким проектом з боку умовного «татарського світу». Суголосно на підтримку роботи висловлювалися й мої колеги за свіжоусталеним Семінаром з історії Криму в Інституті історії України НАНУ (Борис Черкас, Ярослав Пилипчук). Ось так я і «дійшов» до книжки такої.

Складається ціла праця з 8 розділів, 7 з яких – то аналізи конкретних історико-літературних пам'яток (створених за період з 1527 по 1645 рр.), а 8-й – то спроба подати читачеві певну «рамку» для процесу накопичення татарознавчого знання в Речі Посполитій XVI – середини XVII ст. Сподіваюся, такий формат буде оптимальним для ознайомлення з найвиразнішими річпос-

---

наближення» та «густим/щільним описом») є отримувана картинка – не важливо єдино-вірна чи єдино-знана.

политськими наративами українних воєн початку Нового часу (джерельна база цієї теми ще далека від вичерпання і, гадаю, до неї ще можна буде не раз повернутися згодом).

Представлені пам'ятки гідні на ретельну увагу фахівців з історії історіописання, бо змушують по-новому поглянути на історіографічні процеси в ранньомодерній Україні. Розраховую також і на зацікавлення колег з сусідніх «цехів» – військових істориків, дослідників міжнародних контактів, соціальних практик прикордонь-*borderland*'ів та усюдисущих краєзнавців.

Насамкінець, дякую дирекції Інституту історії України Національної академії наук України за підтримку видання цієї книжки.

Розділ 1

Ще нелякані ординці: остання битва князя К. І. Острозького (опис Й.-Л. Деція битви під Ольшаницею 1527 р.)

Усталення структур офіційної історіографії Польського королівства за часів короля Сигізмунда I Старого (1506 – 1548), як уже мовилося, посприяло численним історіографічним починанням під егідою королівського двору. Саме тоді «входить в моду» друк реляцій про найважливіші справи держави, покликаних поінформувати щодо цього «міжнародну громадськість» християнської Європи та зайвий раз «прорекламувати» місцевий монарший дім.

Однією з перших таких друкованих реляцій стала праця Й.-Л. Деція з характерною «довгою» назвою «Sendbrieff von der grossen schlacht und sigg So Kü. Ma. Von Poln volk In Litten am XXVII. tag Januarii des. 1527. Jars mit den ungläubigen Tartern gehabt hat»/ «Надісланий лист про велику битву та перемогу, що королівське військо польського народу на Литві 27 дня січня 1527 року з невірними татарами мало» ([Краків?], 1527). Її тема легко укладалася до загальноєвропейських контекстів протидії ісламській (турецькій) загрози, відтак могла розраховувати на зацікавлення та теплий прийом у читачів цілого християнського світу.

Перш ніж розпочати аналіз цього тексту, дозволимо собі коротко представити автора. Зрештою, він досі навряд чи може похизуватись великою увагою з боку вітчизняної історичної науки.

Йост-Людвік Децій
(бл. 1485 – 26.XII.1545)

Уродженець м. Віссембурга в Ельзасі (син бурмістра), він ще замолоду залишив рідне місто. Спочатку осів у Моравії, де став відомим як добрий купець та знавець гірничих і пов'язаних з карбуванням монети справ. Певний час працював на копальнях капіталістів усеєвропейського значення – Фуггерів (у Тіролі).

Звідси через Угорщину потрапив до Кракова, де наприкінці 1507 або на початку 1508 рр. вступив на службу партнера

Фуггерів та Туронів, королівського банкіра Яна Бонера. У нього він 14 років виконував обов'язки секретаря та торговельного агента. За рекомендаціями свого патрона чимало мандрував поза кордонами Польського королівства (Німеччина, Італія тощо).

Брав участь в організації весілля Сигізмунда I та італійки Бони Сфорца. Ці урочистості Децій описав у своїй першій історичній праці «*Diarii et earum, quae memoratu digna in splendidissimis... Sigismundi et... Bonae... nuptiis gesta... descriptio*» / «Щоденник і те, що пам'яті гідне в найвеличніших... Сигізмунда і... Бони... вістки вчинків... опис» (Краків, 1518).

Надалі використовувався польським королем як дипломат (у справах маєткових). Відомий як прихильник Габсбургів (імператор надав 1519 р. Децію титул палатина та диплом шляхетський, до польського герба його прийняли значно пізніше – остаточно король підтвердив його шляхетство 1531 р.). З 1525 р. Децій постійно займається справою монетарних реформ у Короні Польській. Помітним є його внесок до скарбниці економічної думки королівства.

Мандри, особиста схильність до наук та інтереси у видавничій справі зробили Деція своїм у колі європейських гуманістів. Королівський двір (незадоволений текстом хроніки М. Меховського) довірив йому справу «офіційної» історіографії. 1521 р. до 2-го (відредагованого) видання хроніки Меховіти Децій додав свою історичну працю, що складалася з трьох книг: «*De vetustatibus Polonorum*» / «Про старожитності Поляків», «*De Jagellonum familia*» / «Про рід Ягелонів», «*De Sigismundi regis temporibus*» / «Про часи короля Сигізмунда».

Перша була компіляцією з творів різних авторів (Прокопія, Ф. Бйондо, П. Орозія, Л. Бруні, Й. Навклера та ін.), у т. ч. вигаданих. Останнім багатомовно завдячував, зокрема, фантастичний список сарматських володарів. Друга стала витягом з Меховіти. Третя – оригінальною працею (або обробкою недрукованих матеріалів того-таки Меховіти) та важливим джерелом до перших років панування Сигізмунда I (до 1516 р.).

Як хроніст свого часу Децій відзначився також описом якогось катаклізму (виверження Везувію?), здійсненого під час перебування в Неаполі в 1523 р. (видруковано в Нюрнберзі).

Зрештою, 1527 р. він видав у Кракові (німецькою мовою у формі листа) яскравий опис перемоги кн. Костянтина Острозького над татарами під Ольшаницею (поблизу Білої Церкви) – «Надісланий лист про велику битву та перемогу, що королівське військо польського народу на Литві 27 дня січня 1527 року з невірними татарами мало», про який далі і піде мова.

Основним джерелом Деція, напевно, була реляція гетьмана-переможця королю (про отримання якої він згадує у своєму тексті). Для вітчизняної історіографії особливо цінним є те, що «Надісланий лист...» – це рідкісний опис «зимової кампанії» на українському кордоні, а також історія чисто «великолитовської» військової акції і перемоги, досягнутої без «польської» допомоги.

Децій тлумачить свій текст як своєрідну літературну заготовку, чернетку, з якої його друг-видавець Вільгельм Вейдольт з Нюрнберга зможе зробити вже «готовий продукт» для впливової місцевої «газети». Остання й поширить інформацію про подію для досвідченого європейського читача («У найближчій газеті опишіть вчасно, як польський король etc, мого пан народу, в Литві проти татар похвальну перемогу одержав і, отже, [цим] коротким викладом/ я маю зобов'язати вас справу далі поширювати/ та про цю похвальну історію поліпшене повідомлення зробити»).

Аби ввести не дуже обізнаної західної публіки до історичного контексту змагань польських королів із кримськими татарами, Децій зауважує, що «усьому світові відомо про великі тяжкі втрати та кровопролиття Польського королівства/ [що] багато років/ злих ворогів Християнського світу, прямих нащадків татар, саме, без жодної чужої допомоги, зносить і щороку ті самі [татари] на численні розгалужено-стрімкі успіхи можуть очікувати». Тут звертає на себе увагу 1) згадка, що Кримське ханство сприймалося при дворі Сигізмунда I як основний спадкоємець Золотої Орди; 2) теза, що боротьба з татарами – то внесок Польського королівства до глобального протистояння цілого християнського світу із «ворогами»; а також 3) вказівка на специфіку цієї війни, коли супротивник діє стрімкими набігами на землі Корони.

Далі Децій згадує про «свіжу» велику поразку християнського світу – «нешасливе та жалісне падіння Угорського королівства» (мова про битву при Могачі 1526 р., яка віддала більшу частину Угорщини під владу турків). Відтак, напад кримський татар на землі Великого князівства Литовського взимку 1527 року фактично подається як наступний крок турецько-татарської агресії, що має викликати співчуття до постраждалих з боку всякого християнина. Причому напад саме взимку трактований як порушення усталених «військових звичаїв», неправильна та безчесна війна («проти усіх людських міркувань, суворої зими, що в наші дні нечувано»).

За Децієм, набігом керував спадкоємець кримського хана. Напевно, тут слід розуміти, що похід очолював син кримського хана Саадет-Гірея I (1524 – 1532), хоча за тогочасним політичним розкладом Кримського ханства це радше мав би бути його племінник – Іслам-Гірей, діючий калга-султан. За даними Хроніки Литовської та Жмойтської, ватажок походу 1527 р. – це царевич Малай, такий собі татарський Байда – його схоплюють під час битви та за наказом К. Острозького вішають і розстрілюють з лука. За Стрийковським, вождями кримського війська були «царевичі старші» Обускак-Султан (Obuskak Soltan), Джюсуб-Султан (Dziusub Sultan)* і Когучук-бей (Kohuczuk Bij)¹, допоміжний турецький підрозділ очолював «перекопський воевода» (комендант фортеці Ор-Капи на кримському перешийку?)

---

* Може йдеться про Бучкака та Юсуфа-Гіреїв? Це молодші сини калги-небїжчика Ахмет-Гірея, на той час вони вже стали пасинками кримського хана Саадет-Гірея (1523 – 1532). Бучкак (Бучек)-Гірей вже був одним з вождів набїгу на українські землі ВКЛ влітку 1524 р.

¹ Напевно, вождь ногайців-мангитів, які кочували над Дніпром ще у XV ст., а після погрому Великої Орди 1502 р. стали васалами кримського хана і ще 1546 р. нагадували володарю-Гірею, що по нижньому Дніпру – то не його, а їх кочування (їх заява звучала так: «Буди тебе ведомо: Днепр деи наш коч, твои татаровы по Непру не кочевали»), див.: *Трепавлов В. В.* Степные империи Евразии: монголы и татары. – М., 2015. – С. 270.

Ібрагім (Imbraim)². Причому, жоден з них у битві не постраждав (вони «в малій дружині втекли»).

Татари, за описом Деція, здійснили швидкий прорив вглиб земель ВКЛ, потім розвернулися і стали повільно відходити, розпустивши широким фронтом чамбули-загони, аби вибирали здобич («через їх кордон або границю на сотню миль зі швидким поспіхом увійшли і раптово на народ напали, назад рухаючись, з великою здобичтю худоби та людей безперешкодно відступали»)³. Зауважимо, що тут ми маємо один з перших знаних історикам описів традиційної тактики кримців підчас набігу.

Далі, практично за епічним каноном, в оповіданні Деція з'являється герой-рятівник – «гетьман пан Костянтин, князь з Острога», особі якого автор присвячує кілька панегіричних рядків: К. Острозький «з юнацтва своїх талантів у війнах проти невірних Христові ніколи не втрачав/ він також усіх вождів свого часу (як я гадаю) на землі перевершує (своїм мечем християн-

---

² *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego.* – Warszawa, 1846. – Т. 2. – С. 394; *Стрийковський Мацей.* Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Русі / Відп. ред. О. Купчинський. Наукове товариство ім. Шевченка. – Львів, 2011. – С. 18, 914-915 (оскільки це єдиний текст Стрийковського про цю подію, далі посилання не повторюємо).

³ За Йоахимом Бельським, головний удар 26-тисячного війська кримців прийшовся на околиці Пинська, потім вони рушили на землі бельську та люблінську. Один із загонів дійшов під замок Скокувку (в околицях майбутнього Замостя), що належав холмському підкоморю Щесному Замойському. Оборонці замку зробили вилазку і погромили татар. Після цього кримці з полоном рушили назад. Див.: *Kronika Marcina Bielskiego.* – Sanok, 1856. – Т. I-III. – С. 1040. Стрийковський згадував християн-татарських бранців «з Русі, з Поділля і з Підгір'я [себго – Прикарпаття]». О. Гаштовт писав Ю. Радзивілу, що татари діяли навколо Бобруйська та Речиці, чим завдали чимало клопоту місцевій шляхті, а любецькому наміснику вдалося тоді погромити один з їх загонів, див.: *Черкас Б.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – К., 2006. – С. 175. (посилання на: *AGAD.* – Arh Radz. – Dz. XI. – Sygn. 17. – S. 24).

ську кров ніколи не проливав та намагався щита віри ніколи не міняти)»⁴. Цей вождь, який, за Децієм, «мався він за найгіднішу особу зі свого великого народу», людей беззахисних «жалісні стогони почув» і «з великим поспіхом на Київ рушив». Зауважимо тут, що ці панегіричні характеристики князя К. І. Острозького ще не ставали предметом дослідження вітчизняних острогознавців і суттєво доповнюють досить бідну джерельну базу про цю видатну історичну особу.

Наступні рядки оповідають про труднощі-випробування для героя, який збирає свою богатырську рать. Їх колоритний опис має особливо зацікавити військового історика. Гетьман, «оскільки прорив ворога розрізав навпіл [країну], був змушений блукати поза шляхами». Він особисто порядкував мобілізацією («до литовських панів – особового складу [ополчення]/ усіх запалюючи завзяттям, від себе так спочатку м'яко наказував»). І, зрештою, розпочав погоню («а відтак великими денними переходами рушив за татарами»). Як бачимо, рейд татарських військ углиб ворожої території страшний був, передусім, паралізацією мобілізаційних можливостей збройних сил – оборонців країни.

Переслідування ворога взимку та ще й спустошеним краєм також було значним випробуванням, тому наздогнати татар вдалося вже під самим кордоном⁵ («за 10 миль від Черкас у 2-х денних переходах від славнозвісної річки Борисфен, де Азія свій початок має*»). До речі, звичайно вважається, що битва відбула-

---

⁴ Цікаво, що вірменська «Венеціанська хроніка», писана, вірогідно, сучасником у Кам'янці-Подільському (останній поданий у ній факт датований 1536 р.) назвала вождями переможного війська – «князя Костянтина [Острозького] і Остафія [Дашковича]», див.: *Гаркавец А. Н. Кыпчакское письменное наследие. Том I. Каталог и тексты памятников армянским письмом.* – Алматы, 2002. – С. 1075.

⁵ У Стрийковського є неясна згадка, що князь Юрій Слуцький ще до загальної битви на Ольшаниці «на Рутці» (Рутка під білоруським Новоградком?) вже погромив 8-тис. татарський загін. Утім, в іншому місці він бій Ю. Слуцького на Рутці датує 1511 р.

* Взагалі-то, за класичною версією, Азія починається за Доном, а не за Дніпром, відтак, можливо, Децій таким перенесенням кордону свідомо

ся біля *Ольшаниці* (нині село Рокітнянського р-ну Київської обл.) над р. Гороховаткою, притокою Росі. Утім, Ольшаницею тоді звалася і сучасна р. *Вільшанка* (Вільшана) на Черкащині (див. у Сарницького в «Описі давньої і нової Польщі» 1585 р.). Михалон Литвин також вказує на *річку* Ольшаницю.

Можна ще згадати, що Франческо Сперулі (про нього та його твір див. нижче) визначив місце битви як «недалеко від лісу, який Чорним звуть» («*haud procul a silva quae nigra dicitur*»). За Й. Бельським, зіткнення відбулося під Каневом («у Ольшаниці», де татари «на ніч розгостилися»). Цей автор також додає, що «сніг на той час був великий». Ваповський дописав до Канева ще й античний топонім (озеро?) Амадок-«*Amadocas*» (його цей знаток вченої географії «почерпнув» у Птоломея). Вірменська хроніка говорить про загадковий «*K're ortannij*», за 5 миль від якого відбулася битва.

Зрештою, якщо взяти до уваги ще й оповідь Стрийковського, який писав, що зосереджені в Києві оборонці ВКЛ «гнали татар за Київ миль 40, аж на Ольшаницю [*Holsanicę*]», то досить ймовірно, йдеться про околиці сучасного містечка *Вільшана* (Городищенський р-н Черкаської обл.). Тут якраз проходить вододіл з Гнилим Тікичем, а ним зручна дорога в південноукраїнські степи.

Опис погоні у Деція також багатий на деталі:

«в цьому переслідуванні/ мали наші великі труднощі з кожухами/ як на зимовий час, паші не отримували на додачу/ були змушені в руках, кінями, та битви уникаючи, так багато спочатку підвозити. Утім, коли вони татарським шляхом йшли і, з наближенням, бувало, великі спустошення раптово з'являлися або за пануючих згарищ розташуванням/ про межі [можливостей ворога] мали вони [свідчення] за сучасними татар нічними таборами [та] за величиною маси з'їдених кінських кісток і черепів/ 3-4 по 500 на кожному місці підкріплялися ними як самі татари, так і бідний полонений люд, щоденно харчуючись».

Те, що «християнські рицарі» таки наздогнали на ночівлі татарське військо, стало для керівництва останнього неприєм-

---

«виписав» в Азію «спадкових ворогів» своєї держави – Кримський ханат та Велике князівство Московське.

ним сюрпризом. Це сталося у суботній день, 26 січня 1527 р. Утім, християни не готові були сходу вступити в бій. До речі, за Михалоном Литвином під Ольшаницею було 25 тисяч татар проти 3,5 литовців (утім, напевно, щодо «гідних до бою» розрив виглядав менш вражаючим). Інші джерела наводять лише кількість татар – 20 тис. (Євреїновський список – ПСРЛ, т. 35); 24 тис., з яких 10 тис. турків (Хроніка Литовська та Жмойтська); 34 тис., з яких 24 тис. вбитих (М. Стрийковський); 26 тисяч татар (Б. Ваповський і М. Кромер у «Промові на погребі Сигізмунда І»)⁶; 27 тисяч вбитих та 7 полонених татар (анонімна хроніка з 1549 р.)⁷; вірменська «Венеціанська хроніка» (з кам'янець-подільського збірника) найскромніша – 17 тис. розбитих татар⁸. Ш. Старовольський у біографії К. І. Острозького в «Сарматських воявниках» називає цифру понад 20 тисяч побитих 1527 р. «під Пинськом» (?) татар⁹. Утім, напевно, найвірогіднішими є дані Сперулі – 7 тисяч литовців проти понад 20 тисяч татар (до речі, попередній раз – 1519 р. під Сокалем – при такому ж розкладі виграли татари).

Цілу ніч литвини чекали відсталих. Та й в неділю, 27 січня, християнське військо не виступило з табору, попри спроби татар спровокувати битву («Вогонь повсюдно на полі показувався/ відділені їх шикування удавано і з купою коней, гнаних окремо, до своїх торували прохід»).

Маневри на морозі втомили татарських вояків та, що особливо важливо, їхніх коней, а командування кримців, здається, переконало в слабкості і наляканості литовської армії. Відтак, татари стали табором на ніч зовсім недалеко від війська К. Острозького (за півмилі, себто десь за 3-4 км – подолати таку

⁶ *Kromer M. De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX et alia opera. – Coloniae, 1589. – P. 599; Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochonic: część ostatnia czasy podługoszowskie obejmujące (1480–1535). – Kraków, 1874. – S. 218.*

⁷ *Kronika od r. 1507 do 1541 spisana (z rękopisma 1549) // Biblioteka starożytna pisarzy polskich. – T. VI. – Warszawa, 1854. – S. 21.*

⁸ *Гаркавец А. Н. Кыпчакское письменное наследие. Том I. Каталог... – С. 1075.*

⁹ *Starowolski Sz. Wojownicy sarmaccy. – Warszawa, 1979. – S. 185.*

відстань на коні можна досить швидко) та й охороняли свій кіш доволі недбало.

Християни ще перед ранковою зорею, у темряві вийшли зі свого табору та зуміли заскочити суперника зненацька. Як пише Децій, «коли християни ближче підійшли/ мали вони [татари] пару від спітнілих коней за туман прийняти/ і також уважати, що гомін в інших місцях/ від своїх піднімається/ і, розділені, від Христу вірних атаковані [були] і на смерть биті були».

Отже, гетьману Острозькому вдалося цілком нав'язати в-орогу свій план битви. Татари не встигли вишикуватись, частину з них вдалося навіть відрізати від їхніх коней, утім навколо вождя – юного ханського сина – згуртувалися найбоездатніші сили (5 тисяч вершників), які вчинили відчайдушний опір. До речі, якщо лічити за нижче поданою цифрою загиблих у битві, то це має бути лише ледь чверть особового складу татарського війська. Утім, підозріла однаковість цифр загиблих та коней, взятих як здобич (а їх мало б бути 2-3 на одного татарського воїна), схиляє до думки, що татар навряд чи було суттєво більше 10 тисяч, а отже в бою взяло участь до половини вояків, себто майже весь особовий склад, який на той час окреслювано формуюлю «готові до бою».

Сперулі трохи інакше змальовує перебіг бою. Він також оповідає про раптовий напад і початкову успішну різанину не готових до битви татар, але згадує, що далі військо Острозького вступило у важкий бій з 8 тисячами кіннотників, які стояли недалеко від уже розгромлених ворогів («Pari tum quoque fortuna ad octo milia equitum qui e proximis stationibus effusi obviam sius praeda gravibus gratulabundi prodierant, in subitam fugam actos passim ferro absumit»). Цілком може бути (це узгоджується з відомостями про військові звичаї татар*), що в останніх був не один єдиний стан, а кілька (два?) кошів-таборів, розташованих недалеко один від одного. За Й. Бельським, відрізані на початку

---

* Див. трактат гетьмана коронного Яна Тарновського «*Consilium rationis bellicae*» / «Рада справи військової» (Тарнов, 1558). Він мав численні перевидання. Сучасний друк див.: *Tarnowski J. Consilium rationis bellicae.* – Warszawa, 1987.

битви від коней татари довго у пішому порядку відстрілювалися з луків.

Християнам довелося напружити свої сили, билися усі – від самого гетьмана Острозького «до служебника рицарського». Битва розтягнулася майже на цілий день, аж доки всіх татар з їх вождями не перебили. Живцем ніхто так і не дався.

Тим часом піша частина татар пробувала тікати з табору, але, як пише Децій, «лише небагато вислизнуло». Їх потім «все-таки знову знайшли і вбили» ще до кінця дня¹⁰. Татарські бранці, як побачили своїх, «так кращі з них почали намагатись від тих звільнитися і також билися».

Після битви, за Децієм, нарахували 20 тисяч убитих, велика кількість була й полонених татар. Захоплено було майже двадцять тисяч коней ворога, «але зовсім заморених і зіпсованих». Відбито й 40 тисяч «голів» своїх, причому до цієї цифри входили як голови худоби, так і людей, плюс ще частина з останніх були звільнені татарами одноплемінники. Цей ретельний підрахунок дуже цікавий, оскільки сильно підважує популярні «величезні» обрахунки «невільницьких» втрат з-поміж української людності під час кримсько-татарських нападів.

До речі, у Сперулі ці «40 тисяч» (власне «до сорока тисяч») вже стають суто бранцями-«християнами». Те саме згодом твердили і Ваповський, і Бельський, і Старовольський¹¹. Меншу цифру відбитих полонених – 30 тисяч – подавала лише анонімна хроніка 1549 р.¹². А Стрийковський нарахував вже аж 80 тисяч звільнених бранців (він додав «обох статей», отже, може бути, він уважав, що його попередники повідомляли про 40 тисяч лише чоловіків).

Повернення переможців додому також було справою простою. Як пише Децій, від холоду, «від великих трудів/ [та]

---

¹⁰ Стрийковський згадував, що князь Ю. Слуцький та О. Дашкович вже після основної битви розгромили «другий загін» татар «у Канева та у Черкас», вірогідно, через це битву під Ольшаницею згодом, бувало, звали битвою під Каневим.

¹¹ *Starowolski Sz. Wojownicy sarmaccy.* – S. 185.

¹² *Kronika od r. 1507 do 1541 spisana (z rękopisma 1549).* – S. 21.

від важкого ґрунту наші коні так зовсім марніли». Звільненим бранцям-діткам сам гетьман та вельможні пани поступилися теплими каретами, а самі або пересіли верхи на коней, або, траплялось, і пішки долали важкий шлях («і князі самі, пішки, всупереч [усьому] рухаючись з поля битви, десять миль довгих зробити мусили»). Для дітей також пристосували ще й чотири сотні трофейних татарських юрт на гарбах, які рухали волові запряжки. Причому охлялі коні не завжди могли витягнути вози, так що людям доводилося ще й руками їх підштовхувати.

Нестача харчів змусила вдатися до крайніх для тодішніх військових звичаїв заходів – більшу частину полонених було перебито. Як зауважує про це Децій, «з бранців лише шість або сім сотень відібрали, а інших вбити мусили/ отже, окрім руху, для захоплених, в цій дорозі, і битва була».

Про сім сотень полонених із «знатніших» («*primogibus*») татар згадував і Сперулі. Й. Бельський просто пише про «сімсот татар пійманих». Таку саму цифру подавав і Ваповський. Анонімна хроніка 1549 р. додає, що з татарських бранців кількох послали «цисарю та папі», себто до Відня та Риму.

Далі у Деція подано реєстр вождів переможців. Це, словами автора листа-реляції, «світлої і вічної пам'яті гідний пан Костянтин князь з Острога¹³, другий по гетьману пан Гаштольд¹⁴ воевода, особа з первісної аристократії і народу (він головний в Литві), [де] воліють панів не на хвилю мати¹⁵/ хоча божих не-

---

¹³ *Острозький Костянтин Іванович* (бл. 1460 – 1530) – князь з Волині, гетьман великий литовський (з 1497, перший володар цього титулу), воевода троцький (з 1522), каштелян віленський (з 1511). За пописом війська 1528 р. особисто виставляв на службу господарську загін в 426 коней.

¹⁴ *Гаштольд (Гаитовт) Ольбрахт* (1470 – 1539) – канцлер великий литовський і воевода віленський. За пописом війська 1528 р. мав виставляти на службу господарську найбільший військовий контингент – 466 кінних. Існує панегірик О. Гаштольду, пера Деодата Септення, де згадана його битва з татарами за 40 миль від Києва.

¹⁵ Тут вказівка на те, що у ВКЛ, на відміну від Королівства Польського, володаря не обирають, він там є спадковим монархом. Відтак, «литовці» любили підкреслювати, що вони вірніші за «поляків» піддані Ягелонів. На це й натякає ультралоляльний до династії Децій.

щастя за помилки країна все таки не уникає. Князь Юрій Слуцький¹⁶/ князь з Чарторийська¹⁷/ князь з Дубровиці¹⁸/ князь з Полубина¹⁹/ пан Юрій Радзивіл²⁰, каштелян троцький/ Євстафій²¹ вірний лицар, який проти невірних любить хитрощі застосовувати/ гетьман з Києва²² та інша шляхта і рицарі попрацювали усі для польської королівської величності у Великому князівстві Литовському і її народу».

Опис Стрийковського не знає Гаштольда, Дубровицького (Гольшанського) та Полубинського, князя Чарторийського зве Олександром (насправді мав би бути Федір, сином якого був Олександр), але додає ще імена князів Федора Андрійовича Сангушка (✠ 1547), Івана (✠ 1542) та Олександра (✠ 1555) Михайловичів Вишневецьких. Оригінальний королівський лист Ю. Радзивілові від 28 квітня 1527 р. повідомляв, що отримав звістку про перемогу над татарами «під Києвом» від «посла» Костюшка і дякував трьом вождям походу – «Радзивілу, каште-

---

¹⁶ *Слуцький-Олелькович Юрій Семенович* – князь слуцький (бл. 1492 – 1542). За пописом 1528 р. виставляв 433 коні.

¹⁷ *Чарторийський Федір Михайлович* (✠ 1542) – князь з Чарторийська на Волині, староста луцький (з 1522). За пописом 1528 р. особисто виставляв 32 коні.

¹⁸ *Гольшанський-Дубровицький Юрій Іванович* (✠ 1536) – князь з Дубровиці на Волині. За пописом 1528 р. особисто виставляв 28 коней.

¹⁹ Можливо йдеться про *Полубенського Івана Федоровича* (✠ 1528) – князя родом з Підляшшя. Утім, вірогідніше, це племінник останнього – *Полубенський Василь Андрійович* (✠ 1550), маршалок господарський (з 1522), який за пописом 1528 р. мав виставляти 43 коні.

²⁰ *Радзивіл Юрій* (1480 – 1541) – каштелян троцький (з 1522), гетьман надвірний литовський (з 1521), згодом (з 1531) гетьман великий литовський. За пописом 1528 р. мав виставляти 260 коней.

²¹ *Дашкович (Дашкевич) Остафій* (бл. 1455 – 1535) – староста канівський та черкаський.

²² *Немирович (Немирич) Андрій* (1462 – 1539) – гетьман польний литовський, воєвода київський (з 1514). За пописом 1528 р. київський воєвода виставляв 43 коні, плюс ще 17 коней з маєностей дружини («со всех имень панее его»).

ляну троцькому спільно з князем Костянтином Івановичем Острозьким, воєводою Троцьким, і з князем Семеном* Слуцьким»²³.

Насамкінець зауважив Децій, що війна була не без втрат, особливо для Київщини (оскільки «не могло це вільно минутися без грабунку від ворога, коли майже [усіх] зігнали, здебільшого поблизу Києва перебуваючи»)»²⁴. Аби дещо поправити ситуацію, він пропонував саме сюди направити татарських полонених²⁵.

Як завершився марш переможців додому Децій не знає («як [гетьман] з нашими далі він ходив/ я не знаю»)»²⁶, оскільки реляція гетьмана К. Острозького королю була відіслана ще з походу. Отримали її в Кракові 13 лютого. Наступного дня надвечір у столиці відбулися «народні гуляння» та вшанування переможної битви. Як пише Децій, люди королівського міста мали «радіти, вогонь запалювати та божу хвалу співати. Королівська величність дозволив багато гарматам з міста в поле палити та певні малювання [мішені?] збивати пострілом звелів/ поруч з цим інші

---

* Тут явно помилка – це міг бути лише вищезгаданий *Юрій Семенович Слуцький*. Утім, не виключено, маємо випадок уживання родового «княжого імені», добре знаний на прикладі кн. Василя Костянтиновича Острозького (1526 – 1608), якого з часом також стали величати Костянтином.

²³ *Korrespondencje* Jana Karola Chodkiewicza / Oprac. Wł. Chomętowski. – Warszawa, 1875. – S. 8-9.

²⁴ Ймовірно, той лист О. Гаштовта з 9 червня невідомого року, але між 1522 і 1529 рр. (див. публікацію І. Каманіна: *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца*. – Кн. 5. – К., 1891. – Отд. III. – С. 48), де згадана «велика шкода», вчинена татарами господарському замку в Києві (про яку, як згадує Гаштовт, він вже кілька раз писав), слід віднести якраз до набігу 1527 р.

²⁵ Маю підозру, що бодай частина цих полонених (з підкримських ногайців-мангитів?) могла стати почтом, з яким навесні 1527 р. з тривалого почесного ув'язнення в Литві відпустили до Ногайської Орди смертельного ворога кримських Гіреїв, останнього хана Великої Орди Шиг-Ахмета (Шейх-Ахмета). Цілком може бути – це була зайва відплата кримцям за січневий набіг 1527 р.

²⁶ Й. Бельський знає, що потім К. Острозький у Кракові в'язнів та «прапорці» татарські презентував королю, який дякував гетьману за перемогу.

порядно радість виражали щодо [вістки про] його перемогу над поганями, що з поля битви надійшла».

На останок Децій додав розлогу й малооригінальну, але цілком зрозумілу західному читачеві, проповідь засудження міжусобних чвар-війн між християнами і закликав до єднання проти спільних ворогів. Потім перейшов до такого собі принагідного дайджесту різних вісток міжнародного життя (з Московії, імперського Габсбурзького двору, Молдови-Волощини, Туреччини тощо), які власне окреслювали найбільш цікавий для королівського двору Ягелонів «зовнішньополітичний простір».

Підпис наприкінці тексту повідомляв, що лист «відіслано з Кракова 21-го дня лютого 1527». Як бачимо, весь «акт творіння» зайняв у автора тексту не більше 7-8 днів.

Зрештою, зауважимо, що до розпочатої Децієм глорифікації битви під Ольшаницею долучилися й «міжнародні» голоси. Так, у Римі єпископ Франческо Сперулі видав промову з цього приводу – «*Oratio R. in Christo. P. D. Francisci Sperluli Episcopi. S. Leonis habita in Pontificiis Sacris Clementis. VIII. ob memorabilem cladem, quam impii Tartari, auspiciis serenissimi Sigismundi Regis, a Polonis nuper acceperunt, ubi obiter de Polonorum cum Tartaris nativo odio, et utriusque gentis moribus, institutes, ac gestis agitur, cum brevi descriptione Sarmatiae Poloniaeque*». Віддрукована без позначення місця та року видання, але, цілком певно, в Римі 1527 р., вона містилась на 4-х аркушах²⁷.

За адресата промова мала римського папу Климента VIII. Основним джерелом про антитатарську військову кампанію для Сперулі став лист короля Сигізмунда I до папської курії про війну 1527 р., але іноземний автор звернув ще й увагу на попереднє представлення сторін конфлікту – «диких» татар та малознаних в Італії «сарматських» володінь польського монарха. Це римське видання того ж року передрукували й у Кракові у наближеній до королівського двору друкарні Ієроніма Вієтора. Р. Domini Francisci Sperluli Episcopi. S. Leonis in Pontificiis Sacris Clementis. VIII. habita, ob memorabilem victoriam quam de Tartaris

²⁷ *Estreicher K. Bibliografia polska. – Т. 29. – С. 116.*

Serenissimus Sigismundus Poloniae Rex, et Magnus dux Lithuaniae consequutus est. Anno Domini M.D.XXVII. Mense Januario»²⁸. Згадувало про битву під Ольшаницею й німецькомовне легке видання (протогазета) «Neve Zeitung aus Polen von wunderlichen Geschichten in Polen, Ungarn und Böhmen auch von adern Ländern» (Б. м. д., після 14.ІІ.1527).

* * *

Твір Й.-Л. Деція про битву з татарами під Ольшаницею 1527 р. демонструє достатній рівень освоєння історичним письменством Польського королівства загальноєвропейських ренесансних практик укладання військових реляцій, хоча, як ми бачили, автор ще чувся невпевнено перед західним читачем і волів, аби з його текстом попрацювали досвідчені редактори. Децієв стиль вражає рельєфністю деталей, увагою не лише до акту битви, але й до рутинних «технологій» тогочасної війни.

«Надісланий лист...» наразі може бути поданий взагалі за найкращий у річпосполитській історіографії опис «зимової кампанії» на південному кордоні України*. Цінний твір Деція також і як джерело до біографії однієї з культових постатей вітчизняної історіографії – князя Костянтина Івановича Острозького (Ольшаниця-1527 – цей реванш за Сокаль-1519 – цінувалася й пізнішою панегіричною традицією про нього²⁹).

---

²⁸ [Speruli F.] Oratio Reverendi in Christo. P. Domini Francisci Speruli Episcopi. S. Leonis in Pontificiis Sacris Clementis. VIII. habita, ob memorabilem victoriam quam de Tartaris Serenissimus Sigismundus Poloniae Rex, et Magnus dux Lithuaniae consequutus est. Anno Domini M.D.XXVII. Mense Januario. – Cracoviae, 1527.

* Досі, напевно, найпопулярнішим джерелом щодо цієї теми був параграф «Кримські татари» з «Опису України» Г. Боплана. Але, здається, там описана технологія «зимового набігу» для відносно невеликих татарських загонів.

²⁹ Див. зокрема пасажі про битву у М. Кромера в «Промові на погребі Сигізмунда І» (1548) (для українського читача спопуляризовані в параграфі про кн. К. І. Острозького у доповненому М. Пашковським виданні 1611 р. хроніки А. Гваньїні, див.: *Гваньїні Олександр*. Хроніка європейської Сарматії / упорядкув. та пер. з пол. о. Юрій Мицик. – К., 2007. – С. 405); або згадку «Ольшанки»-Ольшаниці в «надгробку» князю К. І. Острозькому-«руському Сципіонові» у *Kalnofojski Atanazy*.

Утім, особливо слід відзначити зусилля автора «Надісланого листа» щодо «вписування» українських подій до зрозумілих європейцю контекстів. Зокрема, мова про наголос на важливості цієї ділянки Великого Кордону християнського світу для організації опору турецько-татарській загрози – на той час «надзавданню» цілої європейської політики.

Teratourgemma, lubo cuda, które były tak w samym świętoudotwornym Monasteru Pieczarskim Kijowskim, jako i w obudwu świętych pieczarach. – [Kijów]: Druk Ławry Pieczerskiej, 1638. Фото сторінки із «нагробком» подаємо в Ілюстраціях.

Розділ 2

Чорний оксамит: хроніка успішного татарського нападу 1575 р. (Б. Папроцького віршована «Історія жалісна...»)*

Питання про формування нарративного образу татарських нападів на Україну досі практично не порушувалося у вітчизняній історіографії, оскільки належало до зовні «очевидних» тем. За джерело цього образу зазвичай подається «одвічна» та апріорна пам'ять народна, яка не потребує жодних наукових досліджень. Утім, сучасна нарративістика навчила нас обережно ставитися до «очевидного».

Відтак, гадаю, аналіз мабуть найяскравішого в річпосполитській історичній літературі опису успішного татарського нападу 1575 р. – віршованої хроніки «*Historya zalosna o prętkości i okrutności Tatarskiej a o srogim mordowaniu u popsowaniu Ziemię Ruskiej u Podolskiej. Ktore sie stało Księżyca Października Roku 1575*» / «Історія жалісна про прудкість та лють Татарську і про суворе нищення та псування Земель Руської та Подільської. Котре сталося місяця Жовтня Року 1575» (Краків, 1575) дозволить по-новому поглянути на цю проблему. До речі, ця історіографічна пам'ятка практично не введена до наукового обігу (причому не лише в Україні¹).

---

* Цей розділ є дещо доповненою версією нещодавно виданого матеріалу, див.: *Вирський Д. Б. Папроцького віршована «Історія жалісна...»: хроніка успішного татарського нападу на Західну Україну 1575 р. // Дисциплінарні виміри української історіографії: колективна монографія / Відп. ред. та керівник авт. колективу О. А. Удод. – К., 2015. – С. 319-364.*

¹ Класична українська історіографія «довгого XIX століття» цей твір не завважила, див. характерний текст з 1896 р.: *Гетьман Богданко. Критично-історична розвідка // Грушевський М. С. Твори у 50 тт. – Т. 6. – Львів, 2004. – С. 419-434.* Із сучасних розвідок див. зокрема мою попередню версію пропонованого тут матеріалу: *Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2008. – У 2-х ч. – Ч. 1. – С. 250-295 (підрозділ 3.2); Ч. 2 (Додатки). – С. 196-277 (оригінальний текст та український переклад).* А нещодавно один з розділів своєї праці присвятила «Історії жалісній» історик польської літератури Рената Рыба, див.: *Ryba R. Literatura staropolska wobec*

Автором цікавої нам історії, «правдиво і коротко записаної», був Бартош Папроцький. Дозволимо собі представити тут цього не так вже і часто згадуваного в Україні річпосполитського «українознавця».

Бартош Папроцький
(1543 – 27.XII.1614)

Уродженець давньої добжинської землі в Мазовії (маєток Папроцька Воля біля м. Серпца). Навчався у Краківському університеті, згодом служив при магнатських дворах. 1572 р. – у складі дипломатичної місії – Папроцький відвідав Стамбул. Вірогідно, також взяв участь у поході Стефана Баторія на Гданськ 1577 р.

Зв'язаний із кланом Зборовських, за часів безкоролів'я 1587 р. Папроцький обстоював габсбурзьку кандидатуру на польський престол. Відтак, після поразки австрійської партії в битві під Бичиною 1588 р., він змушений був тікати на територію Священної Римської імперії. Тривалий час прожив у Чехії, Моравії та Сілезії і лише 1610 р. повернувся до Корони Польської (це сталося вже по смерті могутнього ворога «зборовчиків» – канцлера Я. Замойського, помсти якого Папроцький мав підстави побоюватися). Знайшовши свій маєток розореним, змушений був доживати віку при монастирях у Вонхоцьку та Лондзе. Помер 27 грудня 1614 р. у Львові.

Вірогідно, ще участь у посольстві до Туреччини 1572 р. підштовхнула Б. Папроцького до зацікавлення українськими справами. Його перші польськомовні праці – «Паноша, себто уславлення панів земель руських і подільських» (Краків, 1575 – березень?), «Історія жалісна про прудкість та лють татарську і про мордування та псування земель руської та подільської» (Краків, 1575), «Короткий і правдивий опис в'їзду до Волоської землі Івана Води², котрого Підковою звать» (Краків, 1578;

---

zjawiska niewoli tatarsko-tureckiej. Studia i szkice. – Katowice, 2014 (утім, цікавила авторку по-своєму досить «вузька» невільницька тема).

² У пізнішій літературі звичайно писали не Івана Води, а Івана-воєводи. Вода – це «молдовизм», який, справді, тотожний титулу «воєвода».

знаний К. Несецькому³, наразі не віднайдений⁴), присвячені їм безпосередньо.

Угорські та німецькі каталоги (зокрема і знаний покажчик літератури з османістики К. Гьоллнера) відносять до творів Папроцького ще й «*Warhatlige Beschreibung des kriegs, welchem der Walachische Wojewod Jvon mit den Türcken geführt. Item: vom tödtlichen Abgang des türk. Kaisers Solimanni*» / «Правдивий опис війни, яку волоський воєвода Івоня з турками вів...» (Б. м. д., 1576; 20 арк., переклад з польської мови – зазначено, що уперше твір виданий у Кракові 1575 р.). Єдиний відомий примірник цього видання зберігається у Відні в Національній бібліотеці (по ознайомленні із ним, я схильний підтримати рацію атрибуції цього твору Б. Папроцькому). Ймовірно, це той самий текст, на який посилається у своєму виданні про «війну Івоні», що точилася 1574 р., Леонард Горецький (бл. 1525 – після 1582)⁵.

Багато «українського» матеріалу в історико-генеалогічних працях «*Gniazdo snoty*» / «Гніздо цноти»* (Краків, 1578)⁶ та

---

³ *Niesiecki Kasper*. Korona Polska przy Złotej Wolności Starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego Kleynotami, Naywyższymi Honorami, Heroicznym Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naupierwey Cnotą, Pobożnością y Świątobliwością Ozdobiona [...]. – Т. 3. – Lwów, 1740. – S. 558.

⁴ Припускаю, що саме останній твір у скороченому прозовому варіанті переказано у розширеному М. Пашковським виданні 1611 р. хроніки А. Гваньїні (див. зокрема: *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії / упорядкув. та пер. з пол. о. Юрій Мицик. – К., 2007. – С. 430-434).

⁵ *Leonardi Gorecii*, Equitis Poloni, Descriptio belli Jvoniae, Voivodae Valachiae, quod anno MDLXXIII, cum Selimo II, Turcarum imperatore, gessit. <...>. – Francofurti, 1578. – P. 58. «Панюша» Б. Папроцького з Горецьких згадує (у львівському повіті) *Матяша Горецького*, писаря польного війська кварцяного, хорунжого познанського – отже мав цей рід і особисту зацікавленість на українському кордоні.

* Починалося з екстракту польської історії від 550 р. (від Леха) із вкрапленнями описів гербів і шляхетських домів. Його доповнений варіант на схилку життя збирався перевидати *Лукаш Папроцький* (1607 – 1657), небіж Бартоша. Судячи по всьому, саме за видання «Гнізда» 1578 р. Б. Папроцький отримав за наказом від 5.I.1579 р. королівську пенсію (40 флоренів/злотих на рік).

«Herby rycerstwa polskiego» / «Герби рицерства польського» (Краків, 1584)⁷. В останньому виданні зреферована і втрачена (незакінчена?) віршована «Історія» про запорізьку виправу Самійла Зборовського 1579 р.⁸. Про унікально-енциклопедичну

---

⁶ Щойно перевидане, див.: *Paprocki B.* Gniazdo cnoty, Zkąd Herby Rycerstwa sławnego Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego, Pruskiego, Mazowieckiego, Żmudzkiego, y inszych Państw do tego Królestwa należących Książąt y Panów, początek swoy maia. – Warszawa, 2014. – 452+12 s. (репринт).

⁷ Найсвіжіші монографії про творчість Б. Папроцького: *Tulowiecka A.* Słowo i obraz w heraldyce: herbarze i quasi-herbarze. Wokół konstrukcji genologicznych Bartosza Paprockiego. – Kraków, 2011 (аналізує лише геральдичні твори – «Паношу», «Гніздо цноти» та «Герби»); *Koczur-Lejk K.* Bartłomiej Paprocki. Piśmiennictwo i przekład. – Szczecin, 2014 (сфокусована на «чеському періоді» біографії Б. Папроцького, причому і тогочасні історичні твори знаходяться поза увагою дослідниці); *Dumanowska B.* Bartosz Paprocki herbu Jastrzębiec – renesansowy pisarz spod Sierpca. – Sierpc, 2015; *Stuchlik-Surowiak B.* Obraz małżeństwa w «antyfeministycznych» utworach Bartosza Paprockiego na tle obyczajowych, religijnych oraz literackich zjawisk XVI i pierwszej połowy XVII wieku. – Katowice, 2016.

⁸ До речі, обмовки автора свідчать, що поданий коротенько в «Гербах» сюжет експедиції С. Зборовського на Запоріжжя у 1579 р. Папроцький готувався розбудувати (чи таки тоді вже розбудував?) в окрему «Історію» *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. – Kraków, 1858 (репринт – Warszawa, 1982). – S. 156-167. Зауважимо, що С. Леп'явко здійснив спробу обґрунтувати датування експедиції Зборовського 1581 роком (див.: *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернівці, 1999. – С. 105), але її слід вважати невдалою. Адже у оповіді Папроцького згадується, що Зборовський посилав до молдовського воєводи Петра (Петра Кульгавого), а той був воєводою у 1579 р. і повернувся до влади 1582–1591 рр. – у 1581 ж році на господарському престолі сидів Ян V Сас. Далі, 1579 р. кримський хан справді виправлявся на «перський фронт», уже вдруге після першої кампанії проти Персії 1578 р., а щодо 1581 р. точно, що на фронті він не був. Зрештою, в Метриці Коронній зберіглися ще й «Універсал королівський про піймання та покарання баніти, Самуеля Зборовського, котрий з козаками низовими вторгнувся до волоської землі та порушив мир з Туреччиною», датований 5.XII.1579 р. (AGAD. – МК 119. –

«джерельну базу» «Гербів» дає певне уявлення інвентар бібліотеки Папроцького з 1585 р. (містить під сотню джерельних позицій)⁹.

Цікаво також, що явна заангажованість стосовно регіональної традиції трьох «руських» воєводств долиблінської Корони Польської (Руське, Подільське, Белзьке) робила з Папроцького виразного реципієнта давніх ідеологем-традицій Галицько-Волинського князівства (вже адаптованих ідеологами «Корони») та скептика щодо «литовських» історичних концептів. До речі, «Герби» невдовзі знайшли продовжувача – Станіслав Барановський довів їх до 1634 р. (цей рукопис уже у XVIII ст. позичав К. Несецькому київський біскуп Ю.-А. Залуський)¹⁰.

Чимало матеріалу з українного буття містить і твір Папроцького «Urominek albo przestroga zacnemu narodowi Polskiemu i wszelkim stanom W. X. Lit. naymileysy sługa y brat na to Interregnum oddaie, napisany y wydany w r. 1587» / «Дарунок-данина або перестрога зацному народу Польському і усім станам Великого князівства Литовського найлюблячий слуга і брат на це Интеррегнум-міжкоролів'я віддає, написаний і виданий 1587 р.», що є чи не найгострішою критикою королювання Стефана Баторія (спрямований, щоправда, більше проти фаворита цього короля – Яна Замойського). Автор риторично питає скільки подільських бранців пішло до Криму і Туреччини; чому не виконав король свої передвиборні обіцянки з викупу полонених і компенсації пограбованого; за що карав «мужів добірних»-козаків; та, зрештою, наводив промовисті факти королівської несправедливості.

К. 279-281) та «Лист до прикордонних старост про [потребу] поймання Самуеля Зборовського» з 6.XII.1579 р. (*Ibidem.* – К. 281-281v.).

⁹ *Wolski M.* Inwentarz biblioteki Bartosza Paprockiego z 1585 roku. przyczynek do biografii oraz poznania warsztatu naukowego pisarza // *Narodzinu Rzeczypospolitej. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych* / Red. W. Bukowski, T. Jurek. – T. II. – Kraków, 2012. – S. 1225-1236.

¹⁰ *Kilka rysów i pamiątek Ew..go Hellenijusza.* – Poznań, 1860. – S. 355. У бібліотеці Залуських цей рукопис був під № 178 (загинув 1944 р.).

Згодом цікаву хроніку за 1594–1597 рр. (про події війни країн Священної ліги з Туреччиною) Папроцький долучив до опису царювання австрійського імператора Рудольфа II Габсбурга (1552 – 1612) у своєму творі «Ogrod krolewsky...» / «Сад королівський» (Прага, 1599). Пізніше вона без змін увійшла до вже чеськомовного видання «Діадох» (Прага, 1602). Про характеристики українських козаків, вміщені у цих працях, мені вже доводилося писати¹¹. Загалом, згадані ґрунтовні пізнання у «справах українних» після вимушеної еміграції на територію імперії Габсбургів дозволили Папроцькому стати одним з тих, хто забезпечив «інформаційну підтримку» перших контактів Австрії із запорожцями («уривок про козаків» автор вмістив саме у біографії імператора Рудольфа II Габсбурга в «Саді королівському»).

Як уже мовилося, історик тут описував власне хроніку воєнних подій 1594–1597 рр. (мова про козаків безпосередньо йде під 1594 р.), коли Священна ліга на чолі з Австрією протистояла потужі Османської імперії і уперше нав'язала контакти із Запоріжжям (місія Е. Лясоти 1594 р.). Обидва празькі видання книжки – польською (1599) та чеською (1602) мовами – мали розкішний вигляд і були розраховані передусім на «публіку» (це власне перша відома нам чеськомовна характеристика українських козаків).

Утім, повернемося до «Історії жалісної», яка є основним предметом цієї розвідки. То твір про вторгнення кримців на Україну 1575 р. досі малознаний історикам, хоча його короткий латиномовний переказ маємо наприкінці вже згаданого твору Л. Горецького про війну з турками молдовського господаря Івоні 1574 р.¹². Автор «Війни Івоні» прямо зауважив, що татар-

---

¹¹ Див.: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України... (підрозділ 4.1).

¹² Відповідний фрагмент див.: *Leonardi Gorecii, Equitis Poloni, Descriptio belli Jvoniae, Voivodae Valachiae, quod anno MDLXXIII, cum Selimo II, Turcarum imperatore, gessit. Huic Accesit Jo. Lascii historia de ingressu Polonorum in Valachiam cum Bogdano, et caede Turcarum.* – *Francofurti, 1578.* – Р. 115-116.

ський напад жовтня 1575 р. – це помста турків за козацько-молдовську акцію 1574 р.

Також екстракт з «Історії жалісної», без посилання на оригінал, можна зустріти і на сторінках популярного польського перекладу (з доповненнями) Мартина Пашковського (бл. 1570 – після 1621) трактату Алесандро Гваньїні (1534 – 1614) «Хроніка європейської Сарматії» (Краків, 1611)¹³. Зауважимо, що перше базове видання «Хроніки» (1578) цього матеріалу ще не містило (уривок вставлено у виданні 1611 р. при оповіді про панування польського короля Генріха Валуа, а 1-е видання 1578 р. завершувало блок королювань описом самої лише коронації цього останнього – у 1573 р.). Відтак, питання, хто був ініціатором внесення до тексту «Хроніки» цікавого тут матеріалу – сам Гваньїні чи таки Пашковський, залишається відкритим (я особисто схильююсь до другої кандидатури).

«Історія жалісна...», як уже мовилося, може у вітчизняній історіографії претендувати на статус класичного опису вдалого – для татарської сторони – набігу на українські землі. Причому, з-поміж інших інформаторів про цю подію (Гваньїні-Пашковський, Оржельський, Гейденштейн) – не рахую Горєцького, який прямо реферував текст Папроцького – найбільшу текстуально-сміслову близькість до Папроцького демонструє оповідання Свентослава Оржельського (Ожельський, 1549 – 1598) (вірогідно, обидва мали доступ до однакових першоджерел). Більше відмінностей і додатків у Рейнольда Гейденштейна (Гейденштейн, Гайденштайн, 1553 – 1620). Усі три ці «паралельні» описи тут коментую у принагідних посиланнях¹⁴.

---

¹³ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. – С. 219-221.

¹⁴ За виданнями: Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. – С. 219-221; *Bezkrólewia ksiąg ósmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576. Skreślone przez Świętosława z Borzejowic Orzelskiego starostę Radziejowskiego.* – Т. I-III. – Petersburg, 1856-1858 (репринт – Warszawa, 1980). – Т. 2. – S. 173-176 (див. також: *Świętosława Orzelskiego Bezkrólewia ksiąg ósmioro. 1572-1576/* wydał E. Kuntze. – Kraków, 1917. – P. 361-364); *Rejnolda Hejdensztejna sekretarza królewskiego, Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Książ XII.* – Petersburg, 1857. – Т. I. – S. 178-181.

Відкриває твір Папроцького емблематичний вірш «На старожитній Клейнод Наленч Ясновельможного Пана Ансельма Гостомського воєводи Равського і т. д.». У ньому автор оспівує герб свого протектора і, напевно, мецената цього видання. Яскраву гравюру цього герба, що виглядав, як стилізований вузол, вміщено тут-таки.

Серед фамільних чеснот Гостомських найбільше виділено «правду» і «мужність». Цікавими також є згадки «хронік» як джерела інформації про герб і роди, належні до нього. Це зайвий раз нагадує про нову «популярність» історичного знання у Речі Посполитій другої половини XVI ст.¹⁵

Далі Папроцький вже шле формальне вітання своєму протекторові: «Ясновельможному Пану п. Ансельму Гостомському з Переженіц /Воєводи і Старості Равському/ і т. д. я в усьому мосцьпана слуга найнижчий доброго здоров'я, щасливого Панування і всіляких втіх за думкою Господа Бога Всемогутнього на довгі часи вірно зичу»¹⁶. За цим йде короткий опис літературного «проекту» автора. Причому, останній подається за «очевидця» подій, «які терзають Подільські та Руські країни»:

За те ж то, що очі мої насправді бачили/
Твоїй Зацній особі будуть оповідати
Вуста. І чого слухав очима своїми/
Про те тут явне буду свідчити перед усіма.

Найбільше Папроцького вражає «поганська» неволя, що випала на долю численних мирних християнських мешканців України, полонених від мала до велика («Як знущався Поганин над Руською Країною/ Людей і полони великі вигнав у сторону іншу./ Великим гвалтом видаираючи дівча у матері з рук/ Разом

¹⁵ Ширше див.: *Вирський Д.* Роксолани серед Сарматів: річпосполитська історіографія України (кінець XV – 1659 р.). – К., 2013. – 295 с.

¹⁶ *Гостомський Ансельм* (бл. 1508 – 1588) – воєвода равський, відомий як автор «Господарства» (1588; 1606; 1644 із зміненою назвою – «Економія або господарство зем'янське»). Кальвініст. За молодих років служив в обороні поточній на українському кордоні, а відтак знав про проблеми України не за чутками. Мав 8 синів та 4 дочки (одна замужем за Прокопом Сенявським, але на 1575 р. цей шлюб ще в майбутньому).

<гамузом> з сином і з батьком/ теж веде через дикі [поля]»). Але татари на цьому не зупинялися, ще піддаючи вогню все, що не могли захопити із собою («І, мало того, безчесний Поганець/ Вогнем усе запалив як смольний каганець»).

Про «технологію» цього татарського нападу Папроцький завважив, що татари «обережно» прорвалися-«перебігли» через землі Поділля, а вже на терени Русі-Руського воєводства «без поспіху» ввійшли і тут площу сорок миль вдовж і впоперек «оббігали, пустошачи, Поганські загони». До зони спустошення потрапила й Волинь, мужніх захисників якої татари «обійшли хитро». Здається, вислів «*iak podeszli chytro*» можна також витлумачити «*раптово/ несподівано зістарилися*». Можливо, йдеться про переодягнення з яскравого одягу, звичного молоді, на темні жалобні/ старечі строї (навіяно епізодом із жалобним вбранням послів-волинців на сеймі 1575 р.? аналогія з піснею про князя-гетьмана козацького Б. Ружинського – «Богдана у чорному оксамиті»?).

Виклавши загальний сюжет, Папроцький повертається до мети свого оповідання. Причому, зауважує, що вибір на користь «простої мови» (слід розуміти не латини?) обумовлено бажанням «оповісти пригод багато». Обмовку, що «не стане мені мови» писати про те «мудрими словами», можна тлумачити дво-яко: чи то як недостатню обізнаність у латині (справді, усі твори Папроцького написані польською), чи то як переконання, що використання латинської мови накидає хроністу вимогу стриманості й лаконізму (знана настанова середньовічного хронікарства – писати *breviter ac lucide*, стисло та ясно^{*}). Здається, пропозиція записувати рідною мовою, як такою, що здатна описати події найдокладніше, мала у подальшому значний успіх.

Оповідання Папроцького має нести розраду-розвагу («Тільки собі не тужи весь час/ А прочитай ту книжку, пильно прошу, малу») та повчання. Воно має стати живою ілюстрацією невідворотності та суворості Божого покарання за гріхи загалу («від усіх укупі»). Бо саме Бог, а не татари-поганці, «розвалив мур досить славний» та «допустив отим Поганам злим, аби з нас

---

* Саме так оповідає латиною Гейденштейн і його манера письма, справді, суттєво відмінна від Папроцького.

глушилися». І лише праведники не дали здійснитися ще гіршому сценарію:

Заплатили за то життям люди справді Святі/
 Зупинивши, як мені бачиться/ той батіг, що над нами вився.
 Бо ще не приймаємо тих мук від нього/
 Але складаємо ті провини один на другого.
 І не бажаємо прийняти відплату, усі криві [грішні]/
 А він сам нас розсудить як Бог істинний.

Таким чином, «методологічний арсенал» Папроцького ще цілком провіденціально-середньовічний. Утім, застосовує його він хіба як необхідний декор («я не хочу бавитися у довгі розмисли [виводи]»), а головним завданням твору бачить виклад фактів-«пригоди». Саме вони, зрештою, можуть згодитися «державному мужу» для судження про справи політичні. Отже, класична теза про історію як учительку життя та порадицю для правлячих є найбільш надихаючою для Папроцького. Своє місце (роль історика) він бачить у вигляді провідника-транслятора Божої волі:

Примусив мене дух Господній, аби писав до тебе/
 Аби з усім ознайомив твою Зацну особу.
 Котру він собі нагледів до тієї Зацної справи/
 Найпоштивішого і зацністю великого в усьому взагалі.

Далі він у панегіричних тонах окреслює особу того «державного мужа», якому має послужити цей твір – персонально А. Гостомського. Особливо історик акцентує на власному досвіді свого героя та цілого його роду, їх чудовій обізнаності зі справами на Україні: «[ти] сам з літ молодих знайомий з їх звичаєм./ І твоє Зацне потомство те саме [знайомство] потім отримало/ Котре на тому ремеслі з молодості своєї зросло¹⁷. Значні у

¹⁷ А. Гостомський мав 8 синів: *Станіслава* († 1598), каштелян сохачевського з 1572 р., став по батькові воєводою равським у 1588 р.; *Ієроніма* († 1609), воєводу познанського (з 1592); *Яна* († 1590 або 1591), каштелян равського (з 1588); *Миколая* († після 1581) ротмістра, хорунжого равського (з 1576); *Анджея*, старосту гонбінського; *Томаша* († 1624), воєводу підляшського та мазовецького (з 1605); *Доброгоста*, каштелян закрочімського та черського; *Якуба*.

тому є Гостомські від давнього віку/ Знає це Зацне Королівство [Польське]»; «Знають, бо там бували/ обізнані з усім/ [Щодо] Частих прудких набігів Татарина злого./ Може твоя Зацна голова додати доброї ради/ Оскільки обізнаний дуже добре [з] Поганської зради».

Папроцький закликає до активних антитурецьких дій, бо саме турків він вважає відповідальними за те, що з татар («людей/ псам рівних») «тут маємо гостей». Фактично мова йде про хрестовий похід («І взявши Пана Бога собі за Гетьмана/ Можемо прудко приборкати такого гордого Пана»). Папроцький закликає брати приклад з героїв антитурецької війни – албанця Скандербега¹⁸ («святого і зацного князя», «Христового Лицаря»), який з невеликим гуртом вірних протистояв потузі Османів; молдованина Івоню¹⁹, який зовсім недавно «гнобив ту негідну Магометську віру/ Послав не одну тисячу Дияволу на офіру». Нагадує принагідно і про права зверхності Корони Польської щодо Молдови («цього гідного Панства») та обов'язок захисту того права. Злободенне для «вітчизни» питання вибору нового польського короля Папроцький також ув'язує із своєю войовничою програмою. Він висновує:

О, будуть вигнані злі Погани самі/
Коли побачать, що згода буде між нами.
Побачать у нас Пана нелюбого собі* /
Такий корисний буде нам і тобі.

---

¹⁸ Тут мова йде про повстання 1443 р. та подальшу боротьбу албанців під проводом *Скандербега* (Георга Кастріоті, бл. 1405 – 1468). Турецьке прізвисько Скандербег похідне від Іскандер – взірцевий полководець давнини Олександр Македонський.

¹⁹ *Івоня* (Івонія) – Іоанн III Лютий, молдовський господар (1572 – 1574), герой війни проти Туреччини 1574 р. Йому тоді служили козаки Яна Свірговського (Івана Свірчовського), уславленого епічною традицією.

* Натяк на Габсбурзьку кандидатуру на польський престол. Габсбурги на той час трактувались як головні християнські вороги Османів. Варто додати, що 1575 р. активним прихильником кандидатури Максимиліана Габсбурга був вищезгаданий Станіслав Гостомський.

Застерігає Папроцький від політики «умиротворення агресора», від прийняття порад турецького двору щодо вибору володаря. Зауважує, що то природний ворог християн і він вже «злупив хитро оних Зацних Панів/ Греків/ Угорців/ і Сербів/ а потім Албанів./ І нас позбавив Волохів/ на Поділля цілить» і закликає бути обережними, аби і «нас» не заведено в оману. Саме, аби «додати пам'яті» про це, Папроцький і розгортає своє оповідання про «прудкість/ і хитрість Поганина злого», про найсвіжіші нещастя подільської та інших руських земель.

До речі, доволі цікавим тут є витворений автором образ Поділля-Русі («землі Руської на все багатої/ Волами, кіньми і збіжжям знаменитої») як такої, де погани-татари вчинили місцевому християнському люду ледь не содомську кару – поховання живо:

Власне як в Содомі колись завалені.

Хоча й живі, але в тій негідній Печері/
Немає негідний Поганин жалості над ними.

Відтак, зазначивши наприкінці передмови, що він лише «найнижчий служебник» свого вельможного пана, Бартош Папроцький переходить до викладу саме фактів. Цілий фактографічний розділ він скромно назвав «Сума Історії про нагле вторгнення Татар до Земель Руської і Подільської».

Відправною точкою хроніки обрано день 15 вересня 1575 р., коли «поштивий» Миколай Сенявський – «гетьман» та «староста стрийський»²⁰, розіслав з Сеняви²¹ українній шляхті листи-оповіщення про вірогідний татарський напад («від негідних Татар великий неспокій»). Вісті ці сам керівник оборони України отримав від прикордонних старост, а також від власних «шпигунів густих» та «від Гетьмана з Низу Князя Ружинського/

²⁰ *Сенявський Миколай* (бл. 1520 – 1584) – гетьман польний (1562–1564, 1575–1576, а де-факто з 1569), каштелян кам'янецький (з 1576), староста стрийський. Син гетьмана коронного Миколая Сенявського (старшого).

²¹ *Сенява* – нині містечко Стара Синява, розташоване над р. Іквою притокою Пд. Бугу (бл. 25 км від Меджибожа). Засноване 1543 р. белзьким (з 1542) воєводою *Миколаєм Сенявським* (1489 – 1569) (згодом, з 1553 – воєвода руський, гетьман великий коронний з 1561).

Богдана, досить славного Мужа/ і справного»²². Тут зауважимо, що, можливо, низовці напередодні нападу татар ходили походом під Балаклей²³ (за погодженням із коронним гетьманом Єжі/Юрієм Язловецьким, який також претендував на цей зруйнований замок?), де перешкодили намірам турків збудувати тут нове укріплення²⁴. Оржельський згадує скарги на це, привезені

---

²² *Ружинський (Рожинський) Богдан* († 1576) – з дрібних волинських князів, гетьман запорожців (1575–1576). У «Панозі» згаданий як «гетьман низових козаків зі своєю ротою», замикає почет панів Подільського воєводства. Оспіваний епічною традицією як *Богдан у чорному оксамиті* саме у зв'язку з татарським наскоком 1575 р. Ймовірно, саме при Б. Ружинському Кучманський шлях у просторіччі стали звати ще й «*Ружинським шляхом*» (назва фіксована у описі розмежування польсько-турецького кордону 1633 р., див.: *Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії у 1633 році* // Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях. – Львів, 2008. – С. 310-312, 320).

²³ *Балаклей* (Балаклій) – зруйнований замок (у перекладі «рибне місце»). Розташований біля гирла р. Чичиклія (Чапчаклій) правої притоки р. Пд. Буг (район сіл Покровка і Новий Городок Веселинівського р-ну Миколаївської обл.). Прикривав шлях на Очаків. Уперше згаданий в ярлику Тохтамиша Вітовту бл. 1398 р. (хоча археологи виявили численні золотоординські монети XIV ст.). Найкращі часи для нього настали після 1442 р., коли Балаклей став ключовим пунктом системи оборони Поділля, створеної власником замку Теодоріком Бучацьким. Після 1447 р., у зв'язку з переходом Поділля під литовську зверхність, підупадає. 1546–1547 рр. тут пробували закріпитись турки. На це місце також претендували спадкоємці Бучацьких – Язловецькі. Польський король (1573–1574) Генріх Валуа обіцяв відбудувати Балаклій, утім, до цього так і не дійшло.

²⁴ Ймовірно, що цей похід на Балаклій можна ототожнити із згаданим у російських джерелах (інформація посла в Криму) великим козацьким походом на Білгород і Очаків у лютому-березні, ініційованим коронним гетьманом Ю. Язловецьким, який, на жаль, помер 8.III.1575 р., див.: *Флоря Б. Н.* Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI в. // *Карпато-дунайские земли в средние века.* – Кишинев, 1975. Скромнішими були козацькі напади у квітні (у Білгороді посади попалили), травні (підходили до Очакова), червні (на Іслам-Кермен). Те, що для турків втрати були відчутні свідчить султанський лист до польського короля від 29.IV–8.V.1578 р., де згадано, що раніше в

турецьким посланцем до М. Мелецького якраз під час татарського нападу²⁵.

За цими даними «Цар Перекопський виправив своїх синів/ І Бакая з Сьозою²⁶/ і три Орди з ними». Зауважимо, що татар-

степях біля Акерману-Білгороду випасалися сотні тисяч овець, від яких наразі, через козацькі напади, майже нічого не лишилося, див.: *Письмо турецького султана Мурада III польському королю Стефану Баторию // Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы.* – Т. 3. – М., 1974. – С. 299. Досить ймовірно, що до цих нападів слід віднести згадку в М. Стрийковського «Про вольність Корони Польської» (Краків, 1575), виданої невдовзі після 21.VI.1575 р., про свіжі претензії турок, аби поляки «скарали Струся з Сенявським, що в поля ходили, з Козаків шкоди усі аби винагородили» (арк. 37зв.). Стрийковський тут пропонував навіть план із повного розгрому татар у Криму силами кільканадцяти тисяч козаків, які і так «у полях бавляться», плюс принаймні 12 тисяч жовнірів (арк. 42).

²⁵ *Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576.* <...> – Т. 2. – S. 182.

²⁶ *Бакаї та Сьоза* (Сіоза, Сіхоза) – ватажки білгородських та очаківських татар. У вересні 1574 р. вони вже очолювали 7-тисячний загін, який з успіхом спустошив Поділля. Окремо Бакаї-ага згаданий 1561 р. серед 24 білгородських татарських козаків, які бажали послужити польському королю у війні з Московією. Навесні 1563 р. Бакаї з Сіхозою з 800 татар ходили на під російську Сіверщину на місто Радогош (після цього він став м. Погар) як союзники-найманці того ж М. Вишневецького. Сіхозу та Бакая (разом із Саргієлем-мурзою) як вождів татарського нападу 17 липня 1567 р. на подільське прикордоння згадує у своїй посольській реляції 1568 р. П. Зборовський. Про Сіхозу таки писав і А. Тарановський: 1569 р. він (як підвладний білгородського санджак-бея?) був проводирем турецьких військ, що рухалися походом на російську Астрахань. Сіхоза-татарин вів турок із власним кількасотенним загonom на відтинку від Дністра-Дніпра до Дону. У жовтні 1570 р. «Бакаї с товарищи» (2,5 тис. вояків) стояли між Пслою і Ворсклою і намірялися напасти на московське прикордоння – під Почеп і Стародуб. Ймовірно, на зворотному шляху здійснив напад на Черкаси (про який мова далі). 1571 р. «Бакаї-мурза» брав участь у знаному набігу кримців на Москву. Згадку Бакая (разом з Манасом) містить і «Венеція» (1572; 1587) К. Варшевицького. У квітні 1572 р. Бакаї з Сіхозою здійснили напад під Бар (спалили десяток

ський напад великою мірою був обумовлений часами безкоролів'я у Короні, коли з формальної точки зору вже не діяли жодні домовленості, які тоді мали ще дуже особистісний характер (а отже, за принципом – нема короля, нема його права, нема того, кому слово давали).

містечок і сіл, але на зворотному шляху їх потріпав кам'янецький підкоморій і барський староста Миколай Бучацький-Творовський) (згадка у хроніці Гваньїні). 31 березня 1573 р. (у Великоднєву суботу) Бакай і Сіхоза з 1800 татар ходили в набіг на Поділля, але їх сильно погромили барський староста Миколай Бучацький і кам'янецький староста (М. Стрийковський, може йому тотожний Гваньїніїв напад 1572-го?). На початку вересня 1574 р., як уже йшлося, Бакай і Сіхоза з 7 тис. татар знову ходили у набіг на Поділля і Русь-Галичину (згадка у хроніці Оржельського, у Гейденштейна – Бакай «Васкола» ходив під командою кримського царевича). У вересні-жовтні 1575 р. Бакай і Сіхоза також з ханськими синами ходили в набіг на Волинь і Галичину (описаний «Історією жалісною...» епізод). Ймовірно, у березні 1577 р. Бакай здійснив напад на Черкаси у рамках великого татарського набігу на Київщину і Волинь (див. «Епіцедіон»). У травні 1577 р. Бакай і Сіхоза пробували повторити успіх 1575 р., здійснивши новий напад на Поділля (стартували з «двома царевичами» – знову Алб-Гіреєм і 2-м молодшим на ім'я неназваним плюс добруджці, від Хаджибею йшли через р. Русаву, ліву притоку Дністра і цілилися на Бар, Зіньків і Кам'янець і далі в бік Львова). У серпні 1578 р. Бакай і Сіхоза домовилися з черкаським старостою М. Вишневецьким про вільну переправу через Дніпро, оскільки вони йшли походом на московські володіння. 1579 р. С. Зборовський на Запоріжжі просив турецьких і татарських посланців відпустити «Бакаю з людьми» йому на допомогу в поході на московське прикордоння. Козак «Бакай» є і в знаному козацькому реєстрі 1581 р. У березні 1583 р. білгородський мурза Бакай рушив у похід на Україну, але почувши, що йому на зустріч йде Станіслав Влодек з 1 тисячею жовнірів, відступив. Є ще недатована згадка про Бакаю – мурзу білгородських татар – у «Книге Большого Чертежа» (1627), де згадується Бакаїв шлях («а Бакаев шлях от Муравского шляху с верст 40 к Днепру»), яким цей татарський ватажок колись здійснював напади «на Рьльские, и на Карачевские, и на Болховские, и на Орловские места». С. Сарницький у «Книгах гетьманських» (1577) оповідає ще колоритну байку про Бакаю, що він «ходив на ходулях» (аби виглядати високим – як личить вождю).

Отже, татар на Україні справді чекали²⁷. Гетьман Сенявський оголосив про мобілізацію шляхти. Вона мала відіслати родини «на Замки/ на певні покої», а сама – їхати «йому на порятунок», власне на підмогу, бо було зрозуміло, що гетьман опиниться на вістрі майбутнього протистояння. Ворога Папроцький, принагідно, характеризує таким чином:

Як ненаситні пси крові Християнської/
 Увесь злий негідний той народ Поганський.
 На те свою кладучи надію, вблагати гнів Божий/
 Коли ріжуть Християн як Жидове кози.
 І діточок їх побравши, на свою віру бридку/
 Навчають/ і налаштовують [на] свою нецноту всяку.

Далі Папроцький описує і «сили опору» (головним чином це ополчення Руського та Подільського воєводств), які зосередилися («з'їхалися») на заклики М. Сенявського. Природно, найбільша увага тут випадає вождям. Першим із них згадано Миколая Мелецького²⁸, «котрий завжди Поганам бував досить

²⁷ Зрештою, минулого року було те саме. Гейденштейн оповідає про попередній напад таке: стався він на початку вересня 1574 р. Татар очолював ханський син і, можливо, знову Бакай («Baskola»). Ю. Язловецький і В.-К. Острозький мали війська, але, через взаємну неприязнь, не об'єдналися. Татари наступали «від турецького кордону» (отже, на Поділлі) і відступили за Дністер на терени Молдови. Раз тільки (під Міхасіним / «Mikascinum» – може с. Михалці Кам'янецького повіту?, нині не існує) Язловецький погромив один з чамбулів татарських, див.: *Rejnolda Hejdensztejna sekretetza królewskiego, Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Książ XII.* – Petersburg, 1857. – Т. I. – С. 160. За Оржельським, татарський похід початку вересня 1574 р. очолювали Бакай і Сіхоза, мали вони 7 тис. війська (дуже слабко спорядженого – іноді без стріл і коней) і напрям нападу був на Поділля і Русь-Галичину; захопили 3 тис. бранців; окремі дрібні чамбули шляхта побила, а коронний гетьман Ю. Язловецький погромив лише відсталіх – вже на переправі за Дністер, див.: *Bezkrólewia książ ósmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576. Skreślone przez Świętosława z Borzejowic Orzelskiego...* – Т. 2. – С. 43-44, 50-51.

²⁸ *Мелецький Миколай* (бл. 1540 – 1585) – воєвода подільський (1569), гетьман коронний (1579–1581). Як молодший соратник і найближчий

грізний» (на той час він вже уславився як вождь походу на Молдову 1572 р.). Цей магнат привів «почет немалий людей оних країв/ Свідомих злих і негідних Поганських звичаїв». Ще й під його руку «приятелів з'їхалося багато/ Аби оним Поганам дати відсіч сміло».

На другому місці згадано Ієроніма Сенявського²⁹, який очолював 100-кінний загін власних слуг, а також перебрав команду над численними приятелями його магнатського дому. Далі йде перелік вже скромніших командирів власних підрозділів – Станіслава Даниловича³⁰, Каспера Васичинського³¹, Яна і Рафаїла Скарпків (Скарбків)³², Копичинських³³, Єжі Поляновського³⁴,

---

родич спадкував славу знаного гетьмана Яна Тарновського (1488 – 1561).

²⁹ *Сенявський Ієронім (Ярош)* (1519 – 1582) – брат польного гетьмана Миколая, ротмістр коронний, каштелян кам'янецький, потім воєвода руський (31.XII.1575). У «Паноші» – серед панів Подільського воєводства.

³⁰ *Данилович Станіслав* († 1577) – представник старої руської родини з Львівщини, ротмістр коронний і хорунжий львівський (за згадкою «Паноші»).

³¹ *Васичинський Каспер* – зі старого шляхетського дому (герба Корчак), одружений на дочці каштеляна холмського М. Лисаковського. Згодом війський львівський (1581–1606). У «Паноші» *Васичинські* згадані у жидачівському повіті.

³² *Скарбки* (Скарпки) – польський шляхетський рід осілий на Львівщині ще у першій половині XV ст. На галицькому сеймику 28.VII.1575 р. були присутні *Рафал* і *Ян Скарбки*.

³³ Вірогідно брати *Станіслав* та *Остафій Копичинські* – представники давньої руської родини. Якийсь Копичинський (Copitscius) згаданий серед офіцерів війська Свірчовського 1574 р. (потрапив у полон в останій битві і був згодом викуплений з нього). У «Паноші» є окремо *Андрій Копичинський* і окремо *Станіслав* і *Остафій Копичинські* у Подільському воєводстві (Остафій Копичинський ще брав участь у галицькому сеймику 28.VII.1575 р.).

³⁴ *Поляновський Єжі* – син Яна Поляновського, який за дружиною з Гербуртів отримав значні маєтності на Поділлі, де й осів. Єжі Поляновський у 1605 р. згадується як війський галицький. *Ян Поляновський* і *його сини* згадані «Паношею» у повіті теребовельському.

«мужніх» Золендз³⁵, Чолганських³⁶ і Петра Кірдея³⁷, «зацних» Завіш³⁸.

Першим місцем зосередження стало село Вольки (ближче не знане³⁹; назва ця на рідкість «серійна» на той час). Звідти «у гурті» рушили за Плоскирів (нині м. Хмельницький), де від замку за «чверть милі» табором стали. Тут чекали від М. Сенявського на нові звістки про рух татар. Вони надійшли швидко. За інформацією гетьманських шпигунів ворог прудко наближався, його стоянка («лежі») вже зафіксована у 15 милях (приблизно 100 км) від розташування табору оборонців; орієнтовним часом зіткнення називалась «неділя» (21 вересня?)*. Вожді походу М. Мелецький та І. Сенявський скликали раду командирів, на якій оголосили отримані вістки та питали у досвідчених вояків («у Ротмістрів свідомих там шляхів/ У звичайних служилих і Мужніх Козаків»), як вони бачать можливий план бойових дій. Ветерани міркували, що татари не зійдуть вже з торованого Чорного шляху⁴⁰ і саме тут їх треба зустрічати (бо «на інший

³⁵ *Золендзи* (Zolańdz) – родина з Чехії, на Русі з часів Сигізмунда I. У «Паноші» *Золендз* згадано у повіті галицькому.

³⁶ *Чолганські* (герба Сас) – давня (XV ст.) руська родина. Можливо мова, зокрема, про *Андрія Чолганського*, одруженого на Марії Ярмолинській. Можливо, *Чоловських* у «Паноші» (у жидачівському повіті) слід вважати спотворенням і мало бути *Чолганські*.

³⁷ *Кірдеї* – давня руська родина (XV–XVI ст.). «Паноша» згадує *Кірдеїв* у львівському повіті.

³⁸ *Завіши* – польський магнатський дім з Малополющі. «Паноша» згадує *Завіш* у жидачівському повіті.

³⁹ Може йдеться про сучасне с. *Волиця* Хмельницького р-ну Хмельницької обл.

* Тут і далі Папроцький подає лише дні тижня, отже конкретні дати наведені мною із розрахунку, що від понеділку 15 вересня автор не пропускає жодного тижня «пустим» при описі перебігу подій.

⁴⁰ *Чорний шлях* – за описом С. Сарницького у «Книгах гетьманських» (1577) виглядав таким чином: річками Угорський (Гірський) і Гнилий Тікич, далі урочище, яке козаки звать Наше Поле, далі ліс Звенигородський нижче Черкас, далі до Білої Церкви, яка лежить між Брацлавом і Каневим, а далі до Волині, див.: *Sarnicki Stanislaw. Księgi Hetmańskie / Oprac. Marek Ferenc.* – Kraków, 2015. – S. 433. А за його ж описом 1585 р. той самий шлях стелився так: Львів-Сокаль – 12 миль, Сокаль-

[шлях] не перескочить той Поганець хитрий/ оскільки їм у кожний бік вже звідти перехід прикрий»).

Сам польний гетьман М. Сенявський просив, аби зосереджене військо рухалось до нього, але військова рада спочатку відповіла, що краще хай він поспішає до гурту. Втім, згодом аргументи гетьмана («він розуміючи ці потрібні речі/ на пильний той розум свій/ наперед тримався опіки») та ротмістрів, які вже перебували при ньому і самі писали до війська, аби до них поспішало, перемогли. Армія рушила за Меджибіж (замок над Чорним шляхом, володіння Сенявських) на з'єднання із гетьманськими загонами.

Утім, загального ватажка походу зібрані під Плоскировим ротмістри, вирішили обрати на місці. Провід запропонували найбільш очевидній кандидатурі – Миколаю Мелецькому. Він, щоправда, пробував схилити військо пошанувати титулом «гетьмана» Ієроніма Сенявського, як старшого літами («Літами першу особу в усьому рівну собі»). Сенявський, однак, проявив не меншу куртуазність і, подякувавши Мелецькому «як уважному», визнав його верховенство:

Зі своїм зараз Почтом віддався під справу йому.
Приводячи йому на пам'ять його справи Зацні/
Котрі бували Богові/ також людям смачні.
Просив, аби він людом порядкував/ віншуючи йому того
Щастя/ яке завжди мав від Бога милого.
Сподіваючись, що і там мав мати таку ж фортуна/
З його допомогою стерти злу Поганську пиху.

Коли Мелецький нарешті пристав на ці вмовляння, «усі заволодали/ Дякуємо: послушність усі обіцяли». Причому, ця обіцянка поширювалась не лише на особу самого гетьмана, але й

Луцьк до Стиру 12 миль, від Луцьку до річки Горинь 11 миль, від Горині до броду через Случ за Заславом (Ізяслав) та Полонним – 10 миль. Від Полонного 40 миль до Києва. Від Києва до Канева 16 миль. Від Канева до Черкас 15. Від Черкас до Порогів 12 миль. Від Порогів до Томаківки 11 миль. Потім Торговішта (давня Ольвія) – 6 миль. Тут уже Скіфії кораблі розходяться, звичайно, за затокою Борисфена аж до Очакова або куди завгодно (див.: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України. – Ч. 2. – С. 108).

на його помічників («І не тільки самому/ Але також і тому/ Кого б до цієї справи/ служити дали йому»).

Тоді ж обрали й помічника (поручника) гетьманського. Ним став «мужній» Марцін Кунат⁴¹ – «котрий свідомий хитрості злого Поганина». І вже разом «ці Вожді/ той люд розділили/ З людей пильних і Мужніх Ротмістрів учинили». Опис Папроцьким всієї цієї процедури обрання гетьмана військ українних є дуже важливим для вітчизняної історіографії. Він подає явний «взірець» такої самої процедури у запорожців (у варіанті старшинської ради), а отже долає нерідкі досі штучні спроби вибудувати надмірну дистанцію між військовим мистецтвом останніх і урядовими військами Речі Посполитої. Принагідно зауважимо, що і «чорна рада» (за участі рядового складу Війська Запорізького) мала за взірець, напевно, процедуру т. зв. «кола ричарського», в якому так само брали участь усі шляхетні вояки. Зокрема, саме так звав цю раду і Б. Папроцький при описі обрання гетьманом запорозьким С. Зборовського у 1579 р. – дивись відповідний текст у «Гербах»⁴².

Далі Папроцький наводить реєстр-характеристику окремих підрозділів та їх вождів. Першим, природно, згадано «роту з Сеняви» І. Сенявського («Пан Зацний досить Можний/ отже і Ротмістр справжній»). Цей вже похилого віку (56 років) ротмістр мав і власного поручника – Яна Йордана⁴³ («Мужа і досить славного»).

По ньому йде С. Данилович, який «завжди ходив зі своїми/ Кіньми/ Пахолками/ добре влаштованою зброєю». Його поручником був Ян Скарбек («Зацний і Мужній насправді»).

---

⁴¹ *Кунати* (Kunatowie) герба Топор – стародавній рід на Русі. *Кунат Мартин* – ротмістр коронний (як такий згаданий і «Паношею» – у повіті львівському), ходив з М. Мелецьким на Молдову 1572 р.

⁴² *Raprocki B. Herby rycerstwa polskiego.* – S. 158.

⁴³ *Йордан Ян* з Заклічина – син старости самбірського, ротмістр коронний, ветеран походів Ольбрахта Ласького під Очаків 1568 р. та Мелецького на Молдову 1572 р. («Паноша» у львівському повіті згадує *Якуба Йордана* з Заклічина – ротмістра, а серед панів Подільського воеводства *Яна Йордана*, також ротмістра).

Наступним названо С. Венгленського⁴⁴ – «котрий Роти Сто Коней своєї справно водив». Аналогічний за кількістю підрозділів вів Войцех Старіховський⁴⁵. Так само сотню кінну слуг своїх, «досить збройно убраних», але вже не сам, а вкупі із двома братами, виставив Войцех Кам'янецький⁴⁶. Самі Кам'янецькі хизувались примітними світло-жовтими накидками.

Далі згадано підрозділи Станіслава Влодка⁴⁷ та Юрія з Якубом Струсів⁴⁸ – «Оних Гекторов Руських/ досить Мужні Сини». Вони «слуг своїх півтори Сотні мали присутніх». Останньою «самостійною» ротою був полк у двісті коней Миколая Гербурта⁴⁹ разом з Лянцкоронськими⁵⁰.

---

⁴⁴ *Венгленський Станіслав* – підстолій львівський (згадка «Паноші»), мав маєтності в «руських країнах». У «Гербах» Папроцького охарактеризований як *муж Речі Посполитій заслужоний*.

⁴⁵ *Старіховський Войтех* († між 1582 та 1584) – з давньої руської родини, підкоморій львівський (згаданий і «Паношею», остання знає ще Станіслава Старіховського з Перемиської землі).

⁴⁶ *Кам'янецький Войтех* – старший син Яна Кам'янецького (1524 – 1560), воєводи подільського. Рід походив з Сяноцького повіту (замок Кам'янець – родова маєтність). *Войтех* мав брата *Яна*, з яким тримав неподільними сімейні маєтності (зокрема Залоще та Олесек). *Войтех* і *Ян* згадані у «Паноші» у повіті львівському. Був і третій, молодший їх брат – Станіслав. Про «брата»-кузена *Каспера* див. нижче (та лінія – *Ян* і *Каспер Кам'янецькі* згадані у «Паноші» у повіті теребовлянському).

⁴⁷ *Влодек Станіслав* герба Правдич – ротмістр коронний, староста галицький і коломийський. На Поділлі володів Плоскировим/Проскуровим (нині м. Хмельницький). У «Паноші» згаданий у теребовельському повіті (як ротмістр).

⁴⁸ *Струсі* – давній руський рід, славний войовничістю, вихідці з Белзького воєводства. *Струсь Єжі (Юрій)* – староста брацлавський та вінницький, героїчна постать на українському прикордонні. *Струсь Якуб* – староста хмельницький, мав дружину з Потоцьких. Загинув у бою з татарами під Баворовим у 1589 р. Оспіваний епічною традицією. У «Паноші» *Єжі* і *Якуб Струсі* з *Коморова* (Комарів галицький?) згадані у повіті теребовельському.

⁴⁹ *Гербурт Миколай (другий)* з Деділова (бл. 1544 – 1602) – ротмістр коронний, воєвода руський (з 1588). Його сестра була замужем за

Дрібні почти («залишок») гетьман Мелецький «у загальний загін згромадив», ядром для якого був його власний «немалий» почет. Поручником над ним призначив Яна Стрижа⁵¹ – «чоловіка справного/ котрого гідна поведінка/ була завше явна».

Окремі дрібні підрозділи продовжували прибувати до війська («Прибувало до них людей досить з усіх сторін/ Вітчизни своїй милій/ для певної оборони»). Отже, загальна чисельність армії Мелецького була не менша за дві тисячі кіннотників (без численної «челяді»). До речі, Оржельський подавав цифру *4 тисячі* війська під проводом М. Мелецького.

З п'ятниці на суботу (з 19 на 20 вересня?) прийшли нові звістки від М. Сенявського. Він повідомляв, що татари рухаються дуже сторожко. Під своїм командуванням М. Сенявський мав досить невеликі сили – не більш однієї тисячі вояків, «гідних до бою», без урахування «челяді». Отже, допомога йому була конче потрібна, і М. Мелецький, «не мешкаючи», рушив на з'єднання з польним гетьманом. Причому, знаючи про звичай татар ходити кількома загонами та небажання слідувати «правилам війни» гідних людей (їм «пристойніше, мабуть, зі псами воювати»), гетьман тримав своє військо наготові.

Свою армію Мелецький підняв удосвіта («Перед світанком у Суботу/ за кілька годин встали») і рухався на з'єднання з М. Сенявським цілий день, лише на годину вночі «ставали над болотом у діброві». Сюди, до польного гетьмана, котрий вже при'єднався до головного війська, «прибігли послы» від воеводи київського князя Василя-Костянтина Острозького, який очолював оборонців Волині. Вони повідомили «певні новини», що гетьманське військо вже завтра може вступити у бойове зітк-

---

Станіславом Лянцкоронським. У «Паноші» славиться серед панів Подільського воеводства.

⁵⁰ Мова про *Лянцкоронського Станіслава* – старосту скальського та *Лянцкоронського Миколая* – ротмістра на Поділлі та учасника батеріанських війн з Москвою. У «Паноші» С. і М. Лянцкоронські серед панів Подільського воеводства.

⁵¹ *Стриж* (Stryż, Strzesz, Strasz) *Ян* герба Шалаява (☩ 1575) – з давнього руського роду, писар галицький (1569–1574), суддя галицький (за згадкою в «Паноші»).

нення із ворогом. Татари уже увійшли «до волості», себто до межі осілих поселень. Головний кіш татарський «безпечно» став під Сенявою і звідти вже розпускає загони для спустошення краю.

До речі, за Гейденштейном, татарських загонів, які історик-сучасник вважає розвідувальними, було два: один пішов під подільську Сеняву, другий – до Басарабова броду⁵² під волинським Острополем. Оржельський пише про один 15-тисячний загін, але вважає, що кінцевим пунктом, якого сягнуло це військо, була не Сенява, а Старокостянтинів (Костянтинів) у волинських володіннях кн. Острозьких (щоправда, в оригіналі це трапилося аж 14 жовтня, отже, якщо це не помилка і не слід читати, скажімо, «14 вересня», то, скоріше за все, мова тут йде вже про другу хвилю нападу).

Але повернемося до викладу подій Папроцьким. За ним, князь Острозький запропонував гетьманам спільний удар на воєрога. «О шостій в ніч» він подав нову звістку про бойову ситуацію.

На думку Папроцького, волинський командувач пропонував дати «битву з ходу» (див. прецедент в описі битви під Ольшаницею 1527 р., проведеної батьком В.-К. Острозького⁵³). Історик кається, що «не вміє» викласти задум полководця, але дещо тут-таки можна додати. Йшлося, явно, про кліщі-котел, коли гетьманські війська з району Меджибожа підходять до Сеняви з південного напрямку, а волинці Острозького, здолавши Басарабів брід через Случ під Острополем, оточують це місто з півночі. Загалом, «інформатори» Папроцького, явно, перебували при

---

⁵² *Басарабів брід* – на місці майбутнього м. Острополя, нині с. Старий Остропіль Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. (в землеописі С. Сарницького з 1585 р. є згадка, що Басарабів брід, то давніша назва Острополя). Остропіль заснований 1576 р. (можливо, за слідами подій 1575 р.), отже Гейденштейн пробував поєднати старий і новий топоніми. Згаданий брід містився понад кордоном Волині. «*Басарабами*» (бесарабами) тоді називали не лише представників першої стійкої династії в давньому Валахському князівстві, але й мешканців цього князівства («країни Басарабів») загалом.

⁵³ Див. попередній розділ I цієї книжки.

війську М. Мелецького, тому про дії інших «з'єднань» він поінформований менше.

Усе військо, впевнене у Божій допомозі, нетерпляче чекало на час битви – «З радістю дня чекали/ і про те просили/ Панів/ аби щонайшвидше звідти рушили». «Хіті і серця/ усім прибувало» від звісток про наближення все нових численних коронних підрозділів. Зокрема, вже Ян Костка⁵⁴ «зі своїм Полком йшов у кількясот коней». Він уже навіть натрапив на татар. Йшли загони Петра Нішицького⁵⁵ з Бартошем та Яном Белзецькими⁵⁶, Андрія Тарановського⁵⁷, Прокопа Рашка⁵⁸, а «за кілька миль» були й Гербурти – «трое можних з багатьма людьми Зацні Старостове»⁵⁹. За ними поспішали «мужні» Чарторийські⁶⁰,

⁵⁴ *Костка Ян* (бл. 1529 – 1581) – воєвода сандомирський, 1574 р. як посаг за дружиною отримав великі маєтності на Русі (Ярослав та ін.) та Поділлі. «Паноша» згадує його першим серед панів землі Перемиської.

⁵⁵ *Нішицький (Ніщицький) Петро* († між 1606 і 1607) – походив зі шляхти плоцького воєводства, каштелян белзький (1589), на Белзчині осів ще 1556-1557 рр. У «Паноші» у холмському повіті згадані *Петро* і *Кшиштоф Ніщицькі*.

⁵⁶ *Белзецький (Белжецький) Бартоломей* († 1583) – суррогатор белзький; *Ян Белзецький (Белжецький)* – дворянин Стефана Баторія ще за часів, коли той був князем семигородським. У «Паноші» у повіті львівському згадані *Бартош*, *Анджей* і *Ян Белзецькі*.

⁵⁷ *Тарановський Андрій (Анджей)* († після 1597) – з давньої шляхетської родини Перемиської землі, підчаший галицький, королівський секретар і помітний дипломат, посол до Туреччини. Згодом приятель С. Наливайка. У «Паноші» А. Тарановський згаданий серед панів землі Перемиської. У «Гербах» відзначено, що мав власний «немалий» почет слуг і сусідів, з яким не раз громив татар і відбивав полони.

⁵⁸ *Рашко Прокіп* з Кропивник герба Сас – писар галицький (1575–1587), суддя галицький (1587), підкоморій галицький (1590–1597). Як писар галицький згаданий і в «Паноші». Чи не був він тим Rescovius, якого згадав Горецький серед офіцерів Свірчовського, котрі у останній битві війни Івоні 1574 р. потрапили у полон, а згодом були викуплені?

⁵⁹ Тут вірогідно маються на увазі брати *Гербурти*: *Станіслав* (перед 1524 – 1584) – каштелян львівський (згадка «Паноші»), староста самбірський і дрогобицький; *Миколай* (після 1524 – 1593) – староста львівський; *Ян* (після 1524 – 1577) – староста перемиський, знаний правник та історик (згадка «Паноші» у землі Перемиській).

Вілженські⁶¹, Менкіцькі⁶². Зрештою, Папроцький зауважує тут: «агов, мені важко перелічить у цій книзі всіх».

Утім, на допомогу гетьмани не чекали і повели свої «справні роти» під Сеняву. Татари тут почувалися ще цілком безпечно. Вони розпустили «в різні боки» загони, що почали пустошити край. Причому, полонених до коша не везли, а стинали на місці (отже, поки що не бажали обтяжуватись?).

Увесь місцевий люд, кидаючи власні оселі і добро, збігся «до Міста під Замок». Утім, тут виявилася звичайна проблема прикордонних українських замків. Їх часто використовували для утримання полонених татар, а, бувало, ще й татарські вояки, прийняті на службу прикордонними магнатами, розчаровувались у володарі і бажали повернутись до одноплемінників.

Здається, саме останній випадок мав місце у Сеняві (інформацію Папроцького все-таки можна витлумачити й інакше: татарин-зрадник та його спільники могли бути у замку на становищі бранців або й випадкових мандрівників). Сенявські тут справді утримували досить значні допоміжні татарські підрозділи. Місцеві татари і організували змову з метою здати місто ворогам. Один з них «утік до тих злодіїв, що місто палили/ котрі його дуже швидко/ і вдячно прийняли». У цей час «негідні жінки» інших місцевих татар (або якісь бранки; у хроніці Гваньїні – це саме бранки) «вживали фортелів негідних, хоча недовгих». Вони «позаливали гармати, [так що] стріляти з них не могли». Утім, цього виявилось недостатньо для перемоги нападників. Місцеві ополченці – «люди з тієї Волості» – з рушниць «їх відстріляли».

---

⁶⁰ *Чарторійські* (*Чарторейські*) – давня родина на Русі, зокрема в Перемиській землі (не плутати з кн. Чарторійськими). У «Панюші» *Чарторійські* згадані у жидачівському повіті.

⁶¹ Вірогідно родичі *Вілжинського Томаша* герба Просна, походив з Руського воєводства, ротмістр часів Сигізмунда I. «Панюша» згадує *Вілженських* у жидачівському повіті.

⁶² *Менкіцькі* (*Мекіцькі*) – шляхта Перемиської землі. *Менкіцький Валента* загинув 1574 р., б'ючись на боці молдовського господаря Івоні; *Менкіцький Станіслав* мав маєтки на Поділлі.

Саме цього гострого моменту обложеним надійшла допомога. Війська Мелецького та Сенявського (хроніка Гваньїні видання 1611 р. вважає, що це був загін братів Струсів; те саме твердить і Гейденштейн, який був більш-менш сучасником подій) розігнали облогу і, «немовби Турки теж, в Замок вскочили». При цьому «не вбили лише трьох» з тих, до кого дотягнулися (тут мова йде або про татар-зрадників у замку, або про ворожих вояків, які вже увірвались до нього).

За татарами, які втікали (хроніка Гваньїні видання 1611 р. подає, що татари з-під замку втекли до коша, котрий стояв під містом і з ним вже відступили до головних сил в Диких полях), відразу спорядилися («одразу сіли на коней») в погоню «козаки тієї волості». Добре обізнані з місцевістю, вони «насіли» на втікачів і, «женучи дібровою, досить їх мужньо били/ мало не увесь Загін той їх погромили». Нещаслива доля випала і головному сенявському зраднику – татарині, який перебіг до ворога. Після невдачі зі штурмом, його звинуватили в зраді уже нові «свої», за що неборака і скарали на смерть. Про це, з втіхою, так пише Папроцький:

Того, який втік з Замку до Загону/
Не взяли Татари/ як хотів, додому.
Забили, кажучи, що нас зрадницьки зрадив/
І ледь нас на великий люд не навів.

Взяти участь у переслідуванні татар з-під Сеняви бажали й підрозділи з війська М. Мелецького. Особливо наполегливо просилися в гетьмана брати Струсі. Спочатку польський полководець дався себе вмовити, але, побачивши, скільки людей тихцем приєднується до Струсів, заборонив виправу. Адже коронних військ було не більше трьох тисяч, а татар, за повідомленнями шпигунів, 15 тисяч. Це були сили білгородських і добруджських татар (вожді – Бакай і Сьоза), також загопи двох ханських синів – «Албігеря»⁶³ та «Казігеря»⁶⁴. Гетьман побоювався підступної засідки на свої розпорошені сили.

⁶³ Тут йдеться або про *Адил-Гірея* (Алди-Гірея) – головного вождя походу, або (менш вірогідно, бо названий перед Газі-Гіреєм) про *Аллі-Гірея*, одного з молодших царевичів.

Папроцький розлого вихваляє гетьманську обачність, втім, здається, тут Мелецький як полководець втратив стратегічну ініціативу. Військо просувалось надто обережно, без втрат, але ворога так і не наздогнало.

Лише чотири шляхтичі таки випросилися у Мелецького у швидкий рейд. Це був місцевий подільський шляхтич Виступ⁶⁵ та охочі скласти йому компанію («так яко на бенкет») Рожнятовський⁶⁶ («сивий малої вроди»), Єзіорківський⁶⁷ та Кайецький⁶⁸. Їм бойове щастя посміхнулося. Зовсім недалеко відбігши, вони зустріли невеликий загін татар. Ватажок татарського загону, аби позбутися переслідування, виїхав назустріч чотирьом бійцям «сам-десять». Утім, попри чисельну перевагу, поводився досить неспішно, чекаючи, що за цими чотирма можуть з'явитися і більші сили.

Троє шляхтичів обрали собі по власному супернику, а С. Виступу, як вождю, випало битися з татарським ватажком. Цей останній хотів втекти від бою, але Виступ його наздогнав, зачепив списом («Аж по самому жеребцю спис його пробіг») та збив з коня. На поміч ватажку кинувся інший татарин, який хотів стрілити з лука впритул. Виступ вчасно побачив небезпеку і, обернувши швидко коня прудкого, дістав нового супротивника рогатиною в горло («під шоку»). Ворог таки встиг вистрілити у слабіну його обладунку, але, «з ласки Божой», нешкідливо. Однак, ватажка татарського у цей час двоє інших татар

---

⁶⁴ *Газі-Гірей II* – майбутній кримський хан (1588–1596, 1597–1607).

⁶⁵ Напевно, мова йде про *Станіслава Виступа* (Występ), жовніра підчас малоуспішного походу М. Мелецького на Молдову в 1572 р. Про нього Я. Ласицький оповідав, що то «*муж дрібний тілом, але великий серцем*», згадуючи його успішний герць з турком, якого шляхтич прохромив своїм списом. У «Паноші» в теребовельському повіті згадані *Якуб, Станіслав і Мацей Виступи*.

⁶⁶ *Рожнятовські* герба Сас шляхетський рід з Руського воєводства.

⁶⁷ *Єзіорковські* герба Равич відомі в Люблінському та Познанському воєводствах. У «Паноші» серед панів Подільського воєводства згаданий *Ян Єзіорковський*.

⁶⁸ Село *Каєць* (Кайєс) відоме в Мазовецькому воєводстві. Може мова про *Анджея Кавенцького* (Kawencki) згаданого у «Паноші» між панами Подільського воєводства.

підхопили із землі та втекли. Виступу лишилися лише трофеї – кінь, шабля та лук ворога. Його ж соратники «кожний свого на землю покладали/ З коней, [вони] лежачи здихали/ і жоден не ожив».

Інші татари втекли «до Коша», в якому усі «власне, як птахи, з гнізда зараз схопились». Наздогнати їх війську Мелецького вже не вдалося. Більш успішно проти розпорошених татарських загонів діяли сили кн. В.-К. Острозького. Вони, як уже мовилося, йшли до Сеняви на з'єднання з гетьманами, втім до бою не встигли. Але деякі загони татар, що, ймовірно, за добре описаною у Боплана тактикою, розбігалися в різні боки від міста, щоб потім вже знову зібратися до купи, волиняцям вдалося перехопити і погромити. Папроцький лічить вбитих ними ворогів на дві тисячі, ще певну кількість винищили місцеві селяни («а інших селяни з Волості у дібровах забивали»).

Героями переслідування татар стали «свої» степовики: подільянин Ярмолинський⁶⁹ – слуга-найманець князя В.-К. Острозького та черкес Темрюк (Темрюк Шимкевич)⁷⁰ – «ротмістр гетьманський», підлеглий М. Сенявського.

Завершивши переслідування, війська оборонців краю знову повернулися під Сеняву. Тут Папроцький малює яскравий образ розореного набігом міста:

Коли прийшли під Сеняву/ вже нічого не застали/
Тільки Місто спалене/ худобу, що постинали.

---

⁶⁹ *Ярмолинські* герба Корчак – власники маєтку Ярмолинці в Подільському воеводстві. За легендою, вихідці з Хорватії. «Паноша» також згадує *Ярмолинських* у Подільському воеводстві. Саме тут мова, напевно, про *Ярмолинського Матвія (Матея) Юхновича* – урядника Красилова (1575), а згодом Василюва-Базалії (1577) в маєтностях кн. В.-К. Острозького. Від службових татар князя, якими він часто командував, отримав ще й прізвисько *Агіс (Агіш)* – від татарсько-турецького «ага» – командир. Згодом, у березні 1577 р. він ще раз відзначився, розбивши татарській загін під Красиловим.

⁷⁰ *Темрюк Шимкевич (Шимкович)* – черкеський князь, як ротмістр розпочав службу Короні ще за короля Сигізмунда-Августа (виїхав з Кабарди на королівську службу разом з іншими черкеськими князями – соратниками кн. Д. І. Вишневецького-Байди 1562 р.), а 1601 р. отримав польське шляхетство.

Людей плачучих, що тільки з душами втекли/
Нагі/ і не маючи нічого, що б потім їли.
Усе негідні Погани прудко попсували/
Жодної речі з пожитків їм не залишили.

У цьому місці було отримано «вістку непевну» про нове згромадження татар, готових «дати битву». Мелецький знову посилив пильність, заборонив віддалятися від війська та звелів закладати табір під сенявським замком. Він мав підстави побоюватись нового нападу, адже, за попередніми даними, татари мали із собою гармати. Відтак, військо кілька годин простояло без руху, чекаючи на нові певніші вістки.

Шпигуни, повернувшись «надвечір» (це все ще неділя, 21 вересня) «від броду» (Басарабова на Случі?), до якого було півдня ходу, донесли, «що Поганин вже переправився/ тільки знак, коли втівав/ по собі залишив», постинавши загнаних коней та волів. Утім, татари не полишили розпускати загоны, що «розійшлися на Волинь/ і в Подільські сторони». Наздогнати біля Басарабового броду якісь частини ворога встиг князь Острозький. Тут він «заліг» і «трикратно бив при тому броді» татар (відсталих?). Дістав чимало в'язнів, яких «козаки його/ водили, б'ючи їх, при очі до нього».

У цей час Мелецький під Сенявою дочекався повних відомостей від «своїх певних шпигунів/ котрі оббігали шляхи/ також річкові береги», про безпеку для свого війська. Тоді звелів повернутись до табору на відпочинок, утім не дуже розслабляючись («Відпочинків однак звичайних наказав занехаяти»). Причому особисто вночі об'їжджав табір, спокій вояків «стережучи/ як синів своїх батько ласкавий».

Вранці, «у понеділок» (22 вересня) сторожа привела до Мелецького бранця. Він оповів, що хоча кіш татарський вже відступив, але кілька сотень татар ще блукає тут «у діброві». Цю інформацію підтверджували й інші бранці. Відтак, оскільки потреба триматись укупі відпала, охочі рушили ловити цих відсталих татар. Як пише Папроцький:

...прудко Гідні Панята ті/
Розбіглися на усі тієї Волості сторони.
І насамперед Данилович/ Войцех Стариховський/

Той Хорунжий, а той Підкоморій Львівський.
 Миколай Гербурт також Муж Зацний за ними/
 З Войцехом Каменецьким/ і з Лянцкоронськими.
 Єжи, Якуб Струсі/ Каспер Васичинський/
 Ян, Каспер Каменецькі/ Станіслав Венгленський.
 Копичинські/ і з ними Єжі Поляновський/
 Белжицький Анджей⁷¹/ також Зацний Баворовський⁷².
 Тих інших немало досить охоче скочили/
 Аби того Поганця негідного громити.

Утім, військово щастя їм не посміхнулося. Як колоритно висловився Папроцький – «Але фортуна, де схоче, там коло обертає/ на кого неласкава/ в мурі його намацає». Татари від згаданих переслідувачів «вислизнули» та «по цій діброві врозтіч розбіглися». Лише місцеві козаки їх «по одному били/ а залишок Волинцям до рук загнали», тобто ці татари таки також пробували втекти в бік Басарабова броду.

Коли «панята приїхали/ коней нагонявши/ у дібровах цих великих там нічого не наловивши», Мелецький, оскільки необхідність у центральному керівництві вже фактично відпала, питав командирів підрозділів, чим би вони самі хотіли зайнятись. Перебувати під Сенявою військо довго не могло, адже тут було для нього замало паші для коней.

Обережні радили почекати розпускати військо, доки «шпигуни шляхи об'їдуть» і дадуть знати, чи татари вже справді пішли, чи зачайлися та чекають на можливість нового нападу. Цю думку особливо обстоював польний гетьман М. Сенявський – особисто відповідальний за прикордонну оборону взагалі. Утім, перемогли бажанчі розпуску війська, аби «даремних незручностей і втрат позбутися». Папроцький жалкує за цим рішенням і нарікає на зрадливу фортуна. Сам М. Мелецький, як свідчить Гейденштейн, повернувся до свого подільського мастку – с. Устя при впадінні Смотрича до Дністра (нині Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької обл.).

⁷¹ Брат вищезгаданих *Бартоша* та *Яна Белзецьких*.

⁷² *Баворовські* – родина чеського походження, веде початок від Вацлава, який осів на Русі в Баворові за Сигізмунда I. Тут, напевно, йдеться про *Баворовського Миколая*, ротмістра коронного.

М. Сенявський, вже лише з власними підлеглими – 1 тисяча вояків, таки рушив слідами татар. Вздовж Пд. Бугу він дійшов до Пикова⁷³, де й став табором. Судячи по всьому, Сенявський не мав жодного уявлення, куди подався татарський кіш, хоча остання фіксація під Острополем мала б насторожити. Напрямок, який він обрав, аби «йти слідом», був якраз найкоротшим шляхом для відступу татар «додому».

Під Пиковим «з цим людом, до битви чулим і готовим», чекаючи на інформацію від сторожі та шпигунів, польний гетьман «лежав» зо півтора тижні. Але, тільки-но дочекавшись результатів розвідки сторожі, «через великий голод» полишити табір була змушена більша частина війська. Гетьман Сенявський «заледве з п'ятьма сотнями лишився тільки в полі», і ті, перебувши «час короткий», відступили назад під Меджибіж. Лише частину загону було залишено біля річки Цеси-«Ciesy», «аби сторожі дочекатись» (напевно, йдеться про річку Хвоси в районі сучасного с. Теси – це на півдорозі з Пикова до Меджибожа⁷⁴). Сам Сенявський тоді вже захворів, і його, не довівши до Меджибожу, «кухарським возом» доправили лише до Хмільника. Тут він «для спочинку лишився/ бажаючи, аби певну вістку від своїх шпигунів отримати». «Надвечір того ж дня» (це перші дні жовтня) інформація від останніх таки надійшла з Білої Церкви. Шпигуни доповідали про нові сили татар, які зійшлися у чистому полі з тими, хто відступив з-під Сеняви. Це з'єднання татарських сил було зафіксоване очевидцями «у середу» (1 жовтня?). Зауважимо, що Оржельський подавав дату 28 вересня (неділя) як таку, коли татари вже увійшли на терени Руського воєводства. Отже, якщо приймати його датування, тут мала б бути середа 24 вересня.

Сенявський негайно скликав свій 5-сотенний загін, який прибув до Хмільника «в п'ятницю» (3 жовтня?). Татари «у су-

---

⁷³ Давнє містечко, нині с. *Ликів* Калинівського р-ну Вінницької обл.

⁷⁴ Принаймні Е. Лясота, який їхав 1594 р. з Хмільника на Летичів і Меджибіж, зупинявся в с. *Теси*, де переправлявся через річку, яку також зве *Теси*.

боту» ночували в якихось Грушках⁷⁵, а в неділю (5 жовтня?) були вже за Улановим⁷⁶. Потім, минувши Хмільник, «просто до Сеняви пішли», там зупинялися на ночівлю (6 жовтня), а наступного дня (7 жовтня) сягнули Красилова⁷⁷. Тут також не затрималися, лише захопили п'ятьох бранців під цим замком. Далі, «минаючи Костянтинів» (Старокостянтинів), пішли на Купелі⁷⁸ (8-9 жовтня?). Пройшли повз Маначин⁷⁹, де «також ночівлю мали» під «Гозоовцями» – мова, напевно, про сучасне с. Ожигівці⁸⁰ (9-10 жовтня?).

Звідти загони розпустили «з суботи на неділю» (з 10 на 11 жовтня?)⁸¹. Сам кіш спрямували до Тернополя. Під ударом опинилася територія завдовжки в 30 миль (бл. 200 км)⁸². До річі,

---

⁷⁵ *Грушка* – зокрема, село на р. Мурафою в 35-37 км від Ямполя, в 15-16 км від Могильова-Подільського. Є й чимало інших Грушок. Але потрібна тут мала б бути десь у районі Козятина Вінницької обл.

⁷⁶ *Уланів* – нині село Хмільницького р-ну Вінницької обл.

⁷⁷ *Красилів* – містечко над р. Случ, неподалік (23 км) Старокостянтиніва.

⁷⁸ *Купель* – містечко під Старокостянтинівим, у 12-13 км від Базалії (Василіва). Нині с. *Купіль* Волочиського р-ну Хмельницької обл.

⁷⁹ *Маначин* – село над р. Грабаркою, притокою Збруча, неподалік Старокостянтиніва, 16-17 км від Купелі. Нині с. *Маначин* Волочиського р-ну Хмельницької обл.

⁸⁰ Вірогідно, це згадуваний 1594 р. Е. Лясотою *Ожоховець* (Ожоховці або Новий Збараж). У акті поділу маєтностей з 1661 р. засвідчений і правопис «*Hożohowiec*». Нині с. *Ожигівці* Волочиського р-ну Хмельницької обл.

⁸¹ Польський сучасник подій *Якуб Пшонка* (1562 – 1622) згодом занотував, що на Поділлі цей набіг називають *Покровні татари* («*Pokrowni Tatarzy*»), див.: *Pamiętnik Jakuba Pszonki z autografu w bibliotece Ossolińskich znajdującego się wydany. Inwentarz Skarbu Koronnego z roku 1607.* – Lwów, 1874. – S. 18. Свято Покрова Пресвятої Богородиці припадає на 14 жовтня.

⁸² Сарницький 1577 р. писав, що татари від кордону роблять рейд вглиб України на 20 миль (150-200 км), закладають укріплений табір з шатром-юртою командувача на горбочку-підвищенні. З цього місця загарбники розпускають загони з вояками одвукінь на 20 миль (отже радіусом знов у 150-200 км), див.: *Sarnicki S. Księgi Hetmańskie.* – S. 431.

Гейденштейн пише, що татари сягали під Львів та Сокаль, під загрозою були цілі Галицька та Волинська землі. Він навіть свідчить, що, аби ширити пострах, окремі татарські загони сягали Могили (село та абатство цистеріанців під Краковом) й «Rozwornu» (?⁸³).

Все, що зміг у цій ситуації зробити Сенявський, – це розіслати листи з попередженням про новий напад. Відтак «уся країна в Замки поховалася», знайшовши тут притулок «з людьми, з худобою і з отарами». Це дещо мінімізувало втрати від татар.

Утім не всі повірили листам гетьмана. Про них Папроцький пише:

Не схотіли їм [листам] віри дати аж самі узріли/
 Татар піді Львовом о той же Неділі.
 Ах, на жаль не сповняють ті давні речі /
 Люди вельми розумні мають щастя в своїй печі.
 Не пристойно мудрому, не думаючи, мовити/
 Аби потім мати кого винити.

Зауважимо, що М. Сенявського таки дехто бажав зробити цапом відбувайлом. Як писав Оржельський, на з'їзді руської (в сенсі Руського воєводства) шляхти в Стежиці 15 листопада 1575 р. йому висунули претензії, що він не дав жодної генеральної битви татарам під час їх наскоку, та просили уряд замінити його на посаді польного гетьмана⁸⁴.

Цікава тут, між іншим, і спроба Папроцького вписати до контексту християнського Провіденціалізму антично-ренесансний культ фортуни. Зміна останньої в автора «Історії жалісної» – то власне божа кара за головний для християнина гріх – гординю («Бо Бог відміняє волею розмаїтою своєю/ І тлумить

⁸³ Можливо, *Rozwornu* не топонім і автор/публікатор не зрозумів польське слово *Rozwornu*, і слід читати *зпущені зі шворки (себто розпущені з загального війська) загони сягнули Могили?*

* Традиційна теза, що, мовляв, колись то були богатирі, а зараз щось перевелися.

⁸⁴ *Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576.* <...>. – Т. 2. – S. 205.

ону непристойну горду пиху твою./ Фортуні також заборонив в одному місці сидіти/ Мусить вона кожного господу відвідати»).

Саме несприятливий поворот фортуни, за Папроцьким, обумовив сучасні нещастя українських земель, що до того тривалий час тишились добробутом. У переліку місцевих щедрот з «Історії жалісної» – рогата худоба, коні, мед і будь-яке збіжжя. Тут зайвий раз акцентуємо на все ще останнє місце рільництва серед багатств України кінця XVI ст., що підважує її «одвічно-хліборобські» образи, вироблені модерною традицією.

Папроцький звинувачує українських магнатів і шляхту в надміру повільній мобілізації сил на заклик польного гетьмана М. Сенявського⁸⁵. Понад це, урядники навіть не завжди йняли віри вісникам-очевидцям і не квапилися довести гетьманські листи-попередження про татарську загрозу до населення. Папроцький яскраво змальовує результати такого недбальства:

---

⁸⁵ Гадаю, що із цим пов'язаний і суголосний недатований опис епізоду татарського нападу на польську Україну в «Истории о великом князе Московском» князя *Андрія Курбського* (бл. 1528 – 1583), див.: *Русская историческая библиотека*. – Т. XXX: Сочинения князя Курбского. Т. 1. – СПб., 1914. – С. 244-245: «Во едином же градѣ случилось нам таково видѣти: идежы была пятерица великородных з дворы их, к тому два ротмистра с полки своими, и ту же под самым мѣстом, яко некоторых воинов, так и человекв всенародных біюшихся немало с мимошедшим полком Татарским, яже уже с пленом из земли шол и поражаеми суть и гоними неединократ от бусурман християне; а оные предречонныя властели ни един от града изыде на помощь им: сидящих их в то время глаголют и піющих великими полными алавастры. О пірование зѣло непохвальное! О алабастр, ни вина, ни меду сладкого, но самыя крови християнскіе наліянны! И при концѣ битва тое, аще бы не Вольнскіи полк, прутко гонящіи за оными поганы, приспѣл, и всех бы до конца избили. Но егда видевшє бусурманы за ними скоро грядущ полк християнскіи, посѣкши часть болшую плѣну, а других живых помѣтали и, всѣ оставя, в бѣгство обратишася. Тако же и во других градех, яко мало вышши рѣхом, очима своима богатых и благородных, вооруженных в зброях, видѣх, а не токмо соппротив врагов хотящих исходити, ани во слѣд их гонити хотяще, или подобно и слѣду их боящєся, понеже а ни лакоть един которые вельможи вооруженные дерзнули изыти из градв».

З них віри жоден не хотів дати тому/
 Не уходив/ заборонив ховатись [і] підданому.
 Аж коли їх сам побачив/ тож до коня [кинувся] скоком/
 Але схоронитись важко перед їх швидким оком.
 Сам втік, рідкий з жінкою, інший і з дітками/
 Усі стада забрано з хлопами, з жінками.
 А чого забрати не міг у заможній хатині/
 То все вогнем спалив/ зложивши до купи.
 Чинячи за своєю думкою/ так людей вибраковував/
 Діток малих розтинав/ і голови знімав
 Старим, котрі не могли за ним прудко ходити/
 [З тими] Котрих, як псів, на смиках так волів водити.
 Узявши [гвалтом] жінку перед [очима] чоловіка/
 нецнотливі забави
 Плодив і з панянками/ і мучив [свійську] худобу.
 Здер шкіру на хребті бідному волів/
 І там же руки, ноги в'язав чоловікові.
 Дитя, яке плакало/ взявши за ноги/
 Зараз вдарив об землю/ там же при дорозі.
 Коли йшов негідник/ лежало їх багато/
 Котрих ще живих/ їли пси сміливо.
 Круки зухвалі клювали в голову, в руки/
 А воно тільки кричить/ лежачи в тяжкій муці.
 Матері також самі інших у траву відправляли/
 Де [вони] перед безчесними Поганцями крилися.

Зауважимо, що саме цей опис Папроцького, мабуть, найповніше в річпосполитській літературі переповідає стереотип «жахіть» татарського наскоку на Україну. Усі ці елементи у різному, зазвичай скороченому наборі, можна зустріти на сторінках найрізноманітніших праць. Проте питання, наскільки літературний образ відповідав щоразу неповторній історичній реальності, не може не порушуватися сучасним істориком.

Далі, знову нагадавши, що першопричиною татарських нападів є примиренська політика щодо поган-бусурман, Папроцький повертається до польного гетьмана М. Сенявського, який тоді самотужки намагався хоч якось протистояти татарам. Першочерговим завданням для нього стало здобуття «язика» з ворожого стану. Для цієї справи Сенявський, ще коли татари

проходили недалеко Хмільника, відрядив 30-кінний загін на чолі із Стуженським⁸⁶.

Проте татари йшли сторожко, і ніхто від спільного гурту не від'єднувався. Спровокувати ворога на погоню за своїм невеличким загonom Стуженському також не вдалося. Він повернувся ні з чим.

На зміну йому Сенявський відрядив новий під'їзд – 40-кінний загін на чолі із Лиском Козловським⁸⁷, «мужем виборним». Останній переслідував татар аж до самого Тернополя. Загін не раз бачив ворога, робив численні сміливі наскоки на його табір, але нав'язати бій супротивнику та здобути «язика» так і не пощастило.

Сам Сенявський, хоча це й було ризиковано для нього самого, також рушив із своїми скромними силами вслід за татарами. Понад Пд. Бугом він дістався Меджибожа. Звідси польний гетьман відправив вже більший загін на чолі із сином славно-

---

⁸⁶ *Стуженські* – шляхетський рід з Серадзького воєводства. У «Гербах» Папроцький згадував *Стуженського* – «віку мого» ротмістра на Поділлі, а у «Панощі» *Стуженський* служить у роті старости хмільницького (Якуба Струся). Знане з 6.Х.1591 р. підтвердження зречення *Каспара Стужинського* (Kaspra Sturzyńskiego) посади войського київського на користь Миколи Ружинського (AGAD. – МК 136. – Р. 209-209v.). Як ротмістр у Києві К. Стужинський фіксується ще 1572, 1579–1580 рр. 1574 р. у козацькому війську Свірчовського ротмістр Стуженський доводив ротою з 200 кіннотників. С. Леп'явко згадував *Вохтеха Стужинського*, який був серед 5 товаришів козацького отамана Федора Гороховського, котрий 1589 р. перейшов на російську службу в Путивлі, див.: *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – С. 186.

⁸⁷ У «Гербах» Папроцький згадував *Козловського Вавжинця* (*Лаврентія*) – жовніра на Поділлі, сина гродського судді з Плоцьку, ветерана молдовських війн Івоні (безіменний *Козельський-сотник* та *хоругва Козельського* згадується як один з командирів у поході Мелецького 1572 р., а в козацькому війську Свірчовського 1574 р., у загоні так само безіменного *Козловського* було 200 вояків). Лаврентій Козловський у лютому-березні 1576 р. був у почті новообраного короля Стефана Баторія.

звісного Бернарда Претвіча – Якубом⁸⁸. З ним разом пішла рота Яна Радецького⁸⁹ та охочі із інших рот, найбільше з роти Свірчовського⁹⁰. Можливо це той самий Ян (Іван) Свірчовський (Сверчовський, Свірговський), легендарний козацький гетьман, герой війни Івоні 1574 р. Як відомо, він після розгрому молдовсько-козацьких військ потрапив у полон до турків, з якого згодом був викуплений. Не ясно, чи на осінь 1575 р. він уже повернувся на батьківщину (хоча це досить вірогідно), чи тут йдеться про якогось його родича⁹¹.

Із залишком свого загону Сенявський рушив до Плоскирова. Здається, він розраховував знайти тут вже зібрані підрозділи українських панів, з якими можна було б почати битись із ворогом у полі. Утім, цього разу татарам вдалося дезорганізувати мобілізацію збройних сил України. До польного гетьмана «людей з жодного боку аніскільки не прибувало./ Кожний, як птах у клітці, при своєму Замку сидів/ І перед численністю Поган/ куди їхати не знав».

Сенявському лишалося тільки продовжити розсилати невеликі загони, які могли протистояти хіба окремим татарським чамбулам, зайнятим пустошенням краю. Так, він відправив у рейд вісімдесят вояків на чолі з «мужнім» Зигмунтом Гарнишем⁹² та п'ятдесят козаків – «виборних Юнаків» – під головуванням Томаша Крушельницького⁹³.

---

⁸⁸ *Претвич Якуб* (1546 – 1613) – староста теребовлянський, син знаного Бернарда. «Паноша» згадує його у теребовлянському повіті Руського воєводства.

⁸⁹ *Радецький Ян* († після 1582) – ротмістр (водив 100-кінну роту), походив зі шляхти куявської, яка в першій чверті XVI ст. осіла на Поділлі у кам'янецькому повіті. У «Паноші» Я. Радецький між панами Подільського воєводства.

⁹⁰ У подіях «війни Івоні» 1574 р. (за Л. Горецьким) рота Свірчовського описана як складена з подолян – вихідців з Бару і Брацлава (всього 200 вояків).

⁹¹ У «Паноші» серед панів Подільського воєводства згаданий лише *Кишитоф Свірчовський* (Swierczowski).

⁹² *Гарниш* герба Порай – малопольська родина з околиць Пйотркова. *Гарниши* герба Рожа – давня родина Серадзького воєводства. Серед учасників походу М. Мелецького на Молдову 1572 р., яких згадував

Татари, як звичайно, уникали прямих зіткнень з вояками Речі Посполитої. Тому ці розіслані Сенявським ротмістри, «час немалий ходячи» слідом за неприятелями, «не могли з ними битви жодної сточити на Поділлю». Лише під Базаром⁹⁴ їм пощастило наскочити обтяжених здобиччю татар, які йшли з Волині. Їх жовніри «двічі громили на полі» та «багато худоби/стад/людей/коней відгромили». Мали трохи бранців, але все це далось нелегко. Серед гетьманських вояків було чимало поранених, бо татари зчинили значний опір («Бо той негідний набрід Мужньо від них боронився»).

Тут Папроцький описав такий собі «двобій богатирський» – коли відомий на українському прикордонні силач Якуб Незабитовський⁹⁵ «мужньо забив» татарського мурзу – ватажка власного чамбулу у складі 70 чоловік. Опису «кондицій» цього татарина позаздрив би і який-небудь Тугарин-Змій:

Лежав здохлий від землі в пояс хлопу дорослому.
Його силу і мужність тут оповім кожному.
Чола дві п'яді завширшки мав/ до своєї вроди/
І волосся дуже рідке на вусах та бороді.
Розумій до тієї голови/ що за рука була/
Або нога [як] вздовж товста/ котра його носила.

Я. Ласицький, відомий *Стефан Гарниш* – підхорунжий в загоні Миколая Гербурта. «Паноша» знає *Мацея Гарниша з братом* у повіті львівському, а *Зигмунта Гарниша* – у Подільському воєводстві.

⁹³ *Крушельницькі* герба Сас – розгалужена шляхетська родина на Західній Україні. Можливо мається на увазі *Томаш Крушельницький* – дідич Крушельниць та Сколі в околицях Стрия. У «Паноші» *Томек Крушельницький* (Krusliński) в *Бучнах* є між панами Подільського воєводства. Неназваного на ім'я Крушельницького (очолював окремий загін) серед учасників походу М. Мелецького на Молдову 1572 р. згадував Я. Ласицький.

⁹⁴ Напевно мова про сучасне с. *Базаринці* Збараського р-ну (у щоденнику подорожі Е. Лясоти за 1589 р. зветься містом Базар). Є ще *Базар* – село в околицях Чорткова, на схід від містечка Язловця, але він значно далі.

⁹⁵ *Незабитовські* – стародавній рід в Люблінському воєводстві. *Якуб Незабитовський* згаданий як «муж виборний» у «Гербах» Папроцького.

Стріла довша від інших п'яді на півтори/
Хоча був сивий [та вже] підстаркуватий, але був хлоп
швидкий.

До речі, згодом ця характеристика (у скороченому варіанті) була застосована до самого Я. Незабитовського, «котрий був такий товстий* і пикатий, що око від ока було у нього на відстані цілої п'яді»⁹⁶.

Згаданий «зацний мурза» бився затято. Смертельно поранив двох «пахолків» (бойових слуг): одного стрілою, яка пройшла наскрізь через свитку, панцир та навіть тіло «прудкого коня» (яким вояк прикрився?), другого («пахолка Пана Яшевського⁹⁷»), рубонувши по голові через шолом («шишак»). Але в цей час «його списами з усіх боків пробили/ і як упав на землю, зараз уморили». Зауважимо тут, що в усіх описаних Папроцьким двобоях успіх жовніра визначається переважно списом, а татарин завжди б'ється спочатку стрілою, потім – шаблею.

Розгромлених татар з-під Базару жовніри гнали та «щасливо громили» ще дві милі (до 15 км). Лише втома коней та ніч, що надходила, не дозволили їм винищити усі залишки цього татарського загону. Утім, продовжили погоню сім найзавзятіших: Ян Радецький – «Ротмістр Зацний», його «товариш» «гідний» Дем'ян Ніжинський⁹⁸, Віцентій Вольський⁹⁹ і з ним «мужній»

* Тут відповіднішим би було тлумачення «дебелій».

⁹⁶ Див. оповідання про татарський напад 1577 р.: *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – С. 229 (власне там змішані два напади 1577 р. – у березні на Волинь під Дубно, і у травні на Волинь (під Заслав), Поділля і Галичину – порівняй з *Obodziński Alexander.* Pandora starozytna monarchow polskich. – Kraków, 1641. – S. 185-186).

⁹⁷ Відомі *Яшевські* герба Слеповрон – родина з черської землі в Литві. Утім, вірогідніше мова про *Яшовських* герба Любич, які мали маєтки в Малопольщі та на Поділлі. Може йдеться, про ротмістра *Станіслава Яшовського*, який 1589 р. виставляв роту з 50 гусар з Люблінського воєводства. Знаний ще *Фелікс Яшовський*, який 1579 р. складав реєстр про селян Київського, Волинського і Брацлавського воєводств, які несуть військову службу.

⁹⁸ Ближче не знаний, за ім'ям – можна припускати – православний русин. Досить спокусливо ідентифікувати його з п. *Демком* (Димкою),

Боболецький¹⁰⁰, з ними «малий, але мужній» Суша Підгорецький¹⁰¹, Солімирський¹⁰² – «муж великий з роти Свірчовського», а сьомим був «пахолок» того самого Яна Радецького. Вони ще «із добру милю» (6-7 км) «били і стинали» татар-втікачів.

Третій раз загону Претвича-Радецького довелося вступити в битву під Збаражем¹⁰³, але тут їм фортуна змінила. Як пише Папроцький, «за своїм великим нещастям заледве людей увели». Тут «перемогла численність Татар/ і черні немало/ що грабунком бавилася/ при тому горла дало».

Напевно, битва розгорталась таким чином, що після першої, почасти успішної, атаки жовнірів частина війська (простолюд-ополченці?) кинулася грабувати ворожий табір, але контратака татар змусила основний загін відступити, залишивши на поталу тих, хто захопився мародерством. Докладніше про цю подію оповів Гейденштейн. За ним, під Збаражем зібралися українські старости: черкаський Михайло Вишневецький (1529 – 1584), кременецький Ян (Януш) Збаразький (перед 1553 – 1608) та теребовельський Якуб Претвич. Проти них були настільки знач-

командиром козацького підрозділу у війську С. Баторія в кампанії 1580 р. (див. щоденник Луки Дзялинського).

⁹⁹ Може бути йдеться про *Вольського* герба Козлароги, згаданого Папроцьким в «Гербах» як писаря кам'янецького. Оржельський згадував *мечника Вольського*, як одного з найбільш постраждалих від татарського нападу 1575 р. – татари практично зрівняли із землею цілий його маєток – *Підгайці* (нині райцентр Тернопільської обл.). Коментатор хроніки Оржельського Кунце вважав, що мова про *Миколая Вольського*, старосту крепіцького (Krzerice в Сілезії). Про нього див. далі, але навряд чи він був підлеглим Я. Радецького.

¹⁰⁰ Відомий *Боболецький Петро* з Познанського воєводства, утім села з назвою Боболінці не рідкість і на Західній Україні (див. нижче згадку Боболинець в околицях Баворова). Є вістка 1577 р. про слугу коронного гетьмана – *Боболецького*, який на чолі трьох рот мав перехопити І. Підкову в Немирові, напередодні його вторгнення до Молдови.

¹⁰¹ Можливо, з *Підгорецьких* герба Белина – знані у белзькому та люблінському воєводствах («Паноша» згадує *Підгорецьких* у повіті львівському).

¹⁰² Можливо, з *Сулімирських* – розгалуженої мазовецької родини.

¹⁰³ *Збараж* – нині райцентр Тернопільської обл.

ні сили татар, що вони вагалися виходити на битву (одні радили зовсім не битись, другі – вислати лише джур-слуг, і лише Я. Претвич наполягав на битві, він і домігся свого). Зрештою бій склався не на користь українців, бо селяни-простолюд, на сили яких, маючи обмаль жовнірів, найбільше розраховували старости, відразу кинулися за татарською здобиччю.

Та повернемося до оповідання Папроцького. У своїх володіннях пробували організувати опір ворогу і деякі урядники. Так під замком Залоше¹⁰⁴ у бій зі значним татарським загonom Акпулата, який вів великий полон, вступив знаний вже нам Войтех Кам'янецький. Він, «будучи жалем взятий/ Дивлячись на той злий народ Поганський проклятий/ [Як] вони люд, рівно із худобою, гонять у свою сторону», забажав «дати якийсь порятунок та певну оборону». Хутко зі своїми слугами пан Войтех кинувся «до готових коней» та вирвав «Християн з так дуже злої тоні». Дванадцять сотень бранців було звільнено. До речі, з-поміж них, коли хто з панів впізнавав свого підданого, йому одразу того «дарували» (як відомо, за звільнених чужих підданих жовніри зазвичай вимагали певної винагороди). Відбито було також і 6 тисяч голів худоби.

Про сам бій під Залощем Папроцький оповідає таке. Передніх татар вдалося захопити зненацька і змушено втікати. При переслідуванні «п'ятдесят їх в погоні там відразу полягло». Утім, ватажок татарського загону Акпулат, «довіряючи коневі прудкому/ Довіряв і силі своїй, і щастю першому». Він з найбільш боездатними воїнами виїхав назустріч жовнірам і особисто вступив у двобій із Яном Кам'янецьким. Той «тіла субтильного/ Але мислі високої/ і серця великого./ Скочив живо до нього без усілякої відволоки/ І, з коня його скинувши/ зв'язав прудко мотузками».

У цей самий час старший з Кам'янецьких – Войтех – із своїми слугами вдарив на татар з другого боку, взяв шістьох у полон, а інших, які відступали, бив і переслідував. Третій з родичів – Каспер – «також не барився, що пристало Гідному/ Бо

---

¹⁰⁴ *Залоше* – містечко в 40 км на південний схід від Бродів (нині м-ко *Залізі* Зборівського р-ну Тернопільської обл.). Маєтність Кам'янецьких (замок тут 1516 р. збудував дід Войтеха – Марцін Кам'янецький).

утнув гострою шаблею голову не одному». Папроцький тут принагідно співає славу цілому роду Кам'янецьких:

Гей же Бог завжди Цноті сприяє в кожній справі/
 Помножувати її обіцяв в усьому ласкаве.
 А що то Зацне гніздо справами своїми/
 Завше в Польщі слинуло і світило йому.
 Фортунні там Гетьмани з того дому були/
 Мужньо Турків/ Татар/ Волохів громили.
 Зичлива то бувала [їх] цій Короні Рада/
 Не поставала там ніколи фальш, ані безчесна зрада.
 І також Бог Гідних нащадків обіцяв розмножувати
 Слави великої зацності завше їм примножуючи.
 Бо того, в чому кохається/ ці не відступають/
 Усе що він любить, то й вони любляють.

І вдруге не зрадило військове щастя Кам'янецьким. Прийшла звістка, що недалеко, «на греблі Рацішевській» (сучасне с. Ратищі?), переправляється невеликий татарський загін із великим полоном. Кам'янецькі вирушили в погоню. Татари, побачивши їх, не прийняли бою та кинулися навтьоки. Лише п'ятнадцятьох з них наздогнали та вбили. Утім, татари-втікачі навели переслідувачів на значніший татарський загін. І тут уже відступати з боєм довелося підрозділу Кам'янецьких. У помсту за свої втрати татари спалили у цій волості 48 сіл.

Далі Папроцький оповідає про події «в іншому куті» – в районі Рогатина¹⁰⁵. Татарам, які увірвалися до рогатинської волості та вже хотіли розпустити загопи, що мали її спустошити, на перешкоді став невеликий підрозділ вояків Станіслава Даниловича та Андрія Тарановського, які рухалися «до воєводи» (М. Мелецького?), аби спільно діяти проти ворога.

30-кінному шляхетському загону в поміч прийшли ще тридцять кіннотників-міщан рогатинських. Разом вони зненацька напали на татар і відразу покладали десятьох з них – інші тікали. Папроцький зауважує, що можна було б тут і всіх ворогів перебити, «але хлопство-міщани одразу на лупи кинулось». Лише тридцять шляхтичів продовжували бити татар. Їм спробували зчинити опір декілька татар на чолі з ватажком цілого загону.

¹⁰⁵ *Рогатин* – райцентр Івано-Франківської обл.

Битись з цим «вождем» виїхав Тарановський. Попри те, що татарин кілька раз влучив у нього стрілами та посік коня і рубонув по обличчю так, що лише шолом врятував пана королівського секретаря, той таки відправив супротивника «до Плутона» (бога смерті) на «весілля». Уже після цієї перемоги Тарановський гаявся й за іншими татарами, але вони «його витягали на переїзди довгі» (себто змушуючи далеко їхати за кожним іншим).

Мужньо поведився у битві і сам Станіслав Данилович. Він вступив у двобій з якимось завзятим татариним. Останній бився з ним сміливо («йому Поганин досить жорстко протистояв»), але зрештою був переможений. Героями дня були також шляхтичі Брожицький і Барчицький¹⁰⁶ – слуги згаданого вже Васичинського. Кожний з них збив з коня по татарину. Та й інші слуги панські відзначилися у переслідуванні ворога, якого почасти загнали в болота, де татари «топилися самі».

«У середу» (8 жовтня?) до загону Даниловича-Тарановського приєднався підрозділ Рашка – «писаря галицького»¹⁰⁷. Він планував погромити ще якийсь з розпущених татарських чамбулів. Утім, татари вже покинули тутешні місця та повернулися до коша.

Відтак, об'єднаний шляхетський загін направився в Бережани¹⁰⁸ до Яна Сенявського¹⁰⁹. Останнього застали в замку лише зі жменькою слуг, бо більшість своїх вояків на чолі з поручником Рафалом Скарбком¹¹⁰ він відправив за татарським «язиком».

Загону Скарбка пощастило натрапити на татар, з якими вдалося зав'язати бій. На самого пана Рафала тоді відразу наскочи-

---

¹⁰⁶ У «Паноші» між панами Подільського воєводства є *Ян Барчиківський* (Varcikowski).

¹⁰⁷ *Рашко Прокоп* – з місцевої галицької шляхти.

¹⁰⁸ *Бережани* – нині райцентр Тернопільської обл., 89 км від Львова. Розташоване над р. Золотою Липою притокою Дністра. Бережани мали потужний кам'яний замок 1554 р., належали Сенявським.

¹⁰⁹ *Сенявський Ян* († 1583) – брат гетьмана Миколая, земський суддя галицький (у «Паноші») згаданий як воєводич руський, у повіті львівському).

¹¹⁰ *Скарбки* – на Русі коронній відомі з XV ст. У «Гербах» Папроцький згадує («віку мого») трьох братів Скарбків – *Петра*, *Яна* та *Рафала* (Яна і Рафала згадує і «Паноша» у повіті львівському).

ло аж троє супротивників. Але, як пише Папроцький, «те не новина завше Скарбком була/ Громити мужньо Татари/ і в'язати їх силу». Першого татарина пан Рафал ударив «у груди рогатиною», другого, з іншого боку, «кулаком збив з коня». На третього шляхтич вже встиг вихопити шаблю з піхов і після недовгої січі взяв супротивника «живого» у полон. Загалом, у цього татарського загону вдалося відбити велику награбовану здобич – людей-бранців та худобу.

Звितяжці повернулися до Бережан, де в'язня допитали «про усе» «через тлумача». Бранець, якого звали Енсендирей, виявився давнім слугою Девлет-Гірея¹¹¹, а відтак був добре поінформованим про справи кримського двору. Про найбільш насущну справу – кількість армії вторгнення – він оповів, що «є нас сто тисяч/ При десяти Цариках, знати десятком більше».

Зауважимо, що цифра 110 тисяч татар – то явне перебільшення. Можливо, подана кількість – то цифра «коней», яких було по 2-3 на кожного вояка? (адже маємо ми документально засвідчені підрахунки татарського «полону» без розподілу на «голови» людей та худоби). Тоді татарське військо вторгнення 1575 р. слід обраховувати десь на 40 тисяч, а якщо обрахунок був за формулою «коні+люди», то і на 30 тисяч. Спокусливо, добачити підтвердження цього у перших повідомленнях «шпигунів» М. Сенявського, які доповідали, що кримських хан відрядив у похід із власними синами білгородсько-добруджське ополчення (Бакай із Сьозою) та «три Орди». Приймавши кожний з цих чотирьох підрозділів за відповідник давнього золотоординського «тумену»-тьми – 10-тисячного бойового загону (який міг бути й «неповного складу», себто дещо менше 10-тисячної цифри¹¹²), отримаємо якраз 30-40 тисяч. Втім, тут цікава ще й вказівка, що особисті почти членів дому Гіреїв прийнято було обраховувати на 1 тис. людей у кожного. За орієнтовну цифру 40 тисяч сил вторгнення промовляє й повідомлення про похід саме з

---

¹¹¹ Найвірогідніше йдеться про *Девлет-Гірея*, 2-го сина Шакай-Мубарек-Гірея, 5-го сина Девлет-Гірея I, тогочасного кримського хана.

¹¹² Так, «тумен» зник як обчислювана реальність у XV ст., але, припускаю, що еквівалентність «великого» корпусу-«Орди» 10 тис. вояків могла в Речі Посполитій XVI ст. ще пам'ятатись.

такою кількістю татар особисто кримського хана (Девлет-Гірея I) на Меджибіж у грудні 1566 р., де боронився воєвода руський Миколай Сенявський (1489 – 1569) із своїми синами – Миколаєм (героєм вже цієї «Історії жалісної») і Рафалом¹¹³.

Утім, повернемося до допиту полоненого. Продовжуючи оповідь, татарин переказав вістки про успіхи у спустошенні краю білгородсько-буджацьких ватажків – Бакая із Сьозою. Вони «полон великий побрали/ І увесь під Тернопіль до Коша загнали».

Далі татарина, напевно, запитали, як він потрапив під Бережани. Той оповів, що був з тією частиною війська, котра стала вже другою хвилею набігу. Цей корпус потайки висунувся до Київщини, де з'єднався з залишками підрозділів першої хвилі, які відступали з-під Сеняви. Татарин підтвердив попередню інформацію, що у сенявському рейді взяло участь 15 тисяч татар і основну роль тут відігравали білгородсько-буджацькі загони Бакая та Сьози. Приймати бій вони не збирались, тому швидко відступили. Татари дочекались, коли стало ясно, що коронне військо, зібране для опору наскоку, було розпущене по домівках. Тоді швидко, ніде не зупиняючись для грабунку, Бакай і Сьоза повели свої війська на з'єднання з основними силами. Тут, «на сирому полі» під Білою Церквою, вони залишили заморених швидким переходом коней, а самі влилися до лав основної армії.

Про подальші плани татарського командування бранець оповів, що головний кіш під Тернополем «з великим людом лежить». А вже у четвер (9 жовтня?) має розпочатися відступ, разом із захопленим полоном.

Перелічив Енсендирей і імена головних татарських ватажків. «Усіх старшим» назвав «Алди-Гірея»¹¹⁴. За ним ішли інші «царики», себто представники ханського дому – «Мурат-Гі-

---

¹¹³ *Pamiętniki Janczara, czyli kronika turecka Konstantego z Ostrowicy, napisana między r. 1496 a 1501 / wydał Jan Łoś. – Kraków, 1912. – S. 198.*

¹¹⁴ *Адил-Гірей* (Алди-Гірей, Алб-Гірей), 2-й син хана Девлет-Гірея I. Ймовірно, це він той брат Могамет-Гірея, який, за Гейденстейном, здійснив напад на Поділля у вересні 1574 р. У травні 1577 р. знову очолював татарський набіг на Поділля. 1579 р. як калга-султан загинув у персидському (кизилбашському) поході.

рей»¹¹⁵, «Казі-Гірей»¹¹⁶, «Саламат-Гірей»¹¹⁷, «Буврат-Гірей»¹¹⁸, «Садиб-Гірей»¹¹⁹, «Алб-Гірей»¹²⁰ та «Девлет-Гірей»¹²¹. Як зауважує Папроцький, вони «своїми почтами обсадили усі Руські кути». Повідомляє й деталі «технології» набігу: у таборі («в Кошу») лишали 20% особового складу, кожного «п'ятого чоловіка», а «усі інші в загонах по Волості гасали».

Не дуже ясным є рядок – «Алб-Гірея Царика і з Казі-Гіреєм/Старшими поставили з Сьозою, з Бакаєм». Вірогідно, йдеться про командувачів «напрямів», на яких пустошили край окремі загони. Усі загони мали повернутися до табору-коша вже у середу (8 жовтня?), аби у четвер (9 жовтня?) розпочати загальний відступ (Оржельський подає як дату, коли татари рушили до Дністра – «до Кам'янця» – 6 жовтня, а переправу через річку датує 12 жовтня). Останній був запланований «тим шляхом, котрим прийшли». Із цим напевно пов'язаний наказ татарського командування – не нищити запаси сіна на шляху від Білої Церкви до Тернополя (Енсендирей «зізнався, що їм казали/коли в землю йти хотіли/Аби під жодним Замком стодол не палили»).

Оповів Енсендирей і про передісторію походу. Його задували ще «серед літа», але «часу ліпшого, погоди виглядали».

Війська для походу були зосереджені вже «на Великдень» (кінець березня – середина квітня). У складі армії були «Ногай-

¹¹⁵ Був *Мурад-Гірей*, 2-й син Могамед (Мехмед)-Гірея, старшого сина та спадкоємця (хан Могамед-Гірей II, 1577–1584) хана Девлет-Гірея I. Хоча оповідач, здається, лічить його за сина саме Девлет-Гірея I.

¹¹⁶ Уже згадуваний *Газі-Гірей*, 6-й син хана Девлет-Гірея I, також майбутній хан.

¹¹⁷ *Селямет-Гірей*, 8-й, молодший син Девлет-Гірея I, ще один майбутній хан (Селямет-Гірей I, 1608–1610). Утім, можливо, йдеться про *Селямет-Гірея* – 2-го сина Адил-Гірея.

¹¹⁸ Можливо, мова йде про *Бахт-Гірея*, старшого сина Адил-Гірея.

¹¹⁹ Можливо це *Саадет-Гірей*, старший син вищезгаданого Могамед (Мехмед)-Гірея.

¹²⁰ *Алп-Гірей*, 4-й син Девлет-Гірея I. 1581 р., усунений з посади калгисултана, він разом з молодшим братом Селямет-Гіреєм був захоплений в полон запорожцями Яна Оришовського.

¹²¹ Вже згаданий *Девлет-Гірей*, 2-й син Шакай-Мубарек-Гірея, 5-го сина хана Девлет-Гірея I.

ці/ Білгородці/ з ними спільно Кримці». Військо спорядили навіть десятима гарматами (напевно, це ті самі 10 польових гарматок, які були при кримському ханові в поході на Астрахань 1569 р.¹²²); утім їх перед самим вторгненням залишили «у Тенгач-Балчик ріки» (можливо, тоді, коли стало ясно, що зустріч з великим коронним військом татарам не загрожує).

Зауважимо, що топонім «Тенгач-Балчик» є незіндіфікованим. За хронікою Гваньїні видання 1611 р., татари концентрувалися під Чорним лісом. За Оржельським – ціле татарське військо переправилося через Дніпро «недалеко Києва» та розляглося «на широкім степу». Отже, найвірогідніше вважати, що це якась притока нижнього Дніпра чи Інгульця. Але київський колега Роман Захарченко звернув мою увагу, що «Тенгач-Балчик» може бути тюркською калькою р. Гнилий Тікич (басейн Пд. Бугу). Справді, кримськотатарське слово «baŋıq» означає мул або глина, отже це може бути відповідником для «гнилий». Складніше із витлумаченням «Тенгач», можливо, це кримськотатарське «tonğıç» – *первісток*. Відомо, що з Гнилого Тікича (після злиття з Гірським/Угорським Тікичем річка зветься просто Тікич) бере початок р. Синюха. Отже, можливо, у цьому «першість» тієї річки? Зауважу також, що з Тікичей, як згадував С. Сарницький 1577 р., починався Чорний шлях.

Утім, повернемося до оповіді. Полишивши важку артилерію, татари тим не менш «немалу» кількість «стрільців добрих» з рушницями взяли з собою і тримали їх «в Кошу» для оборони. Цікаво, що у згаданому поході 1569 р. за ханськими гарматами також йшли кілька сотень стрільців-п'ятигорців і черкесів з рушницями¹²³. Подібна інформація і про похід кримського хана під Тулу влітку 1555 р.¹²⁴. Отже, маємо справу з уже усталеною практикою.

Розпитали бранця і про «зовнішньополітичні» чинники татарського наскоку на Україну 1575 р. Він оповів, що перед по-

---

¹²² Див.: Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. – С. 718.

¹²³ Там само.

¹²⁴ Русская историческая библиотека. – Т. XXXI: Сочинения князя Курбского. Т. 1. – СПб., 1914. – С. 228 (тут мова про наявні при ханові 1 тис. яничар з рушницями та кілька гармат).

ходом кілька разів приїздив до кримського хана посланець-чауш від турецького султана. Але навіть той приїжджав, про те Енсендирей нічого не знав, «бо там з ними в тій раді/ таємній не сидів». Зізнався, що вже до «цариків»-ватажків походу кілька разів прибував посланець від воєводи молдовського («Волоського»), утім про зміст перемовин бранець нічого не знав, «бо того слугам не повіряли». Та для Папроцького немає сумніву, що молдованин – «зрадник».

Далі автор «Історії жалісної» повертається до героїв опору татарському наскоку (мова йде про Поділля, де татари, можливо, затрималися надовше, адже це було на шляху їх загального відступу). З-поміж них відзначилися брати Єжі (Юрій) та Якуб – «Оте Зацне Потомство Струсів – мужніх Панів». Вони «від першого дня приходу безчесних Поганів» відновлювали предківську славу, у чому їм, за гадкою Папроцького, «фортунити зволив Бог – отець ласкавий».

Струсі «зі жменькою слуг своїх» бились завзято, «Самі не шануючись/ інших рятували». Щодня вони «громили» татар. Про це Папроцький зауважує:

Еге ж Струсям на війну/ як другим на бенкети.
Знати то оних Коклесів¹²⁵ Римських ще плем'я/
Бо їх справи поштиві/ оздоба Руської землі.

До речі, Гейденштейн згадує лише один бій братів Струсів разом із Станіславом Влодком, коли вони розігнали під Харачковим (вірогідно с. Хоростків Гримайлівського р-ну Тернопільської обл., на той час маєтність братів Струсів) близько 50 татар, але, побачивши, що можуть потрапити до засідки, відступили. Та, за Папроцьким, героїчні брати «багато душ Християнських на волю пустили», звільнивши їх з татарського полону.

Татари, утім, не лишалися в боргу – Струсям «села усі випалили/ і людей забрали». До татарської неволі потрапило

---

¹²⁵ *Горацій Коклес* (VI ст. до н. е.) – давньоримський герой, який, зі жменькою товаришів, захищав міст під Римом проти цілої армії етрусків.

навіть троє їхніх слуг-шляхтичів – Мілевський¹²⁶, Грабовський¹²⁷ і «молодий» Квятковський¹²⁸, котрі, як сумно зауважує Папроцький, «мають нині у Поган досить недобре частування».

Були у «дружині» Струсів і безповоротні втрати – шляхтич Мартин Грохольський¹²⁹. Він дочекався у Папроцького на поетичну епітафію:

<...> побратався зі святими/
Дух у розкошах небесних/ тіло гние в землі.
Від негідних рук Поганських лежить марно сятяе/
Котре мужньо громило Татар проклятих.

Частина татарських сил, що блокували-«займали» Струсів, здійснила рейд до Баворова. Тут з ними спочатку успішно бився Миколай Баворовський¹³⁰ – «Пан оного Замку». Він робив вилазки та «від сіл і від міста часто їх відгромляв». Але, коли татари зосередили тут більші свої сили, Баворовський «прикрий зажив з ними танок». Татарська «численність перемогла», не міг місцевий пан «дати раду» такому потужному ворогу. Татари, «спаливши йому усі села/ взяли худоби стада».

Далі Папроцький подає мозаїку епізодів раптового татарського наскоку на «мирних» мешканців України. Так, один татарський загін підступив до Боболинець¹³¹, недалеко Бучача¹³². Тут якраз бенкетував із гістьми «гідний» Куропатва¹³³.

---

¹²⁶ «Паноші» у Подільському воеводстві знаний *Вавжинець (Лаврентій) Мілевський*, писар гродський кам'янецький; згодом знаний *Мілевський Станіслав* († 1621), подільський підстолій і ротмістр 1595 р.

¹²⁷ *Грабовські* відомі у Великопольщі. На Поділлі як чашник подільський 1665-1667 рр. згадується Станіслав-Францішек Грабовський.

¹²⁸ Можливо з *Квятковських* у Калішському воеводстві.

¹²⁹ Можливо, з *Грохольських* герба Сирокомля із Сандомирського воеводства. Грохольські герба Топор знані також на Познанщині.

¹³⁰ *Баворовський Миколай* – з родини вихідців з Чехії. Ротмістр, син княжни Збараської. У «Паноші» згаданий у повіті теребовельському Руського воеводства.

¹³¹ Нині с. *Бобулінци* Бучацького р-ну Тернопільської обл.

¹³² *Бучач* – славнозвісне місто-фортеця Західного Поділля. Розташоване над р. Стрипою (притока Дністра), нині райцентр, 67 км від Тернополя.

Утім, останній, разом із синами, швидко зорієнтувався. Прудко на коней всіли та, у першу чергу, рятували жінок («Пані на Бучач, обороняючись, відвели»). Потім самі на татар напали – «забили кілька негідників, інших спіймали».

Далі до них прилучився ще Ян Поляновський, і, як зауважив Папроцький, «там Поганець відступив з своїм великим клопотом». Утім, розсіяні по околиці татари таки «у підданих їм немалу шкоду учинили/ Стада худоби захопили/ і села попалили». Вони навіть думали дати бій загону Куропатв-Поляновського, для чого скупчили 500 вояків. Утім, і оборонці сконцентрували свої сили – 50 кінних. Татари вирішили за ліпше не зв'язуватись і відступили. Але й оборонці не чулися на силі для бою та повернулись до замку Бучача.

Далі у Папроцького йдеться про ратні подвиги «войськового Жидачевського»¹³⁴. Він, коли до Куропатників¹³⁵ підступили татари («напали на місто без вістки»), плував їм «шикування» та чимало поклав «на плацу». Ворог таки спалив місто і сіл «немало», але був змушений покинути вже набуті «полони» та втікати.

Інший епізод татарського наскоку трапився, напевно, у подільських Чемерівцях¹³⁶. Тут поінформовані татари заскочили «вдома» зацного Чемеринського – «сина Ротмістра Гідного/

¹³³ *Куропати, Куропатви* герба Ястрембжець – давня шляхетська родина на Русі. *Куропатви молоді* згадуються «Паношею» у галицькому повіті. Можливо йдеться про *Куропатву Миколая* – войськового галицького, згаданого у «Гербах» Папроцького як «мого віку чоловіка знано-го». У «Паноші» *Миколай Куропатва* згаданий у повіті тербовельському.

¹³⁴ Найвірогідніше – це вже згаданий *Куропатницький Миколай* або його тезка-родич, який згадується як «войський» під 1571 р. У «Паноші» у повіті жидачівському також згадується *Миколай Куропатницький*, войський жидачівський.

¹³⁵ *Куропатники* – нині с. Бережанського р-ну Тернопільської обл., тоді укріплене містечко на шляху зі Львова до Кам'янець-Подільського. Є ще с. *Куропатники* в околицях Рогатина, але навряд чи мова про них.

¹³⁶ Нині м-ко *Чемерівці* – райцентр Хмельницької обл.

Чапкою його прозивали/ а Павлом молодого»¹³⁷. Той боронився довго і завзято. Лише, коли жінка, «котра йому заскочивши/ під бік з правої сторони», обійняла та просила, «бажаючи його мати живого», аби здався у полон, він склав зброю. Крім, цих шляхетних бранців татари тут не знайшли великої здобичі. Лише «двір, гумно і село усе попалили./ Худоби череду захопивши/ срібло, шати взяли/ Чого забрати не могли/ вогнем понищили».

Далі йде історія «гідної пані» Нараєвської¹³⁸, яка «у великому щасті була», бо лише за Божою допомогою уникла татарського полону. В її домі знайшовся «шпигун» (татарин-невільник?), який «знав, як хрещене ім'я було в них кому». Вірогідно, цю інформацію він передав татарам, які її використали, аби їх впустили до укріпленого двору «як своїх». Тут вони захопили «трьох панянок дорослих» і «великі клейноди» (цінні речі). Як пише Папроцький, про останнє (себто ті клейноди) п. Нараєвська «не дбає», але жаль їй дівочої «цноти» полонених панянок.

Список уведених до неволі шляхетних жінок продовжує «Скнилівська суддівна» з «дівкою вродливою». Ймовірно, вони тотожні жінці «Смеловського», судді буського, та його дочці, панночці чудової вроди, котру забрав один з татарських вождів, хоча згодом її викупили з полону – про це згадував Оржельський. Отже, найвірогідніше йдеться про дружину і дочку Войцеха Скнилівського (Skniłowski), судді буського (1553 –

---

¹³⁷ *Чемеринські* герба Долива – давня руська родина (знана з кінця XIV ст.). *Чемеринський Ян (Чапка)* – ротмістр, відзначився в поході на Молдову 1572 р., його син *Павло* – дідич добр Чимеринці, підстароста теребовлянський (1590), ловчий подільський (1605), посол на сейм 1601 р., з нього повернувся як ревізор маєтностей на Русі, знищених перед тим татарами. «Паноша» знає *Чемеринських* у повіті львівському.

¹³⁸ *Нараєвські* герба Янина – стародавній рід на Русі. Папроцький у «Гербах» згадує з них віку свого суддю львівського (мова про *Нараєвського Миколая*, який обіймав цей уряд з 1551 по 1575 рр.), у котрого були сини – «люди рицарські» (Нараєвського, суддю львівського із синами знає і «Паноша»). Про нього також відомо, що 1548 р. він був підстаростою стрийським, а під 1549 р. М. Нараєвський згаданий як власник с. Петрівче «у землі Руській, повіті Покуття».

1574), судді белзького (30.XI.1574 – 4.I.1583)¹³⁹, він згаданий «Паношею» у повіті львівському.

Ці пані також були «завезені в Поганську землю негідну». Інших реальних постраждалих Папроцький не знає, але зауважує, що «немало поштивих Шляхтянок/ Котрим вже платків треба/ [а] не дбати про вінок./ Пішли в землю Поганську суворо зв'язані/ Так, ніби злочинці якісь ошарпані». А чоловіків-шляхтичів («спійманих і забитих») на той час «згинуло» зо 30 осіб.

Про втрати простолюду Папроцький пише таке:

<...> хлопства простого, котрі втікали/
 До Замків/ і тих вони багато доганяли.
 Дітей, дівчат/ і молодиць/ тих багато загнали/
 Старих жінок і чоловіків досить настинали.
 Котрі те собі самі у них випрохали/
 І на вічну неволю увести себе не дали.

Тим часом, перша дезорганізація оборони краю минала. «Люд Рицарський» почав сходитись «до громади». Цьому безперечно сильно заважали татари (шляхтичі «звідусіль важкі мали переходи до того/ Оскільки була повна земля Поганства негідного»). Утім, татарське командування таки відчуло, що перед ним замайоріла перспектива цілковитого розгрому.

Стривожені татари «вчинили між собою раду». Вирішили, щоб розпущені по околиці загони «до часу умовленого назад повертались» та йшли «до купи» до Дністра. Як бачимо, було цілком змінено порядок відступу: замість запланованого відходу своїми слідами на Білу Церкву, татари рушили до найближчого кордону Речі Посполитої – наддністрянського, із Молдовою (вірогідно, з-під Тернополя правим берегом Збруча на переправу поблизу молдовського Хотина; про переправу татар саме під Хотиним є й у хроніці Гваньїні видання 1611 р.).

¹³⁹ М-ко Буськ (Бузьк), нині райцентр Львівської обл. На той час повітовий центр Белзького воєводства.

* Варіант перекладу – *вуалі* (чадри?). Мова про те, що невірлиць чекає примусове навернення в іслам та мусульманський одяг, а не рідний дівочий віночок (хоча, може, сенс і простіший – дівчата втратили цноту і вже як молодиці мають носити на голові хустку).

До молдовського воєводи відрядили гінців, які пообіцяли «навпіл розділити з Волошином лупи» та гарантували безпеку його підданам від татарського війська. У відповідь господар мав не чинити перешкоди татарам на переправі через Дністер і на шляху через власні володіння. Молдовський воєвода відразу погодився, чим, на думку Папроцького, «показав помисл свій зрадливий». Причому, молдованин навіть дезінформував М. Сенявського – «Послав скоро до Гетьмана/ запевняючі листи/ Мовляв, я є приятель ваш певний і істинний./ Тих поган через землю свою/ якщо б захотіли/ Не пушу/ щоб про те вже певно відали».

Керівництво коронного війська, заспокоєне молдовським господарем, про якого гадали, «що мають приятеля з нього», готувалось перекрити татарам старий зворотній шлях. Польний гетьман очікував під Плоскировим на прибуття військ подільського воєводи М. Мелецького та ополчення «Волинців». У розпорядженні самого М. Сенявського було менш ніж дві сотні жовнірів, отже самостійно переслідувати багатотисячний татарський кіш він не міг. Відтак, постійно посилав прохання-вимоги прискорити надходження допоміжних військ з Поділля та Волині.

Очікував М. Сенявський і на повернення раніше розісланих загонів, від яких сподівався «певної вістки і язика». Прибулий Я. Претвич та інші справді привели чимало бранців, але вони вже не мали інформації про актуальні плани татарського командування.

За Претвичем не забарився й М. Мелецький зі своїм полком. І хоча загальні сили коронного війська все ще не дотягували й до двох тисяч готового до бою люду (це «крім хлопів»), але воно, не чекаючи вже на інші резерви, прямо в ніч об'єднання рушило на перехоплення татар. Простували у напрямку на Кам'янець-Подільський. За Гейденштейном, рух цей йшов через Городок у верхів'ях Смотрича аж до с. Балин (нині Дунаєвецький р-н Хмельницької обл.). Він таки подає, крім «багатьох інших», імена урядників, що прибули на допомогу Сенявському – воєводи белзького Анджея Тенчинського, старости белзького

Яна Замойського¹⁴⁰, воєводи сандомирського Яна Костки, воєводи київського В.-К. Острозького, воєводи брацлавського Андрія Вишневецького. В останньому, здається, Гейденштейн помилився – А. Вишневецький з 1572 р. був брацлавським каштеляном. Прийшли до з'єднання Сенявського й волинці, хоча їх воєвода – князь Богуш Корецький – в Корці хворий лежав. Вони оповіли про рейд цілого війська татар з-під Теробовлі (себто вже по відступі з-під Тернополя?) на Кам'янець (Kamieniec), підчас якого теробовляни дали їм невдалий бій¹⁴¹.

Утім, повернемося до Папроцького. Татари тоді вже концентрувались біля Дністра – «Сходилися до Дністра Загони до купи». Татарському командуванню пощастило захопити «язика», який оповів, що звідусіль йдуть коронні війська, аби дати ворогу «генеральну битву»:

І дістали язика, котрий їх так попередив/
 Що Гетьман іде з людом/ той вас буде займати.
 Аж [й] інші Війська великі, котрі звідусіль ідуть/
 І козаки з Поділля їм на допомогу прийдуть.
 Дадуть вам вальну битву/ мають стрільби багато/
 І насправді з усіх боків/ ідуть до нас сміливо.

Татари, «не чекаючи з Гетьманом забави», організували переправу на правий молдовський берег Дністра – «Мілю велику з полоном йшли через таку швидку воду». Пощастило їм і з

---

¹⁴⁰ Я. Замойський описав свій похід у листі з Белзу від 20.X.1575 р., див.: *Archiwum Jana Zamoyskiego*. – Т. I. – Warszawa, 1904. – S. 98-99. Його загін йшов з Белзу на Столпін під Бродами (с. Стівпин, Буського р-ну Львівської обл.), потім на Залоще (м-ко Залізці Зборівського р-ну Тернопільської обл.), далі («у п'ятницю» – 10 жовтня) з'єднався із основним військом під Тернополем. У суботу рушили до Сатанова, де поєдналися з Я. Косткою, В.-К. Острозьким і М. Сенявським і посунули до Дністра під Кам'янцем-Подільським. За ними йшов ще М. Мелецький. Бої у цю кампанію були під Збаражем, Личківцями під Гусятином недалеко Теробовлі (с. Личківці Гусятинського р-ну Тернопільської обл.) і Кам'янцем.

¹⁴¹ *Теробовля*, за згадкою Блеза де Віженера з 1573 р., була традиційним місцем збору шляхетського ополчення Галицької землі (повіту) Руського воєводства.

погодою для переходу через річку – «фортуна їм нещасна служила/ що на прудкій воді й вівця не втопилася». Переправа розпочалася у «середу» (15 жовтня?), а в «четвер» вже «Погани Дністер точно перелетіли».

Жовніри спіямили облизня або, як пише сам Папроцький, «І ті усі люди, що за ними бігли/ Відступали так ніби їм пси обід з'їли». Бо перспектива перемоги була цілком реальна, на підмогу місцевим подільсько-руським урядникам і загонам прикордонної «оборони поточної» тоді вже підійшли численні магнатські загани:

Ян Костка¹⁴² із Холм'янами/ з Белжанами моторними/
І Миколай Мелецький/ тим же слідом за ними.
Альбрехт Ласький¹⁴³/ з ним почет біскупа Зацного/
Досить порядний та збройний Франца Красінського¹⁴⁴/
Оті усі охоче і спішно їхали/
Підгоряни і ті їх також не видали.
Староста Сандомирський¹⁴⁵ з багатьма Зацними людьми/
Воевода Люблінський¹⁴⁶/ з ним Панове інші.

На переслідування на молдовській території коронні війська не наважилися, і «назад усі у жалю в різний бік поїхали» (у Гваньїні видання 1611 р. є навіть вістка, що жовнірів, які бажали переправитися через Дністер, обстріляли з Хотинського замку¹⁴⁷). Провину за невдачу в погоні за татарами Папроцький цілком покладає на «злого Петрила» (себто молдовського гос-

---

¹⁴² *Костка Ян* герба Данброва (1529 – 1581) – воевода сандомирський (1574). За Гейденстейном, він під час татарського наскоку перебував «з малим військом» у подільському *Сатанові*.

¹⁴³ *Ласький Ольбрахт* (1535 – 1605) – воевода серадзький, відомий своїми авантюрами в Молдові.

¹⁴⁴ *Красінський Францішек* (1525 – 1577) – підканцлер (з 1569) та біскуп краківський (з 1572). Спільно із братом *Красінським Станіславом* (бл. 1540 – 1602), стольником львівським (1574–?), виставив 1575 р. проти татар 100-кінний загін.

¹⁴⁵ *Фірлей Анджей* з Данброви († 1585), староста сандомирський.

¹⁴⁶ *Тарло Ян* зі Щекажовиць († 1587), воевода люблінський. «Панюша» знає *Яна Тарло*, каштеляна перемиського.

¹⁴⁷ *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – С. 761.

подаря Петра V Кульгавого¹⁴⁸), який «іще від предків своїх не звик турбуватись цнотою» та ввів в оману коронне командування своєю «грамотою»-заспокоєнням.

Для татарських бранців-«нужденних Християн» перехід за Дністер означав втрату надій на швидкий порятунок¹⁴⁹. Тут Папроцький включив до свого опису «невільницький плач», мотив якого так добре відомий українській літературно-фольклорній традиції:

Що за плач там надзвичайний був/ які нарікання/
 Коли перейшли кордон оті Заціні Пані.
 І діточки невинні/ оті Християнські/
 Котрі з худобою зарівно йшли/ там у сторони Поганські.
 Плачем великим сердечним/ яко побивались/
 А матусям своїм який жаль безмірний чинили.
 Якби дощ цілий день/ великими краплями.
 Йшов/ так Дністру прибуло отими їх сльозами.

Завершує Папроцький свою «Суму Історії про нагле вторгнення Татар до Земель Руської і Подільської» зверненням до Бога «милостивого» та «всемогутнього». Його він просить надати невольникам «порятунок прудкий». Папроцький молить вирвати їх з полону, «як Жидів отих неслухняних» (найвірогідніше, тут йдеться про сюжет з Ветхого Заповіту щодо втечі євреїв з «неволі єгипетської»; утім, не виключено, що це натяк на пізніших євреїв, які не відразу дослухалися до проповіді Ісуса Христа). Автор «Історії жалісної» погоджується на будь-яке покарання, «аби тільки в твоїй вірі скінчити живота» могли бранці та щоб через цих людей не прибувало сили ворогам християнства, «не розмножувалася Поганська нецнота».

Далі у Папроцького йде невеликий параграф «Порядок в'їзду до Землі Руської тих псів Поганських». Здається, тут ми

¹⁴⁸ *Петро V Кульгавий* – молдовський господар (1574–1577, 1578–1579, 1582–1591).

¹⁴⁹ Про те, що до переправи за Дністер у бранців лишається надія на те, що їх викуплять чи відіб'ють, а за річкою вони поринають у розпач, писав і Сарницький 1577 р., див.: *Sarnicki S. Księgi Hetmańskie*. – S. 435. Зауважу, що фрагмент там дуже схожий на текст Папроцького, отже можна підозрювати запозичення.

маємо цікаву «боротьбу» автора із жанровими стереотипами. Бо, якби йшлося про «перемогу своїх», тут мав бути реєстр-парад переможців (див. за приклад опис битви під Ольшаницею Й.-Л. Деція¹⁵⁰), але тут переможцями стали «вороги» – татари. Отже, Папроцький творить власне «парад винуватців», і, здається, це найяскравіший приклад такого роду в річпосполитській літературі (не дивно, що конспект цього параграфу згодом потрапив і до вищезгаданого видання 1611 р. «Хроніки Європейської Сарматії»).

Спочатку тут автор «Історії жалісної» у черговий раз згадує стрімкість татарського прориву в глиб країни – «Таким ті пси порядком у наші землі увійшли/ Що на жодну сторону найменш не розійшлись». Верховними ватажками походу, які «усіма військами порядно керували», Папроцький називає чотирьох синів кримського хана («Перекопського Царя зухвалого»). Загальна кількість татар-нападників обрахована на 111 тисяч.

Зауважимо, що, здається, цифра 111 має для Папроцького певну магію. Хроніка Гваньїні видання 1611 р. не пішла тут за «Історією жалісною» і подала іншу кількість татарського війська вторгнення – 80 тисяч. Таку саму цифру називав і Анджей-Максиміліан Фредро (бл. 1620 – 1679)¹⁵¹. Більш-менш згідний із даними Папроцького лише Оржельський (106 тисяч татар). Вище вже висловлювалися міркування, що, можливо, ця цифра включає «голови» не лише людей, а й коней. Тоді реальна кількість татарських вояків може бути визначена десь у 30 тисяч. Згадані саме «чотири» верховних вожда походу можуть непрямом підтверджувати наші міркування про 4 орди-тумени, кожна заокруглено по 10 тисяч, реально – дещо менше.

Розлогий підрахунок татарських сил, стилістично схожий на текст Папроцького, маємо і у М. Стрийковського. Але у

---

¹⁵⁰ *Вирський Д. С.* Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й. Л. Деція...

¹⁵¹ *Jędrzeja Maksymiliana Fredro*, Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezjuszem królem polskim a potem francuzkim. – Petersburg-Mohylew, 1855. – S. 136.

нього виходило разом 121 тисяча татар¹⁵² (див. далі окреслення відмінностей за кожним підрозділом).

Далі у Папроцького подаються імена кожного татарського вождя, опис його прапора-«корогви» (байрака) та кількість/якість його підлеглих. Зауважимо, що опуклена цікавість до врожих прапорів – то доволі вже традиційна річ для старопольської історичної літератури, згадаймо хоча б Яна Длугоша «*Banderia Prutenorum*» / «Прусські прапори» (1448) – опис корогв тевтонців-хрестоносців, здобутих у Грюнвальдській битві 1410 р. (Н. Яковенко вважає, що докладні описи прапорів у тогочасній літературі – це взагалі-то наслідування «Іліади» та «Енеїди»¹⁵³). Свіжим, для Папроцького, «взірцевим» описом прапорів держави і провінцій міг бути перелік, наведений в реляції про погреб короля Сигізмунда-Августа у 1573 р.¹⁵⁴

До речі, зауважу популярність у татарських підрозділів 1575 р. білого кольору – він присутній в усіх шести описаних корогвах. Це змушує з певною іронією поставитися до трактування Симоном Пекалідом «*двох корогв сніжнобілого кольору*», під якими князі Острозькі вирушили проти запорожців К. Косинського 1593 р., як суто християнського «доказу чистоти (свого) серця і позбавленого прихованих намірів невинного сумління» та репліки «янгольства» власника такого клейноду¹⁵⁵.

Взагалі «порядок»-шикування татарського війська поданий Папроцьким як вигляд *армії на марші* (армії вторгнення). Попереду 15-тисячний корпус Адил-Гірея¹⁵⁶, що йде «вкупі, [і] найменше не розходячись» (мав «корогву білу і червону/ Китайкою дві сажени уздовж розпушену. З двома фарбованими хвостами

¹⁵² *Стрийковський Мацей*. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / Відп. ред. О. Купчинський. Наукове товариство ім. Шевченка. – Львів, 2011. – С. 944-945.

¹⁵³ *Яковенко Н.* Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі «*De bello Ostrogiano*» (1600 рік) // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 157-188.

¹⁵⁴ *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – С. 200-201.

¹⁵⁵ *Яковенко Н.* Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі «*De bello Ostrogiano*» (1600 рік)...

¹⁵⁶ У Стрийковського ім'я спотворене – «Алі-Гірей-солтан».

кінськими»). Тут багато було і особистих мурзівських корогв, що зрозуміло для загону вождя походу.

Далі корпус-тумен Газі-Гірея¹⁵⁷ («корогва біла і зелена/ Китайкова/ хвостами також оздоблена»). Мав вісім корогв мурз, а загалом 10-тисячний загін підлеглих.

За ним Алп-Гірей¹⁵⁸ з 10 тисячами (корогва «біла, також з двома хвостами червоними/ і третій додав зелений»). Мурзи при ньому десять своїх корогв мали.

Саадет-Гірей (Садиб-Гірей)¹⁵⁹ (корогва «з кута» – себто розширеним униз трикутником? – «і досить оздобними/ червоної, білої тафти прапорці довгі»). Двадцять п'ять корогв тут мурзівських було. Усі разом – 15-тисяч вояків (тут слід враховувати, що Саадет-Гірей був старшим сином нащадка престолу, відтак мав приваблювати кримську знать напевно не менше, ніж престижний корпус вождя походу).

Далі йдуть війська «васалів Криму»: ногайці Малого Ногая (8 тисяч) під проводом Селямет-Гірея (Оржельський зве його «сином хана їх [ногайців] орди»)¹⁶⁰. У них корогва, «оздоблена також хвостами гарно, з білої китайки була»).

За ними закубансько-північнокавказькі черкеси (7 тисяч) з корогвою з білого атласу («китайки») та 12 мурзами з власними бунчуками-прапорцями¹⁶¹. Ім'я ватажка їх Папроцькому невідоме (у Оржельського – це «інший ханський син»; з Гіреїв – знаминами як учасники походу – «вільними» для заняття цієї посади є Бахт-Гірей (Буврат-Гірей), Девлет-Гірей та Мурад-Гірей).

---

¹⁵⁷ У Стрийковського ім'я спотворене – «Лазі-Гірей-солтан».

¹⁵⁸ У Стрийковського ім'я спотворене – «Аліхверчей». Прапор окреслено відмінно – як червоний з двома хвостами.

¹⁵⁹ У Стрийковського ім'я спотворене – «Саткурчі». Прапор окреслено відмінно – як червоно-білий з китицею з двома хвостами.

¹⁶⁰ У Стрийковського цих малих ногайців названо «Сабайські Татари» (з 1600 р. відома згадка ногайського *Сабас*-мурзи), а їх вождя «Солотай Кі-гірей» окреслено як «Бакарта» (банкарт – позашлюбна дитина; тут, напевно – нащадок від наложниці). Прапор окреслено як з китайки біло-зелений з чотирма хвостами.

¹⁶¹ Стрийковський зве їх «П'ятигорські Черкаси», прапор окреслює як з китайки біло-зелений з китицями, мурз не згадує, вождя називає «ще одним Бакартом».

Нарешті найближчі сусіди тогочасної України – добруджці та білгородці (разом 10 тисяч) на чолі з Бакаєм та Сьозою (Оржельський зве Бакая і Сьозу вождями лише білгородських татар (10 тисяч) та подає з ними ще якогось «мурзу» (вождя добруджців?) з 7 тисячами кінноти). Останні, напевно, як головні знавці терену, «їх усіх/ вели днем також і вночі»¹⁶².

З лівого боку знаходився корпус прикриття – 12 тисяч – на чолі з не названим на ім'я ханським зятем (мав власну білу корогву з двома червоними і третім зеленим хвостами)¹⁶³. Наявність такого корпусу лише зліва, напевно, пов'язана з тим, що тільки звідти чекали на можливий удар польного гетьмана М. Сенявського (коли минали Хмільник).

Позаду йшли два невідомих мурзи з 10 тисячами (за Оржельським, загін цей нараховував лише 2 тисячі осіб на чолі з Арсеном (Arsennus, Arsenius) та Денну (Dennuus, Denus))¹⁶⁴. Вони доглядали за кількома – на кожного вершника – кіньми, взятими, аби «здобич на них виносить».

Стерегли війська від несподіваних нападів з боків ще 10 тисяч добірних вояків-«комоньців». До речі, термін «комоньці» пояснює Оржельський. За ним, це вояки з одним конем, а не як інші, які рухалися удвоєм, пересідаючи з одного на другого

¹⁶² За Стрийковським, «Добруджці і Білгородці» з Бакаєм на чолі йшли пішки попереду війська. Причому 10-тисячний загін Бакая йшов праворуч, а так само піший 12-тисячний відділ іншого мурзи – ліворуч (при ньому згаданий і прапор з *біло-зеленого атласу*. Означена «пішість», ймовірно, зайвий раз свідчить про відому і з інших джерел бідність татар-білгородців.

¹⁶³ За Стрийковським, «ханський зять» також згаданий як командир 12-тисячного загону, з *білим прапором*.

¹⁶⁴ За Стрийковським, позаду (неясно попереднього загону чи цілого війська) йшов Дервіш-мурза (Дервіш-мурза?) з 10 тисячним загonom. Цей *Дервіш-мурза*, напевно, тотожний знаному Дербиш-мурзі (князь Дербиш Кулюков/Куликов?), який пробував протистояти козацькому походу Миколая Язловецького, сина коронного гетьмана Ю. Язловецького, у лютому-березні 1575 р. (на Білгород, а потім берегом моря до Очакова). Дербиш-мурзу тоді розбили і змусили тікати до Іслам-Кермену, див.: *Леп'яко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – С. 43.

для швидкості. Зрозуміло, що одноконні вершники готові були вступити в битву відразу. Очоловав їх, за Оржельським, «син мурзи» (може того товариша Бакая і Съози?)¹⁶⁵.

Ще далі – «на узбіч» від «комоньців» – бігли сторожі (напевно, в усі чотири боки), по 1 тисячі чоловік – загони досвідчені, «хлопець в хлопця». Зауважимо, що, за Оржельським, з цього корпусу по 2 тисячі йшли з лівого та правого боків від війська, а решта – трохи за ними (напевно, аби прийти на допомогу в разі потреби).

Ось таке «велике військо», як підсумовує Папроцький, нищило українські землі. Тут вони взяли «багатства великі», чимало полонених, але шкода від них не лише в забраному з собою – татари, це «замало вважаючи/ села, стодоли спалили».

Але наприкінці Папроцький знаходить можливість закінчити «на добрій ноті». Він оповідає про відплатну акцію, яку здійснили проти татар запорожці під проводом свого гетьмана – князя Богдана Ружинського.

Цей останній, «шляхи обложивши», себто, напевно, перекривши можливість покликати на допомогу, відправив частину низовців у спустошливий набіг (як подає холмщанин Мартин Розвадовський, «за Перекоп»¹⁶⁶). Як пише Папроцький, вони:

Пустошили їм землю/ дітей витинали/
Маткам очі виривали/ і груди вирізали.
Міста, села попаливши/ назад повернулись/
Бо за наше не стоїть [себто – не компенсує] / аби й усе
знищили.

Татари, які були ще у Молдові, тішилися своїми успіхами та розтринькували здобуте – «Людей/ худобу/ і іншу здобич легковажили»¹⁶⁷. Зауважимо, що, за хронікою Гваньїні видання

¹⁶⁵ За Стрийковським, 10 тисяч добірних однокінних комонців йдуть за корпусом Дервіш-мурзи, отже замикають похідний порядок.

¹⁶⁶ *Rozwadowski M. Zaciąg woienny, to iest, sprawy potoczne teraznieysze, w roku 1621, w stronach Węgierskich y Niemieckich, z Czeskiego na Polskie przełożone.* – В. м. і др., 1622. – S. nlb. 7-12.

¹⁶⁷ Про поведінку татар у Молдові, є цікавий недатований лист лист молдовського господаря до «Алб-Гірея салтана», що відноситься до часу наступного набігу у травні 1577 р. З нього випливає, що татар-

1611 р., татари захопили на Україні 55 тисяч бранців, 150 тисяч коней плюс «незліченну кількість» великої рогатої худоби та овець. Утім, вірогідно, це дуже завищені дані.

Ймовірно, їх переписано з хроніки Стрийковського. Там подається докладний обрахунок втрат західноукраїнських країв (шкоди «руським, волинським і подільським землям»). За ним, крім убитих нападниками старих людей і малих діток, татари повели в неволю 55 тисяч 340 християнських бранців, а також забрали 150 тисяч коней, 500 тисяч великої рогатої худоби, 200 тисяч овець, плюс необраховану кількість захоплених грошей і речей. Можливо, цей перелік склали для пред'явлення туркам, з якими щойно – на початку 1575 р. – був укладений мирний договір, який кричуще порушував цей татарський напад воєни того ж року.

За Фредро, татари восени 1575 р. захопили на Поділлі (без інших українських земель?) 19 тисяч чоловік та 40 тисяч худоби¹⁶⁸. Можливо, найвірогіднішими є дані Оржельського – 35 340 бранців¹⁶⁹, 40 тисяч коней, 500 000 великої рогатої худоби та незліченна кількість овець. Він додав, що дуже невелику кількість бранців було згодом викуплено. Серед найбільш по-

---

ський вождь, увійшовши до Молдови, надіслав господарю свого слугу Мустафу з повідомленням, що був «у лядській землі» 20 днів і вимагав сплати звичайного податку татарам, а також присилки візників і окремого воза, гідного цього татарського аристократа, див.: *Źródła dziejowe*. – Т. IV: Początki panowania w Polsce Stefana Batorego 1575–1577 r.: Listy, uniwersały, instrukcje. – Warszawa, 1877. – S. 136.

Затримка татар у Молдові 1575 р. навіть породила побоювання у прикордонної української шляхти, що кримці тут чекають на кращу погоду, аби повторити набіг, див. рішення вишенського сеймика з 26.X.1575 р. «про земську оборону»: *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tzw. bernardyńskiego we Lwowie*. – Т. XX: *Lauda wiszeńskie 1572–1648* / wyd. A. Prochaska. – Lwów, 1909. – S. 38–39.

¹⁶⁸ *Jędrzeja Maksymiliana Fredro*, *Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezjuszem...* – S. 140.

¹⁶⁹ Цифра «35 340» настільки нагадує «55 340» Стрийковського, що маю підозру – один з двох авторів просто хибно відчитав першоджерело.

страждалих він зве «графа Гурку»¹⁷⁰, якому татари спалили понад сто сіл біля Буська та Золочева; «мечника Вольського»¹⁷¹ з його Підгайцями та «Сененського»¹⁷². Зі шляхетних бранців Оржельський окремо оповів про дружину князя Б. Ружинського та вже згаданих дружину і дочку В. Скнулівського (у цього хроніста перехрещеного на Смеловського). Він таки також оповідає, що татари застосовували, вже випробувану 1574 р. на Єжі Язловецькому, тактику компрометації в очах співвітчизників головних керівників оборони краю – вони обходили стороною маєтності М. Мелецького та В.-К. Острозького.

Але, як зловтішається Папроцький, «коли в землю [свою] в'їхали/ м'яса досить застали/ Дітей, жінок/ стада усі/ дощенту виголені» (вирізання-нищення худоби та людей, яких не можна було забрати з собою в полон, практикували як самі татари, так і запорожці). Автор «Історії жалісної» згадує тут біблійний принцип таліона («око за око»). Він вважає, що хоч і відплатили таки «наші не сповна», але тріумф татарський попсували. Або словами самого Папроцького – «отим також за шовк/ [як] зиск/ зосталася вовна»¹⁷³.

---

¹⁷⁰ Напевно, *Гурка Анджеї* (бл. 1534 – 1583) – каштелян менджижецький, староста в т. ч. і яворівський. Золочів тримав у заставі Самійло Зборовський, який тоді «з цвітом руського лицарства» відїхав на допомогу трансільванському князю. Цим, напевно, і скористались татари.

¹⁷¹ *Вольський Миколай* з Підгайців (1553 – 1630) – мечник коронний (1574–1599), сенатор (1600–1630). «Паноша» згадує його у галицькому повіті.

¹⁷² Напевно, *Ян Сененський* з Помор'ян († 1598/1599) – жарновецький (на 1575 р., згадка «Паноші» у повіті львівському), а згодом львівський каштелян (з 1584), зрештою воєводи подільського (з 1588); натхненник згадуваного «Опису давньої і нової Польщі» (Краків, 1585) С. Сарницького. А може йдеться про *Яна Сененського з Гологір*, каштеляна галицького (згадка в «Паноші»).

¹⁷³ З цим твердженням суголосна й інформація російського посла в Криму. За нею, татари Адил-Гірея повернулися з походу воднокінь, а подекуди й з одним конем на двох – отже, втративши чимало коней. Ця безкінність кримців не дозволила їм і повторити набіг на Україну у травні 1576 р., див.: *Флоря Б. Н.* Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI в. ...

Далі вже як післямова або мораліте-лемент йдуть два невеличких параграфи «До Читача ласкавого Коротка Передмова» та «Визнання гріху і прохання до Господа Бога, що своїх рятувати і визволити з рук Поганських зволив».

У першому з них Папроцький яскраво і вельми докладно змальовує гнітючу картину наслідків татарського наскоку, від якої «очей не стає», «голови» на собі не чуєш, а «вуха» – лементів повні. Тут і замальовки-образи, близькі до природного катаклізму: «плач», що «пробиває високії хмари», і річка-«Дністер глибокий», що спливає кров'ю невинних жертв; болота з мостами з мертвих тіл. Уся земля України завалена трупами, які «поховати/ людей не достає», бо всіх живих погнали в неволю.

Автор додає натуралістичних деталей, оповідаючи про зів'ялу красу тілесну, особливо ж невинних дівчат-паночок і немовлят, кості яких тепер розносять полями стервоїди – пси та птахи. Причому не всім пощастило на швидку смерть. Там лежать і недобиті – «рукою заслоняється/ і той птах клює/ Об'ївши усі плечі/ до грудей прискакує». Такого навіть, як «знайде людина, щось має сказати [себто – ще голос подає] / закопати живого/ Не годиться/ а добити/ не дає йому жаль того./ А друге голодом зморене/ вуста плямкають, стогне/ Тільки й знати/ що в зголоднілім тілі дух теплиться».

Така уявна гнітюча картина крає серця матерям, яких гонять у неволю. Реалії полону не кращі. Ось мати «дивиться смутно» на дочку, а батько – на сина – «І кожен нарізно з них в путах у Татарина». Дівчина – вже знеславлена, і її «волосся розхристане» вже ніколи не огорне мати весільною хусткою. Остання взагалі «краще б смерть воліла/ Аніж дивиться на зятя/ що по ній [себто дочці] дістала».

Далі йде загальний плач за Поділлям – землею щедрою та прикордонним муром країни¹⁷⁴. Ось як змальовує її актуальний стан Папроцький:

¹⁷⁴ Чи вплинув плач Б. Папроцького на знаний вірш класика польської літератури Яна Кохановського (1530 – 1584) «*Wieczna sromota i nienagrodzona Szkoda*», що знаний також під назвою «*Pieśń o spustoszeniu Podola*» (видрукований у Кракові вже 1586 р., він вважається також

О Шляхетне Поділля/ о Країна Зацна/
Де ж она твоя плодоносність всьому світу смачна.
Де матері, котрі мужніх діток народили/
Усі від Поганських рук марно погинули.
А інші в малій воді там же у них ходять/
У воді, що з очей плине/ аж по кісточки бродять.
Де ж вони стада великі/ що коней примножували/
На котрих Гідні Рицарі Поган громили.
Де і ті, що живність без міри давали/
Вівцям, коровам – у Поган усі опинилися.
Не підуть вже до Імперії* / воли відгодовані/
Годують нині м'ясом своїм/ Татар зухвалих.
Оті бджоли [хіба] щось винні злій Поганській руці/
Що з гнізд своїх вигнані є у вогненну муку.
Немає, хто б пожалів/ і заплакав ревно/
Попросив Бога про помсту/ на Поган вірно.
Людина – [то] дивина на Поділлю/ Пси тільки брешуть/
І ті, знати, в скорім часі з голоду поздыхають.
Поховавши свої Пани в свої лакомі губи/
Котрих кості розносять гострими зубами.
Біда тим, що те бачать, з жалю помирають/
Ті, що про лютість Поганську слухають.
Плачуть Руські Країни за своєю дружиною вірною/
З котрих недавно мали мур, так мовлять, певний.
Той зараз розвалили люті Погани.
І вже чим оті звались/ то сходить нанівець.

Папроцький висновує, що ціла «Польща», себто усе Польське королівство, має тепер зважати на крайню ослабленість свого українського муру. Автор «Історії жалісної» радить рідній країні керувати «надалі обережніше», допомагати прикордонню «порадою» та реальною «обороною» – за рахунок внутрішніх ресурсів. Українців Папроцький поетично зве «коханцями», про яких позабула Польща. Він нагадує, що зберігається загроза цілковитого нищення українського краю від «прудких загонів» і «руки Поганської».

написаним 1575 р.) не знаю – спільних мотивів там чимало, але чи був власне текстуальний вплив даних немає.

* *Священна Римська імперія німецької нації* – традиційний ринок збуту для української худоби.

Другий із згаданих і вже останній параграф «Історії жалісної» є стилізованим каяттям перед Богом за гріхи співвітчизників і молінням про пробачення. Папроцький сподівається, що демонстрація покори, стійкості у вірі та небажання приймати іслам, пом'якшить «суворий суд» Божий. Не буде іновірець-мусульманин зловтішатись, якщо Бог допоможе своїм вірним. Бо Господь всемогутній. Взагалі, саме несприйняття чужої віри, на думку Папроцького, є запорукою повернення Божої милості, як не на цьому, то хоч на тому світі. Цим і завершує свій твір автор «Історії жалісної»:

І хоч би те, наш Господь, нам вчинити зволив/
 Щоб же нас в тому несприйнятті Поганства побачив.
 Ми, однак, тобі довіряти/ і сильно будемо/
 Що легко до чесних/ [до] вічних розкошів [на тому
 світі] підемо.
 АМІНЬ.

На останньому аркуші книжки ще вміщено гарну ілюстрацію із зображенням форсування військом річки та бою з ворогом на тому березі, за переправою, а на звороті – малюнок зіткнення лицарської кінноти під прапором з польським орлом з татарським/турецьким військом під прапором зі скорпіоном. Судячи по всьому, 1-а картина – це фрагмент знаного батального полотна невідомого художника початку XVI ст. «Битва під Оршею 1514 р.»; 2-а – не менш відомий дереворит з титульного аркушу «Хроніки польської» М. Меховського (Меховіти) видання – Краків, 1521 р. (неодноразово відтворювався і в інших книжках на військову тему). З текстом Папроцького вони особливого зв'язку не мають і потрапили до видання хіба як стилізовані «образи війни».

* * *

«Історія жалісна» Б. Папроцького є чудовим прикладом побутування віршованої хроніки у річпосполитеській історіографії та її наративних можливостей щодо відображення сучасних автору історичних подій. Вільність жанрових рамок, незважаючи на відданість автора архаїчній, середньовічно-провіденціальній загальній візії історії, подарувала нам тут чимало конкретних колоритних образів України кінця XVI ст. Зокрема, сам

сюжет успішного татарського нападу розбудовано у цьому творі Папроцького чи не найдокладніше у річпосполитській літературі. Немає аналогів і поданий тут опис «татарських прапорів».

Для українського історика «Історія жалісна» особливо цікава своїми ілюстраціями тогочасних військових технологій, висвітленням ролі козацтва на Поділлі у 1570-х рр. (подільські козаки у модерній історичній літературі зазвичай знаходяться надто у затінку своїх запорізьких колег), наведеним багатющим генеалогічним і топонімічним матеріалом. Вельми симптоматичним є й демонстрований Папроцьким ще неподоланий ментально-політичний бар'єр «Русі з Руссю». Так, автор «Історії жалісної» оповідає події лише про страждання «своєї» Польської Русі, в кордонах до Люблінської унії 1569 р. Про втрати Волині чи про особисту образу Б. Ружинського Папроцький мовчить. «Волинці» і «низовці»-запорожці з'являються у його тексті радше як союзники (тут він, як історик, явно поступається таким своїм сучасникам як Ф. Руджері, С. Оржельський та Р. Гейденстейн).

До речі, нічого нема тут і про знану хроніці Гваньїні видання 1611 р. вересневу диверсію козаків з Києва, Черкас і Канева, посланих Дніпром київським воєводою В.-К. Острозьким проти татарської сторожі, ще коли татари зосереджувалися під Чорним лісом для загального походу. Про цю ж подію трохи інакше оповідав А.-М. Фредро. За ним, кількатисячний загін козаків з Києва, Черкас і Канева, відряджених В.-К. Острозьким, атакував татарське військо, коли воно розтягнулося на марші. Козаки залишили свої човни на протилежному березі Дніпра, підповзли у траві та між пагорбками до татар і, за сигналом-окриком, кинулися в атаку. Ворог змішався та запанікував, а коли оговтався і почав переслідування, козаки вже добігли до річки та відплили на своїх чайках¹⁷⁵. Ці та деякі інші деталі дозволяють припускати, що, вірогідно, з 1575 р. була й окрема волинсько-київська реляція про події тогорічного військової кампанії (від князя В.-К. Острозького?).

---

¹⁷⁵ *Jędrzeja Maksymiliana Fredro, Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezjuszem... – S. 136-137.*

Але не думаю, що Папроцький свідомо відмовлявся від якихось сучасних йому джерел (хоча суб'єктивно міг щось і недооцінювати¹⁷⁶). Вірогідніше, що просто для зовсім не родовитого автора-початківця, ще й з магнатського почту, а не більш поінформованого королівського двору, чимало таких текстів та усних звісток були занадто важкодоступними.

Зрештою, напрацьовані Папроцьким для «вужчих» регіональних рамок (Поділля+Галичина) наративні образи, згодом явно згодилися для висвітлення «загальноукраїнської» теми у річпосполитській історіографії. І хоча розглянутий тут твір про набіг 1575 р. пізніший читач знав, напевно, здебільшого за посередництвом скороченого викладу подій у виданні хроніки Гваньїні з 1611 р., але він таки задавав чимало векторів творчості самого пана Бартоша – в майбутньому визнаного маститого автора. Отже, чи стали б без «Історії жалісної» настільки вправними – вельми читабельні серед багатьох поколінь українознавців – «Герби» чи «Сад королівський», які так уславили ім'я Папроцького.

---

¹⁷⁶ Ось його сучасник С. Сарницький переповів ще й кілька байок з часів осіннього набігу 1575 р. Перша, це історія «про правильне вірування» (за тогочасної доби поширення протестантизму – це тема надзвичайно популярна), яку оповідав «славний лицар» Ян Замойський (Сарницький тут назвав його каштеляном холмським, але це титул його батька, який помер у 1572 р. – отже, впевненості, що то переказ саме з 1575 р. немає). За нею, Замойський після набігу десь за Баром зустрів діда-українця і питав старого – як йому вдалося уникнути полону? Той відповів, що він «правильно вірив/вірував». Як це? – спитав лицар. Дід одказав, що як тільки стали надходити вістки про набіг, він їм «вірив» і відразу тікав.

Друга, про «пані з Волині», яка гостей-приятелів чекала, аж тут з'явилися татари. Вона не розгубилася – дружньо привітала їх і запросила за готовий стіл. Ті побенкетували, подякували і поїхали, лише побажали пані далі бути обережнішою. Див.: *Sarnicki S. Księgi Hetmańskie.* – S. 436, 437.

Розділ 3

Гордий волею князь: історія прикордонника («Епicedіон» на смерть кн. М. Вишневецького з 1585 р. та ін.)

Історія Вишневецьчини – одного з показних колонізаційних проєктів другої половини XVI – першої половини XVII ст. на Наддніпрянщині – здавна приваблювала українських істориків. Утім, багатообіцяючі напрацювання О. Лазаревського¹ та Ф. Николайчика² так і не були доведені до «академічного» рівня вищепробованості.

Свіжий імпульс широкоформатним дослідженням діяльності роду князів Вишневецьких нещодавно подала книжка польської дослідниці Ілони Чаманської³. Відтак, гадаю, переформатовані сюжети активності перших Вишневецьких на Наддніпрянщині, а також креслення абрисів їх шляхетської клієнтели, замальовки персон примітних «васалів» цих українських «королев'ят» здатні зацікавити досить широке коло фахівців з історії ранньомодерної України.

Почну з незадовільного стану джерелознавчого відпрацювання такої знаної (щоправда, переважно на рівні назви) віршованої пам'ятки як «EPICEDION, себто вірш жалобний про блатородного й вічної пам'яті гідного князя Михайла Вишневецького^{*}» (Краків, 1585)⁴. Як не дивно, з'ясування обставин описаних

---

¹ *Лазаревский А. М.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – Кн. XI. – К., 1896. – С. 34-203.

² *Николайчик Ф. Д.* Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в левобережной Украине // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – Кн. 14. – К., 1901. – Отд. 3. – С. 84-192.

³ *Czamańska I.* Wiśniowieccy: monografia rodu. – Poznań, 2007. – 552 s.

^{*} Повна оригінальна назва: «Epicedion. To iest. Żalobny wirsz o zacnym a wieczney pamięci godnym Książęciu Michale Wisniewieckim, Kaszthelanie Kijewskim, Czerkaskim, Kaniewskim, Lubeckim Staroscie. Tudziesz o pobożności żywotha iego Krześciańskiego, y około dzielności w piewnych pothrzebach z nieprzyacielem w państwie J. K. M. y w Moskiewskiej ziemi z niebezpieczeństwem zdrowia swego, który w oyczyźnie swoiey na zamku Wisniewieckim mając lath wieku swego 55, dług powinny Panu

у цьому видатному історичному творі подій (рік, місце, персоналії причетних) досі не відбігли від першопублікації А. Стороженка 1904 р. (а за понад сотню років пізніших дослідів тут, справді, є чого додати). А український переклад фрагментів полономовного оригіналу, здійснений 1987 р. не істориком, а літератором Вадимом Пепою, взагалі наробив чимало шкоди, бо власне є не перекладом, а дуже вільним переспівом, що суттєво спотворює фактографію.

Отже, текст «Епіцедіону» описує події з 1555 по 1584 рр. (від першого бою героя твору до його смерті). І саме ці «військові» історії, гадаю, потребують докладнішого коментаря.

Ось власне перший епізод із боєм молодого князя Михайла Олександровича Вишневецького (1529 – 1584) при Кильдишевій могилі-кургані (що над р. Хорол) влітку 1555 р. (дату 1554 р., прийняту А. Стороженком, поправила ще І. Чаманська, джерелу це не суперечить – оскільки день народження М. Вишневецького невідомий і влітку 1555 р. йому могло бути ще 25 – як сказано оповідачем). Досі цей історичний топонім залишався нерозгаданим. Вважаю, йдеться про сучасний *Кильдиш* (*Килдиш*) – донині знану височину-лісове урочище біля с. Білики, що під самим Миргородом. Цікаво, що у XIX ст. тут ще переказували

Bogu swemu, piętnastego dnia Oktobra, s Poniedziałku na Wtorek, w Roku od narodzenia Krystusa Pana 1584, zapłać!».

⁴ *Стороженко А.* Стефан Баторий и днепровские козаки. Исследования, памятники, документы и заметки. – К., 1904 (тут на с. 181-220 – публікація полономовного оригіналу); *Українська поезія XVI ст.* – К., 1987. – С. 169-194 (український переклад В. Пепи, який задля літературних «красот» сильно спотворив фактографію); *Українські гуманісти епохи Відродження.* – К., 1995. – Ч. 2. – С. 20-39 (передрук перекладу В. Пепи); *Яковенко Н.* Шляхтич «латинський» чи «латинізований». Нотатки на полях поеми «Epicedion» (1585) // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 148-153 (тут переважно про з’ясування авторства твору – волиняк Ждан Білицький – та про історіографічні джерела, які його надихали – хроніка Стрийковського); *Леп’явко С.* Михайло Вишневецький // Полководці Війська Запорозького: історичні портрети. – Кн. 2. – К., 2004. – С. 37-48 (тут простий переказ змісту, практично без нових коментарів).

байки-страшилки про давнього розбійника на ім'я Килдиш⁵, а для тогочасної фольклорної традиції заміна «татарина» на «розбійника» не дивина. До речі, не варто спішити записувати того Кильдиша в ординці – у реєстрах литовських татар (причому у категорії татар-козаків) з 1520⁶ і 1528⁷ рр. маємо і Кильдиша (Кілдиш/Келдиш).

До опису битви при Кильдишевій могилі варто додати, що йшлося очевидно про напад на двір кримського хана Девлет-Гірея, який тоді повертався з важкого походу на Московські володіння (кримці дійшли майже до Тули). Загадкою є особа вождя татар – «Сат-Гірея <Satkirey> – мужа серця великого». Може бути, це якесь прізвисько самого Девлет-Гірея. В іншому місці «Епіцедіону» цього кримського володаря названо Сатман-Гірей («Satmankierey»). Саат – татарською «година, час», отже може слід читати «тогочасний Гірей»? Хоча, інший опис походу кримці 1555 р. свідчить, що при хані, як останній аргумент, була гвардія з 1 тис. яничар з рушницями та кілька гармат⁸, але нічого цього не бачимо під Кильдишевою. Отже, Сат-Гірей – це таки не хан, а просто татарський вельможа з ханського дому⁹?

Далі йде цікавий опис практик військового навчання, які освоював-тренував молодий князь. Це – 1) відпрацювання погоні верхи на конях за ворогом (з обстрілом втікачів) та інших

---

⁵ *Розсоха Л.* Миргородська старовина. Дослідження. Статті. Нариси. Розвідки. – Кобеляки, 2002 (див. підрозділ «Шевченко на Миргородщині...») пункт «Чи бував Шевченко в наших Біликах і Стінці?»).

⁶ *Plewczyński M.* Ludzie Wschodu w wojsku ostatnich Jagiellonów. – Warszawa, 1995. – S. 77 (реєстр часів війни з Тевтонським Орденом).

⁷ *Lietuvos Metrika.* Knyga Nr. 523 (1528). – Vilnius, 2006. – С. 90, 91 (знаний реєстр-попис литовського війська).

⁸ *Русская историческая библиотека.* – Т. XXXI: Сочинения князя Курбского. Т. 1. – СПб., 1914. – С. 228.

⁹ У Гваньїні є перелік татарських вождів набігу на Україну восени 1575 р. (див.: *Гваньїні О.* Хроніка Європейської Сарматії. – К., 2007. – С. 221). Усі імена там доволі спотворені, є і Сат-Гірей, який за іншими джерелами (Б. Папроцького «Історія жалісна...») зветься Садиб-Гірей, отже найімовірніше це *Саадем-Гірей* – старший син Могамед (Мехмед)-Гірея, старшого сина діючого хана Девлет-Гірея. Відтак, може і тут під Кильдишевою йдеться про цього старшого онука хана.

прийомів «татарського» бою, 2) тренування у стрільбі з вогнепальною зброєю у піхотних шиках, а також 3) бій з відносно коротким списом-рогатиною (ощепом).

Задля наближення «до бойових умов» молодим лицарям організовувалися вилазки в степ. Такою «спортивною» вилазкою й була наступна виправа під Білгород-Дністровський, де М. Вишневецькому прийшлося зіткнутися з турками. Її варто датувати 1556 р. (1555 р. відбулася битва при Кильдишевій могилі, а наступний, після білгородського епізод, оповідає про похід до Лівонії влітку 1557 р.). Дружині Вишневецького тут товаришив «двір» юного князя Романа Сангушка (бл. 1537 – 1571), а старшим над об'єднаним військом обрали вони кн. Остафія Ружинського (?¹⁰ – 1587) – ватажка «дільного», «як вроди, так і серця великого». Цікаво, що, якщо з татарами під Кільдишевою українські вояки б'ються шаблями і списами (проти ворожих стріл і шабель), то під Білгородом турки мають перевагу у списах (проти їх «довгих списів» українці спочатку б'ються стрілами з луків і кулями з рушниць, а потім дійшло і до шабель)¹¹.

Розгромленим туркам швидко надійшла допомога у вигляді загону татар – і тут новий бій описується як перестрілка – татари цілять стрілами з луків, українці – кулями з рушниць.

---

¹⁰ До речі, визнання О. Ружинського «старшим» серед молодих князів може означати, що він народився раніше 1529 р. – року народження М. Вишневецького.

¹¹ Згадай із Сарницького (писав бл. 1577) міркування командирів козацьких хоругв, яких М. Мелецький хотів виставити 1572 р. під Хотином на чолі атаки проти турків. Вони заявили своєму гетьману – то згубна тактика, бо у них лише короткі списи проти довгих турецьких – легку козацьку кінноту ж бо ефективно проти такого супротивника використовувати лише для удару на фланг або в обхід, див.: *Sarnicki S. Księgi Hetmańskie / Oprac. M. Ferenc. – Kraków, 2015. – S. 369.* А Блез де Віженер у «La description du royaume de Pologne et pays adiacens...» / «Опис Польського королівства та країв прилеглих» (Париж, 1573) писав, що звичайна тактика польської кінноти (яка загалом досить легко споряджена) проти важкої кавалерії – дезорганізувати порядки неприятеля маневровими діями, а вже потім іти в загальну атаку.

Князі-козаки з втратами тоді відступили і битву визнали за нещасливу.

Наступний епізод, як уже йшлося, оповідає про прибуття М. Вишневецького на чолі добірного загону-«коштовного почту» до війська, зібраного на чолі із самим польським королем, проти Лівонського Ордену влітку 1557 р. та про подальшу участь князя у Лівонській війні. За «лівонські» заслуги йому у грудні 1559 р. надане Черкаське староство¹² (його князь тримав до 1580 р., а тоді формально передав синові у спадок, але до своєї смерті 1584 р. фактично контролював це володіння).

Практично відразу – за хронологією «Епіцедіону» це між 1560 і 1562 рр.¹³ – на зуб нового старосту спробували татари. Їх 3-сотенний загін на чолі з «гетьманом» Сохором/Согором («Sochor»), який спочатку розташувався над Пслою, а далі рушив у бік українських коронних володінь. Свіжопризначений староста з 1,5 сотнями вояків переправився на Лівобережжя, вийшов назустріч нападникам і погромив їх.

Навесні 1563 р. М. Вишневецький своїм коштом найняв 800 білгородських татар на чолі з Сіхозою і Бакаєм¹⁴, а також

---

¹² Власне нероздільні Черкаське і Канівське староства (їх і раніше надавали «в одні руки»). За королівським листом з 6.ІІ.1571 р., князь-староста мав «оберігати і боронити» рубежі – «с одной стороны по Брянславль [=подільський Брацлав], и с другой по Товань [вниз Дніпром, за Порогами], с третей стороны по Триполье [вгору Дніпром], с четвертой стороны от Московской земли по самый Путивль», див.: *Дворцовые Разряды*. – Т. 2 (1628–1645). – СПб., 1851. – С. 902.

¹³ У 1559 р. на дворі Сигізмунда-Августа обговорювався план осадження на р. Орелі татар-ногайців, з тих, які не бажали бути у підданстві Москви. Але у короля побоюлися таких непевних союзників. Ймовірно, саме з промосковських ногайців склався загін Сохора, бо власне кримці тоді були охочі підтримувати польського короля у війні з Росією. Нагадаю іще про Псельський городок, російське укріплення у гирлі Псла, який функціонував з 1559 по зиму 1561/1562 рр. Останній, напевно, завадив би спокійному зосередженню кримців на Пслі. А. Стороженко датував битву із Сохором 1560 р. (відразу після надання староства черкаського М. Вишневецькому).

¹⁴ *Бакай* та *Сіхоза* (Сіоза, Сьоза) – ватажки білгородських та очаківських татар. Окремо Бакай згаданий 1561 р. серед 24 білгородських

татарських козаків, які бажали послужити польському королю у війні з Московією (це напевно «Бокайчик» – 2-й за списком, хоч там є ще й «Богай-ага»). Маю підозру, що й Сіхоза – це спотворене «Ас-Ходжа» з того ж переліку (1-й за списком). Навесні 1563 р. Бакай з Сіхозою з 800 татар ходили на під російську Сіверщину на місто Радогощ (після цього він став м. Погар) як союзники-найманці того ж М. Вишневецького. Сіхозу та Бакая (разом із Саргіелем-мурзою) як вождів татарського нападу 17 липня 1567 р. на подільське прикордоння згадує у своїй посольській реляції 1568 р. П. Зборовський. Про Сіхозу таки писав і А. Тарановський: 1569 р. він (як підвладний білгородського санджак-бея?) був проводирем турецьких військ, що рухалися походом на російську Астрахань. Сіхоза-татарин вів турок із власним кількасотенним загоном на відтинку від Дністра-Дніпра до Дону. У жовтні 1570 р. «Бакай с товарищи» (2,5 тис. вояків) стояли між Пелом і Ворсклою і намірялися напасти на московське прикордоння – під Почеп і Стародуб. Ймовірно, на зворотному шляху здійснив напад на Черкаси (про який мова далі). 1571 р. «Бакай-мурза» брав участь у знаному набігу кримців на Москву. Згадку Бакая (разом з Манасом – «Менаш» за списком 1561-го?) містить і «Венеція» (1572; 1587) К. Варшевицького. У квітні 1572 р. Бакай з Сіхозою здійснили напад під Бар (спалили десяток містечок і сіл, але на зворотному шляху їх потрапив кам'янецький підкоморій і барський староста Миколай Бучацький-Творовський) (згадка у хроніці Гваньїні). 31 березня 1573 р. (у Великодневу суботу) Бакай і Сіхоза з 1800 татар ходили в набіг на Поділля, але їх сильно погромили барський староста Миколай Бучацький і кам'янецький староста (М. Стрийковський, може йому тотожний Гваньїніїв напад 1572-го?). На початку вересня 1574 р. Бакай і Сіхоза з 7 тис. татар знову ходили у набіг на Поділля і Русь-Галичину (згадка у хроніці Оржельського, у Гейденштейна – Бакай/«Васкола» перебував під командою кримського царевича). У вересні-жовтні 1575 р. Бакай і Сіхоза також з ханськими синами ходили в набіг на Волинь і Галичину. Ймовірно, у березні 1577 р. Бакай здійснив напад на Черкаси у рамках великого татарського набігу на Київщину і Волинь (про це мова далі). У травні 1577 р. Бакай і Сіхоза пробували повторити успіх 1575 р., здійснивши новий напад на Поділля (стартували з «двома царевичами» – знову Алб-Гіреєм і 2-м молодшим на ім'я неназваним пліус добруджці, від Хаджибею йшли через р. Русаву, ліву притоку Дністра і цілилися на Бар, Зіньків і Кам'янець і далі в бік Львова). У серпні 1578 р. Бакай і Сіхоза домовилися з черкаським старостою М. Вишневецьким

спорядив 400 власних вояків. З цим військом він рушив на підмосковську Сіверщину, зокрема взяв і спалив місто Радогощ (його після того стали звати Погар).

Наступний епізод з битвою при Пивських горах* датується за згадкою, що 1) татари йшли після нападу на Поділля, та 2) тим, що після битви князь відправив бранців королю до Гродна¹⁵. А саме у грудні 1566 р. маємо таке співпадіння – кримці з білгородцями на чолі з ханом Девлет-Гіреєм здійснили тоді напад на Поділля і навіть облягали коронного гетьмана і руського воєводу Миколая Сенявського (1489 – 1569) з синами

про вільну переправу через Дніпро, оскільки вони йшли походом на московські володіння. 1579 р. С. Зборовський на Запоріжжі просив турецьких і татарських посланців відпустити «Бакая з людьми» йому на допомогу в поході на московське прикордоння. Козак «Бакай» є і в знаному козацькому реєстрі 1581 р. У березні 1583 р. білгородський мурза Бакай рушив у похід на Україну, але почувши, що йому на зустріч йде Станіслав Влодек з 1 тисячею жовнірів, відступив. Є ще недатована згадка про Бакая – мурзу білгородських татар – у «Книге Большого Чертежа» (1627), де згадується Бакаїв шлях («а Бакаев шлях от Муравского шляху с верст 40 к Днепру»), яким цей татарський ватажок колись здійснював напади «на Рыльские, и на Карачевские, и на Болховские, и на Орловские места». С. Сарницький у «Книгах гетьманських» (1577) оповідає ще колоритну байку про Бакая, що він «ходив на ходулях» (аби виглядати високим як личить вождю).

* Місцевість поруч з Градиськом, в 20 км від Кременчука. *Пивиха* належить до т. зв. острівних гір (з 1960-х рр. це історико-геологічний заповідник). Її висота 168 м. Власне, з акту від 29.IX.1544 р. маємо згадку майбутньої гори Пивихи як *Лисої гори*, див.: *НБВВ. ІР.* – Ф. 83. – Спр. 51. – Арк. 81зв., а топонім *Пиви* поширений як на лівий берег Дніпра (Лиса гора, де річечка «Єрданка об гору Лисую оперлася»), так і на правий («по нижній кінець Дубка»; Дубок – це затока-притока Дніпра, нижче вже гирло Тясмина, між Дубком і цим гирлом Тясмина згодом виник Крилів).

¹⁵ Раніше я був уведений у оману українським перекладом В. Пеппи, у якому Д. І. Вишневецького (Байду) замість молодого Олександра Вишневецького зроблено учасником цієї битви – а це значило, що битва мала відбутися до серпня 1563 р., коли цей князь-козак став бранцем турків (невдовзі страчений).

Миколаєм і Рафалом у їх резиденції в Меджибожі¹⁶, а король доволі довго – принаймні весь грудень – перебував у білоруському Гродно, де на католицьке Різдво відкривався сейм Велико-го князівства Литовського.

Місцем битви була не сама гора Пивиха, розташована на лівому березі Дніпра, а місцевість напроти неї (гирло Цибульни-ку, де за часів Козацької революції середини XVII ст. не раз був татарський табір? а вірогідніше – район майбутнього Крило-ва, що виросте, за записом локаційного привілею 1615 р. – на «татарському шляху»¹⁷). Адже атака на правобережні Черкаси з лівого берега навряд чи когось заскочила б зненацька та й від-ступ на Білгород на Дністрі з Лівобережжя Дніпра був би занад-то складним. Очоловав татар ближче незнаний «Рудаш Білго-родський» з неназваними на ім'я «іншими» старшими/«агами» – усіх їх знали за «добрих вождів». У цій битві взяв участь також і Олександр Вишневецький – молодший брат М. О. Вишневець-кого, на той час 23-річний юнак. За описом, знову цей бій з татарами вівся переважно стрілами і кулями, хоча сам князь розпочав зіткнення ударом своєї рогатини.

Наступний бій у черговий раз звів М. Вишневецького зі старим знайомцем – Бакаєм, якому товаришили ватажки Телес і Сивербас (Сівер-Баша?)¹⁸. Підозрюю, що йдеться про події кінця жовтня 1570 р., коли «Бакай з товариши» з 2,5 тис. татар фік-сується у межиріччі Псла і Ворскли з наміром нападу на мос-

---

¹⁶ *Pamiętniki Janczara, czyli kronika turecka Konstantego z Ostrowicy, napisana między r. 1496 a 1501 / wydał Jan Łoś. – Kraków, 1912. – S. 198.* С. Сарницький уточнював, що татари прийшли під Меджибіж на саме Різдво (себто 25 грудня), сподіваючись, що християни переп'ються на свято, див.: *Sarnicki S. Księgi Hetmańskie. – S. 390.* Отже, битва при Пивських горах ймовірно відбулася вже у перших числах січня 1567 р.

¹⁷ Спадкоємцем Крилова є сучасне місто *Світловодськ*, райцентр Кіровоградської обл.

¹⁸ У переліку 24-х буджацьких (білгородських) татар, які 1561 р. посту-пили на службу польському королю для антимосковської кампанії в Лівонії є і *Сіврібау*, див.: *Lietuvos Metrika. Uzrasymu Knyga 37. – Vilnius, 2011. – P. 483-484.*

ковську Сіверщину (Почеп і Стародуб)¹⁹. Ймовірно, це була розвідка шляхів для славнозвісного ханського походу на Москву 1571 р. На зворотній дорозі Бакаєві татари могли й «завернути» до Черкас²⁰. Ймовірно саме така поведінка білгородців мотивувала коронного гетьмана Ю. Язловецького влітку 1571 р. висунутись на Черкащину, аби громити ворога, який вертався з московського походу²¹.

М. Вишневецький наздогнав Бакаєві загоони «на Чигирині» і припер їх до «річки» (очевидно Тясмин). Здається, якщо це таки подія 1570 р., той рік має бути названий першою датою в історії Чигирини²² (у Папроцького в описі походу Язловецького 1571 р. Чигирин також фігурує).

---

¹⁹ *Разрядная книга 1475–1598 гг.* – Москва, 1966. – С. 238. Про тогочасне зацікавлення М. Вишневецького справами на Ворсклі свідчить і акт з 15.XI.1570 р., підписаний у Черкасах, яким князь звільняв ворсклянських ухонників-«сєврюків» свого підлеглого Михайла Байбузи від усіх черкаських городових податків, див.: *Дворцовые Разряды.* – Т. 2 (1628–1645). – С. 901.

²⁰ Зрештою, і «відплатний» привід був – адже турки, у листі з Константинополя 12.VIII.1569 р., звинувачували черкаського старосту у тому, що він наслав своїх козаків і погромив-розграбував турецьких купців, які йшли караваном з Москви, див.: *Гваньїні О.* Хроніка Європейської Сарматії. – С. 183 (вставка з опису посольства А. Тарановського).

²¹ *Paprocki B.* Herbu gycerstwa polskiego. – Kraków, 1584. – S. 163. У Черкасах 9.VII.1571 р. писана була конституція коронного гетьмана Ю. Язловецького, яка упорядкувала статус запорожців (3-сотенного реєстру), див.: *Ковалець Т. Р.* «Конституція Язловецького гетьмана з Бучача із козаками низовими запорозькими року Божого 1571»: невідома постанова першої козацької комісії // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта [науковий збірник: серія історична та філологічна]. – Кам'янець-Подільський, 2015. – Вип. XI. – С. 63-71.

²² Власне, першозгадка цього топоніму ще раніша: за ревізією 1552 р., черкаські старости мали тримати в «місці урочистому» «на Тясмени у Чигирині» «польну сторожу», на випадок набігів татар (це найдальша від замку Черкаського з семи таких сторож), див.: *Архив ЮЗР.* – Ч. 7, т. I. – К., 1886. – С. 81. Сама назва Чигирини може бути пов'язана з «князем ногайським» *Чагир-мурзою* (згадки 1503, 1505 pp.), вельможею хана Великої (Заволзької) Орди Шиг-Ахмата, який, як відомо, бував і в цих землях, див.: *Довнар-Запольський М.* Литовские упоминки

Далі маємо напад на Черкаси 5-сотенного загону татар Рараджи²³. Прив'язка його до «осені» схиляє до думки, що йдеться або про осінній набіг 1574 р. (про який, на жаль, бракує докладних інформацій²⁴), або про один з епізодів великого набігу на Правобережну Україну та Галичину у вересні-жовтні 1575 р.²⁵ До такої ідентифікації схиляє надмірна «самопевність» татар, що після першого невдалого нічного нападу вернулися і вдруге. Та й те, що, після перемоги в полі під містом, князь не кинувся переслідувати відступаючих, також промовисте –

татарским ордам. Скарбовая книга Метрики Литовской 1502–1509 гг. – Симферополь, 1898. – С. 8, 28-29, 32-33, 36.

²³ Може, нащадок татарського ватажка званого *Караджа*, якого 1542 р. взяв у полон Б. Претвич (передав бранця коронному гетьману М. Сенявському). У переліку 1561-го є ще *Карача-ага* (3-й за списком).

²⁴ Гейденштейн оповідає, що стався він на початку вересня 1574 р. Татар очолював ханський син і, можливо, знову Бакай («Васкола»). Ю. Язловецький і В.-К. Острозький мали війська, але, через взаємну неприязнь, не об'єдналися. Татари наступали «від турецького кордону» (отже, на Поділлі) і відступили за Дністер на терени Молдови. Раз тільки (під Міхасіним / «Mikasinum» – може с. Михалці Кам'янецького повіту?, нині не існує) Язловецький погромив один з чамбулів татарських, див.: *Rejnolda Hejdensztejna sekreteterza królewskiego, Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Książ XII.* – Petersburg, 1857. – Т. I. – S. 160. За Оржельським, татарський похід очолювали Бакай і Сіхоза, мали вони 7 тис. війська (дуже слабко спорядженого – іноді без стріл і коней) і напрям нападу був на Поділля і Русь-Галичину; захопили 3 тис. бранців; окремі дрібні чамбули шляхта побила, а Язловецький погромив лише відсталих – вже на переправі за Дністер, див.: *Bezkrólewia ksiąg ósmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576. Skreślone przez Świętosława z Borzejowic Orzelskiego starostę Radziejowskiego.* – Т. I-III. – Petersburg, 1856–1858 (репринт – Warszawa, 1980). – Т. 2. – S. 43-44, 50-51. Отже, оскільки в обох випадках згаданий лише подільський театр воєнних дій, сумніваюся, що татари ходили у вересні 1574 р. і до Черкас.

²⁵ Хоча, за Гейденштейном, М. Вишневецький у жовтні 1575 р. взяв участь у нещасливому бої з татарами під Збаражем, див.: *Rejnolda Hejdensztejna sekreteterza królewskiego, Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594...* – S. 179-180.

черкаські могли тоді побоюватися більшого війська. А те, що татарський напад восени 1575 р. не обійшов Черкаси може свідчити згадка 1576 р. королівської винагороди Кшиштофу Вронському, «служі» черкаського старости М. Вишневецького, який був у полоні в татар²⁶.

Неясно, як тлумачити й нову нічну атаку Бакая, описану далі. Чи це ще один епізод набігу 1575 р., у якому Бакай брав участь (див. «Історію жалісну» Б. Папроцького), чи це вже пізніша акція – епізод набігу 1577 р.? (мені більш пасує дата 1577 р., оскільки 1575 р. Бакай явно був більше зайнятий Поділлям).

Останній «бойовий» епізод з відбиттям набігу білгородського аги Януша (Юнуса?), який з трьома сотнями татар пограбував-спустошив містечко Трипілья (нині село Обухівського р-ну Київської обл.). Його М. Вишневецький з двома сотнями кінних наздогнав аж на р. Чорний Ташлик (ліва притока р. Синюха, лівої притоки Пд. Бугу^{*}). У запеклій битві князь здобув перемогу і повернув полонених на їх рідні місця.

Сталася ця подія до літа 1581 р., оскільки далі йдеться саме про епізод з червня 1581 р. із захопленими запорожцями і переданими М. Вишневецькому татарськими «цариками» (калгою-султаном Алп-Гіреєм і його молодшим братом Селамет-Гіреєм), які, до речі, за твердженням козацького гетьмана Я. Оришовського, збиралися до білгородців, аби разом здійснити набіг на Черкаси²⁷. Також пізніше описані події кампанії на Сіверщині

---

²⁶ *Źródła dziejowe*. – Т. IX: Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego 1576–1586 / wydał A. Pawiński. – Warszawa, 1881. – S. 79. Про кар'єру Вронських на Лівобережжі у першій половині XVII ст., див.: *Вирський Д.* «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. – К., 2011. – С. 72.

^{*} За наданням 1635 р. відомо, що р. Чорний Ташлик і околиця «здавна» належали до Брацлавського староства (див.: *РГАДА*. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 214. – Арк. 106а), а М. Вишневецький на момент битви є й брацлавським каштеляном.

²⁷ *Стороженко А.* Новые подробности к биографии запорожского гетмана Яна Оришовского // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – Кн. 19. – К., 1906. – Отд. 3. – С. 75 (лист Оришовського з 3.VII.1581 р.). До речі, тут лист Оришовського суголосний оповіді Л. Мюлера. Причому, Оришовський писав, про намір татар

проти Москви 1579 р., коли 300 білгородських татар на чолі з агою Кошкільдеєм²⁸ були союзниками князя (і взагалі-то 1578-1579 рр. кримці були зайняті персидськими походами, а 1578 р. польський уряд ще й здійснив низку антикозацьких заходів, які мали подобатися татарам²⁹). 1580 р. черкаський староста знову ходив з союзними татарами-білгородцями на Сіверщину.

Отже, або погоня за Януш-агою – це епізод великого татарського набігу на Київщину і Волинь у лютому-березні 1577 р., або це та перемога над татарами М. Вишневецького (за допомогою ще князя Острозького), яка, за згадкою сучасника – Лаврентія Мюлера, сталася на Трійцю (14 травня) 1581 р.³⁰ (тоді татарську активність можна пояснити політичною нестабільністю в Криму, через яку не бачимо татар і в поході князя-старости на Сіверщину 1581 р.).

Тему захисту кордону від татар завершує опис заснування нового прикордонного міста-замку – Корсуні. Ймовірно, його

захопити М. Вишневецького (коли він приїде домовлятися про новий спільний похід на московітів), а Мюлер оповідав про те, що таку спробу білгородці, перекуплені росіянами, реально здійснили. Сталося це на кордоні володінь кн. Острозьких, де і раніше зустрічали союзних татар (напевно, при походах 1579 і 1580 рр.), див.: *Miller W. Pamiętniki Milegowe do panowania Stefana Batorego / tłum. J. J. Lipnicki. – Poznań, 1840. – S. 24-26, 130.*

²⁸ В якому зв'язку Кошкільдей-ага був з тогочасним київським нобілем татарського походження *Андрієм Кошкалдою (Кошколдеївичем-Басанським)* не знаю. Про А. Кошкалду див.: *Блануца А. Кошколдеї-Басанські: документи до історії київської родини (остання чверть XVI ст.) // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. – Т. II. – К., 2013. – С. 228-242.*

²⁹ Про те, що білгородці у 1578 р. розглядалися в Черкасах як союзники свідчить і випадок з серпня 1578 р. Тоді Бакай з Сіхозою прислали до черкаського староства з проханням забезпечити їм вільну переправу через Дніпро, оскільки вони з 3000 татар йдуть походом на московські володіння, див.: *Sprawy wojenne króla Stefana Batorego: dyjaryjusze, relacje, listy i akta z lat 1576-1586 / zebrał i wydał I. Polkowski. – Kraków, 1887. – S. 137.* Переправа ця відбулася 24.VIII.1578 р.

³⁰ Про неї згадав А. Стороженко (с. 208-209), але з набігом Януш-аги не співставив. А, до речі, саме з Чорного Ташлику М. Вишневецький міг заїхати на Запоріжжя за вищезгаданими полоненими «цариками».

варто датувати 1583 р. (королівський локаційний привілей Корсуню датований 8 лютого 1584 р.).

Останні два великі епізоди пов'язані з наступальними (баторіанськими) військовими кампаніями проти Росії 1579, 1580, 1581 рр. Князь М. Вишневецький з союзниками тоді діяв на підросійській Сіверщині.

Перший епізод оповідає про похід восени 1579 р. на Чернігів. Очолив його князь В.-К. Острозький. З ним були його син Януш, М. Вишневецький та згадані 300 білгородських татар Кошкільдея-аги, плюс ополчення шляхти київської, овруцької, остерської і гомельської. Вони під самим Черніговом заклали свій кіш-табір, але добре укріплений замок взяти не змогли³¹. Відтак, спалили місто (посад) і відступили додому.

М. Вишневецький, аби не радів ворог, з 7 сотнями «люду рицерського» (запорожців було обмаль, лише кількадесятковий почет Я. Оришовського, бо вони тоді спокусилися походом на Молдову з Самійлом Зборовським) плюс 3 сотнями білгородських татар від'єднався від загального війська і зайнявся спустошенням чернігівських околиць. З Вишневецьким пішов і моло-

---

³¹ *Груневег Мартин* (1562 – 1618), який з купецькою валкою проїздив через Чернігів у листопаді 1584 р., не вважав його укріплення визначними («маленький дерев'яний і погано побудований замочок, обмазаний глиною, від якого до кута міста йде паркан з вкопаних кілків»). Але згадав, що найвищі дві кам'яних церкви досі стоять без дахів, бо їх розібрали, підчас «війни з королем Стефаном», щоб з висоти вести вогонь по неприятелю, див.: *Мартин Груневег (отец Венцеслав): духовник Марини Мнишек. Записки о торговой поездке в Москву в 1584–1585 гг. / сост. А. Л. Хорошкевич. – М., 2013. – С. 177-178. А саме обстріл, від якого не сховатись «за халупами» в місті, «Епіцедіон» називав як причину відступу 1579 р.*

Додамо, що М. Стрийковський у своїй «Хроніці» подавав за причину невзяття Чернігова малу кількість піхоти у корпусі вторгнення, див.: *Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси. – Львів, 2011. – С. 955.* Гейденштейн також пише про нечисленність піхоти, але додає, що і артилерії не вистачало і все військо було зморене довгим маршем, див.: *Rejnolda Hejdensztejna sekreterja królewskiego, Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Książ XII. – Petersburg, 1857. – Т. I. – S. 330-331.*

дий Януш Острозький. Їх летючі загони доходили тоді аж до Стародуба. Спустошені були околиці Чернігова, Путивля, Рильська, Почепа, Брянська, Радогоща (Погара), Орла і Карачева (можливо, тут перелік постраждалих від дій князя підмосковських міст за усю війну, а не лише за час походу восени 1579 р.).

Для нового походу під Карачев влітку 1580 р. князь найняв 1200 татар. Вони разом із власними вояками Вишневецького та запорожцями мали продовжити спустошення московських прикордонних волостей. У цьому карачевському поході до князя приєднався і остерський староста Лаврін Ратомський. Спочатку магнатське військо підійшло до Карачева, де заклали кіш. Звідси розпустили загони по карачевських волостях. Відходячи, спалили і саме місто (мабуть без замку). Далі пішли під Рильськ, Брянськ і Орел, де також спустошили сільські околиці.

У серпні 1581 р. М. Вишневецький, як вже мовилося, пішов у похід на Сіверщину без татар. Основною ціллю виправи був «Трубецьк» (Трубчевськ). Товаришили Вишневецькому в поході річицький староста князь Ярош Жижемський³² (загін з 200 во-яків), овруцький староста Аврам Мишка³³, київський чашник і ротмістр королівський Кириян Лятошинський³⁴.

З переліку «Епіцедіону» випали інші учасники походу знані за реляцією М. Вишневецького з 8 жовтня 1581 р.³⁵ Це запорожці Я. Оришовського (530 знаних за реєстром 1581 р. плюс якась частина нерєстрових, а всього разом з вояками М. Вишневецького їх у похід вийшло 1580 осіб). На додачу ще люди старости пропойського і чечерського Юрія Зеновича (тестя М. Вишневецького) на чолі з його підстаростою, а також загін сина гомельського старости Богдана Сапеги (за віком підходить лише його старший 23-річний син Миколай). Стартував похід 15 серпня з білоруського Чечерська, куди річкою доправились запорож-

---

³² *Жижемський Ярош (Ієронім) Іванович* († 1597) – князь (зі смоленських Рюриковичів), річицький староста (з 1576).

³³ *Мишка-Варковський Аврам Михайлович* († 1604) – овруцький староста (з 1578).

³⁴ *Лятошинський Кириян (Килян)* – київський чашник (1579–1587).

³⁵ *Archiwum Jana Zamoyskiego*. – Т. II. – Warszawa, 1909. – S. 63-64.

ці та вояки М. Вишневецького (сам він з кіннотою йшов суходолом).

Йшли маючи праворуч Стародуб, переправились через р. Судость (десь нижче Почепа), перейшли Почепівську волость і прибули під Трубчевськ. Трубчевський гарнізон тоді очолював («старший воєвода») князь Радилів³⁶. Замок був свіжозбудований і непогано споряджений.

Вояки Вишневецького (з запорозької піхоти?) підвели окопи-шанці під стіни Трубчевська, незважаючи на артилерійський обстріл московитів. Звідси розпочався штурм – частину укріплень підпалювали, частину підрубали сокирами. Князь-командувач підбадьорював своїх вояків добрим словом (нагадуючи, що бити росіян їм не вперше). Штурмуючі увірвалися до замку, розбродили гарнізон і захопили самого воєводу Радилова, передавши його Вишневецькому як знак перемоги.

Здобичі було багато, відтак рушили додому – спаливши місто і замок (як римляни Сципіона Карфаген)³⁷. По дорозі ще й розпускали загони, які пустошили околиці.

Росіяни спромоглися на організацію погоні. Зібрали 3 тисячі вояків, над якими, за «Епіцедіоном», старшим був стародубський воєвода князь Іван Мчецький (Мезецький?). Йому товаришили новгород-сіверський воєвода князь Осип, путивльський – князь Василь Хілков (Василь Дмитрович Хілков), брянський – князь Федір Ликов-Оболенський (за розрядними записами, мав би це бути князь Іван Іванович Ликов), чернігівський – князь Іван Долгорукий (Іван Андрійович Долгорукий), почепівський – Василь, з «боярських синів» Яків Прончищев, Андрій Семенович Селіхов (князь Селеховський), Стефан Мозирянин, Федір і

---

³⁶ Радилів Григорій Іванович – князь (рід золотоординського походження), воєвода (осадний голова) в Трубчевську (1580–1581).

³⁷ М. Груневег у січні 1585 р. засвідчив «якісність» тих руйнацій. На час його проїзду містечко лишалося майже пустим, див.: *Мартин Груневег (отец Венцеслав)*: духовник Марини Мнишек. Записки о торговой поездке в Москву в 1584–1585 гг. – С. 187. Груневег також пояснював, що штурм «поляками» йшов від води (р. Десни) і штурмуючим прийшлося долати доволі крутий підйом на гору.

Василін (Вашилін), Богдан Олександрович («осадний голова» в Путивлі?) і Іван Мордвинін.

Реляція Вишневецького подавала трохи інакший перелік російських командирів. З Путивля – князь Василь Хілков; з Новгород-Сіверська – князь Василь Щербатий (Василь Григорович Щербатий); зі Стародуба – князь Михайло Мезецький (Михайло Васильович Мезецький); Яків Прончищев, якого названо як призначеного царем організатора («справцю») оборони того прикордоння; отаман донських козаків Стефан Модиванін (отже, чи то Молдованин, чи – як в «Епіцедіоні» – Мозирянин); й люди з інших замків – Рильська, Брянська, Почепа, Орла.

Військо Вишневецького (1400 вояків) вони наздогнали на переправі через р. Судость (права притока Десни), ймовірно десь нижче Почепа. Частина магнатського війська вже переправилася і з князем була лише третина його сил. Отже, росіяни розраховували на несподіванку і швидкий успіх. Але магнатські вояки билися затаюто, а ті, які вже були за річкою, швидко повернулися, вожді ж були тверді і мужні. Особливо відзначився в битві князь Жижемський, сам М. Вишневецький був тоді поранений ворожим пострілом, геройські бився і його молодий син і спадкоємець – Олександр Вишневецький. Московіти не витримали напору і були розгромлені.

Реляція Вишневецького додає деякі деталі – за нею, це магнатські почти вже переправилися за Судость перед битвою, а козаки не встигли і заночували на іншому березі. Московіти напали на них з двох боків – з одного піхота, з другого – кіннота. У результаті бою полягло до 1,5 тисячі московитів.

На останок, хотілося б ще раз акцентувати на вазі «Епіцедіону» як першокласного історичного джерела (за період 1555–1584 рр.). Сподіваюся, що сучасний історичний коментар для багатьох відкриє нові виміри його фахового застосування.

* * *

Зрештою, зверну увагу на організацію М. О. Вишневецьким і його сином О. М. Вишневецьким шляхетського освоєння південних кордонів Черкаського старства, з якого і виросла лівобережна Вишневещина. Про надання Байбузам на Сулі 1578 р., згодом замінене на надання на Пслі 1589 р. в літературі

писалося неодноразово³⁸. Але хочу звернути увагу, що той випадок був зовсім не унікальний, і існують й інші подібні надання клієнтам М. О. і О. М. Вишневецьких. Мова піде про дніпровський уход Кременчук («Кременчик»).

Трохи передісторії. Кременчук, за ревізією 1552 р. замку в Черкасах – центру прикордонного Черкаського староства

---

³⁸ До речі, 26.I.1578 р. клієнту кн. Михайла Вишневецького М. Байбузі, який починав українну лицарську службу ще до 1572 р. (за короля Сигізмунда-Августа), надані р. Сула та її прилеглості, в т. ч. угіддя нижче цієї річки – *«аж вниз до устя Дніпра»*, див. *Николайчик Ф. Д. Материали по истории землевладения князей Вишневецких в левобережной Украине...* – С. 86. Конфлікт за Посулля з О. Вишневецьким починається 7.X.1582 р., а 15.I.1583 р. М. Байбуза отримав позитивне для себе судове рішення, див.: *Там само.* – С. 89-91. 1589 р. О. Вишневецький вирішив йти шляхом доконаних фактів і захопив Посулля. М. Байбуза 6.IV.1589 р. подав на це скаргу королю. Зрештою, сторони конфлікту порозумілися і 20.IV.1589 р., як компенсацію, тому ж М. Байбузі надано уход р. Псьол, див.: *Там само.* – С. 91-92. Вже на сеймі 18.IV.1590 р. уступка Посульської маєтності Байбуз кн. О. Вишневецькому була затверджена, див.: *Там само.* – С. 92-97; *Volumina Constitutionum.* – Т. II, vol. 2. – Warszawa, 2008. – S. 156-157. Зрештою, 1609 р., по смерті М. Байбузи та його старшого сина Семена, кн. Михайло Вишневецький († 1616) приєднав їх маєтності на Пслі і Ворсклі до своїх володінь (отримав на це спеціальний королівський привілей), але тодішній староста черкаський і переяславський кн. Януш Острозький сприйняв це за порушення своїх прав, зібрав 2,5 тис. війська – воно 10.XI.1609 р. й вибило М. Вишневецького з нових маєтків (повернуло їх до старостинського фонду), див.: *НБУВ. ІР.* – Ф. І. – Спр. 59284 (Книга гродська житомирська 1609 р., № 11, арк. 374 на звороті).

А 1591 р. московські послы скаржилися польському королю на кн. Олександра Вишневецького, який побив 200 дітей боярських на «Путивльському рубежі», див.: *Голицин Н. В. Портфели Г. Ф. Миллера.* – М., 1899. – С. 494 (ймовірно, йдеться про скарги 1592 р. на дії 1591 р. проти російських бортників в околицях новозаснованих Лубен – там також фігурує цифра 200 побитих, щоправда, напевно, не одночасно, а в результаті серії зачисток протягом року, див.: *Антилогов Г. Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII в.* – М., 1967. – С. 73).

Київського повіту Київського воєводства*, згаданий як уход місцевих міщан. Утім, із зростанням прибутковості уходів, на них усе частіше претендують старости, які здають їх в оренду «чужегородцям».

Зокрема, про канівські уходи, «где Хорол речка у Псел упала», говориться 1552 р., що вони «там вси тепер на замок, але тепер пусты, половинники [себто орендарі за половину здобичі] не ходят, а мешаном ходити там староста не дозволяєт»³⁹. Про початок процесу «приватизації» місцевих угідь у Черкаському старостві може свідчити і згадка з 1552 р. про те, що «на Псле уходы вси боярин Драб [Щасний Драб?] занял»⁴⁰.

У цей самий час (1550 р.) чи не найпомітніший політичний мислитель Великого князівства Литовського Михалон Литвин

---

* *Київський повіт*, що утворився після «укрупнення» повітів воєводства по Люблінській унії (з 9 їх стало 3), був найбільшим з трьох повітів (інші – житомирський та овруцький) Київського воєводства (20% території Речі Посполитої у 1632 р.) і обіймав 54% його території (до 1569 р. цікаві нам терени формально належали до окремого Черкаського та, частково, Канівського повітів). Значну частину його земельного фонду складали державні маєтності-королівщини (1587 р. з 99 919 км² 53 995 км² – приватні землі, 45 924 км² – королівщини; 1632 р. з 107 113 км² 56 955 км² – приватні, 50 158 км² – королівщини), див.: *Bobiński W. Województwo Kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej.* – Warszawa, 2000. – S. 23. У Черкаському старостві (на Лівобережжі тягнулось уздовж Дніпра від гирла Супою до Орелі), яке належало до т. зв. негродових староств (тут не було значних міських центрів, гродовим староством у повіті був лише Київ), королівщини цілком переважали.

³⁹ *Архив ЮЗР.* – Ч. 7, т. I. – К., 1886. – С. 103.

⁴⁰ *Архив ЮЗР.* – Ч. 7, т. I. – С. 103. Уходи міщан канівських на Пселі і Сулі згадуються ще у королівському листі 26.III.1572 р. (старості кн. М. Вишневецькому ставилася вимога, аби захистив їх від зазіхань інших королівських підданих), див.: *Дворцовые Разряды.* – Т. 2 (1628–1645). – СПб., 1851. – С. 902. Взагалі широка присутність правобережців-канівців на Лівобережжі обумовлена як дуже зручним Зарубинецьким бродом на Дніпрі під Трахтемировим, так і відступом сюди пролитовських вигнанців з Путивля, захопленого росіянами 1500 р. З новоосадженням 1585 р. Переяслава ці лівобережні канівські володіння і стали основою нового Переяславського староства.

закликав поставити охорону від татар біля Кременчуцького броду⁴¹. Годі ж згадуються і зародки сталого населення на берегах уходів – «козаков, которые уставичьне там живут на мясе, на рыбе, на меду, з пасек, з свепетов^{*}, и сытять там себе мед яко дома»⁴².

Отже, на момент надання (бл. 1580 р.) Я. Ближинському уход Кременчик належить черкаському старості («с котрого он пожитек свой старостинский мел»). За його посередністю відбулася остаточна «приватизація» і Кременчуцького уходу.

За королівським привілеєм 14 квітня 1589 р. (даний у Варшаві, на сеймі вальному) бачимо маєтність вже в руках окремого власника – шляхтича з Київщини Яна (Івана) Ближинського (герба Корчак) та його дружини Федори Красниківни⁴³. Володіння надане «доживотно», себто до смерті під умовою несення військової служби («с того входу службу воинскую яко и иная шляхта на той Украйне мешкаючие служити повинен»). Причому, король тут лише стверджує лист-надання черкаського старости Михайла Вишневецького (оскільки в акті М. Вишневецький титулується брацлавським каштеляном, то датувати першонадання треба періодом між літом-осінню 1579 р., коли князь отримав цей ранг і березнем 1581 р., коли змінив його на київське каштелянство, а скоріше воно не пізніше 15 вересня 1580 р., коли М. Вишневецький, за згодою короля, відступив канівське і черкаське староства синові Олександрю).

---

⁴¹ *Михалон Литвин*. О нравах татар, литовцев и московитян. – М., 1994. – С. 99. Щоправда, йому йшлося про досить специфічну сторожу – «невеликі морські загони», які, діючи на річковому просторі (нападали «на суденцях з островів, із очеретяних хащ і верболозу»), здатні «перегородити шлях величезним татарським полчищам».

^{*} *Свепет* – вулик диких бджіл; дикий мед.

⁴² *Архив ЮЗР*. – Ч. 7, т. I. – С. 103. Цікавим доповненням до переліку тутешніх занять була «чорна археологія» (про «копачів» з солдат-«драбів», «которые по городищам и селищам оным ходячи, могилы роскопывают, ищучи там оброчей и перстней, мощи погребенных выкидывают, на помсту за то живым и невинным», див.: *Там само*).

⁴³ *РГАДА*. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 200. – Арк. 21об.-22; *Руська* (Волинська) Метрика. Регести документів ... 1569-1673. – К., 2002. – С. 434 (документ 25).

Загалом, не затримався Кременчуцький уход безпосередньо в руках замкової адміністрації, мабуть, через свою відносну віддаленість. Адже, «старостинські» уходи знаходились або поблизу самих Черкас, або в районі порогів (експлуатувались, напевно, «сторбжами», що їх висилали старости). І навіть, коли 1589-1591 рр. дійшло про закладання Лубен, уход Кременчик залишився далекою периферією цього колонізаційного проекту.

Оскільки підставою першонадання бл. 1580 р. названі «годность в речах рицерских» і «заслуги, которие он на Украине при нем [кн. М. Вишневецькому] в многих потребах и битвах з неприятелы речипосполитое коронное бываючи з себе мужне показовал горла [=життя] и кровопролитя своего не литуючи [=не жаліючи]», можливо перед нами герой чернігівського походу восени 1579 р.

Уход Кременчик Ближинський з дружиною отримав «в держание и уживание их спокойное доживотное зо всим на все – з озеры, з ловы рыбными, з запесочами, з езищами*, з бобровыми гоны, з ловы звериными и пташими, с пчол хованьем, и зо всеми иными пожитки». Як бачимо, це класичний для Подніпров'я майновий комплекс.

18 березня 1595 р. (акт підписаний на сеймі вальному в Кракові) Ближинський з дружиною поступився своїми правами пожиттєвого-«доживотного» володіння на уход Кременчик-Кременчук іншому васалу Вишневецьких – князю Михайлу Лико (з роду князів Оболенських, гілки чернігівських Ольговичів) та його не названій на ім'я дружині⁴⁴. Запис, що князь

---

* *Єзи* або *ізи* – плоти, що перегороджують річку задля ловлі осетрів.

⁴⁴ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 200. – Арк. 136об.-137; *Руська* (Волинська) Метрика. – С. 450 (документ 166). Чи має цікавий тут М. Лико відношення до воєводи московської служби кн. Михайла Матвійовича Лико (згадка з 1556 р.), страченого царем Іваном Грозним 1572 р. (на цей момент М. М. Лико мав чин окольничого і за його стратою голосно сумував А. Курбський) не відомо, але вірогідно. Щодо кременчуцького М. Лика, то підозрюю, що саме до нього відноситься згадка з 2.VII.1582 р., де «князь Лико» згаданий в Черкасах серед відповідачів за справою про побиття і пограбування запорожців з боку людей кн. М. О. Вишневецького, див.: *Bibl. Ossol.* – Rps 1905. – К. 50v. (публікація: *Кулаковський П. До історії стосунків реєстрових*

М. Лико здавна ніс службу королівську «з немалым небезпеченством здравя своего и утратою маестности», можливо натякає на його статус політемігранта (жертву московської оприччини).

Ймовірно, згодом цей маєток перейшов до рук сина цього «служебного князя» – князя Семена Михайловича Лика – також примітного слуги Вишневецьких, лицаря-погромця росіян і татар, добре відомого завдяки віршам на його смерть у 1621 р., вміщених до знаного Київського літопису (1241–1621)⁴⁵.

козаків і прикордонних старост у 1578-1583 роках // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 34. – Львів, 1999. – С. 407-423). Той самий М. Лико «зашифрований» у звістці з 1587 р. про канівського урядника кн. Олександра Лика, який послав загін козаків спустошити с. Чаплищі Путивльського уезду Московського царства, див.: *Панков А. И.* Порубежье российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII века). – Белгород, 2004. – С. 92 (справа в тому, що там треба читати канівського урядника князя *Олександра [Вишневецького] Лико*). У іншому джерелі, напевно та сама акція проти с. Чаплищі (чи то звістка про неї) датована 1589 (7097) р., див.: *Антилогов Г. Н.* Новые документы о России конца XVI – начала XVII в. – С. 92. Я. Ближинський був живий ще у 1600 р., коли він судився зі шляхтичем Закжевським, див.: *Boniecki A.* Herbarz Polski. – Т. I. – Warszawa, 1899. – S. 277 (Закжевські/Закревські знані на Остерщині, див.: *НБУВ. ІР.* – Ф. I. – Спр. 58889 – згадка 26.ІІІ.1630 р. пана Миколая Закревського). Ближинські і надалі приятелювали з князями Лико – за Михайла Семеновича Лико, онука згаданого М. Лика, вийшла заміж Маруша Ближинська, див.: *ЦДАУК.* – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 46-47, 425зв.-427зв. (1630 р. М. Ближинська була вже вдовою із сином Матвієм – на ньому, ймовірно, і обірвалася лінія власників Кременчука з роду кн. Лико).

⁴⁵ Див.: *Сборник летописей*, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссией для разбора древних актов при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1888. – С. 91-92:

«Въ томъ же року 1621 въ рицерскихъ справахъ досветченый его милость князь Семень Михайловичъ Лыко на подстароствѣ Черкаскомѣ, который не былъ преконаный боемъ, але презъ чаровницу тамъ же въ Черкасахъ съ тымъ се светомъ пожегаль, где забавы и некоторые sprawy рицерские виршами коротко выписую, чога самъ, при боку его будучи, почасти естемъ сведомъ:

Бо то есть дорогой обычай рицера жаловать

И смерть его своею смертию откуповать;

Так чинили оные валеchnици [=доблесні],
 Купуючи Гектора зацного Троянчици:
 Золото взаємь ваги поступили
 Тело оное мужне великимь коштомь чтили;
 Въ кождомь то давномь рицерскомь народе
 Мужа до бою золотой даровали свободѣ
 И его рицерские поступки оферовали,
 Богу несмертелному за него дяковали.
 Такого вожа зыскало російское племе –
 Дорогой карбункуль неошачованое [=безцінної] цене,
 Зацна кровь мужного князя Лыка кости
 Рыцерь неошачованый жалости
 Князь Семень Лыко, вожь делный,
 Цноть, уместности и скромности полный.
 Кгды за его приводомь замокъ Московскій Белгородъ добывали,
 Кгды презь штурмь и бой добыль места и замку, где войско здобывало [подія
 1612 р.]
 Скарбу немало; потомь збурилъ Рыльскъ, Путивль
 Съ подивенемь всихъ, яко оный князь былъ такимь рыцеремь,
 Кгды се тежъ на Муравскихъ шляхахъ съ татарами потыкаль:
 Такъ, яко се бнють воды о скалы
 Такъ се князя Лыки войско съ татарскимь зошло,
 Не великостю але моццю его прошло [подія 1619 р.?];
 А самъ межный князь почаль своимь продковати [=порядкувати],
 Побивши татаръ, почаль щасливе триумфовати:
 Зачимь отъ Москви и отъ Татаръ упокоилъ Украину; тымъ
 Здрове людей и месть Украинныхъ обвароваль [=укріпив] своимь.
 Такою моццю тотъ зацный мужъ въ словехъ у силѣ
 Мевъ вдячный рицерству и отчизне милѣ;
 Кгды се съ послугою своєю где поспешиль,
 Великою учинивши корысть всихъ тешилъ,
 Або военнымь способомь векъ свой увесь травиль,
 Въ поляхъ дикихъ коло шляховъ Муравскихъ [вели з Криму в бік Харкова]
 татаръ длавиль.
 Часомь отъ зною, то отъ горячности
 Опрочь хлеба потравъ и безводной млости
 Тымъ способомь веку онъ молодого зажилъ
 И рицерской дельности такъ набылъ
 Самъ тежъ щасливе въ Олександрове [=Лубни] премешкиваль,
 Потехъ своихъ зъ великою радостю заживаль».

Існує і ще одна віршована полономовна епітафія кн. С. Лико з його гробниці у Києво-Печерській лаврі, передрукованій у «Гератургімі» А. Кальнофойським 1638 р. (с. 43-44), російський переклад див.: *Сборник материалов для исторической топографии Киева и его*

Оскільки приватна резиденція С. М. Лика фіксується в Любецькому старостві, то ймовірно саме князі Лики відповідальні за появу на Кременчуччині першої половини XVII ст. вихідців з остерських бояр – Пальчик (в Омельнику), Острянин (під Говтвою), Гиря (у Жовнині) і Ріпка (у Кременчуці).

Таким чином, привілеї 1589 і 1595 рр. на уход Кременчик-Кременчук дозволяють докладніше представити соратників перших Вишневецьких на Подніпров'ї та колонізаційні зусилля українських магнатів і шляхти на степовому кордоні. Відомості про шляхетних слуг князів М. О. і О. М. Вишневецьких (Михайло Байбуза з синами Семеном і Тихоном, Ян Ближинський, князь Михайло Лико, Ілляш Боруховський, Яновський, Ян

окрестностей. – К., 1874. – С. 39. Там він також зображений як «син Польщі і Роксоланії», богатир і стовп віри.

Основні маєтності князя знаходилися у Любецькому старостві – під Києвом. 1-ою його дружиною була місцева шляхтянка Катерина Каменська (згадка 1614 р., померла 1619 р.); 2-ою – Луція (Люція) Миткевич, донька київського бургомістра Федора Миткевича, вона пережила чоловіка, див.: *Кондратьєв І. В.* Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). – Чернігів, 2014. – С. 151-152.

1.V.1614 р. кн. Михайло Вишневецький писав С. Лико, аби той зайнявся в Прилуках справами новозаснованого Густинського монастиря. 5(15).V.1615 р. С. Лико згаданий як «*ревізор маєтностей українних*» кн. М. Вишневецького, див.: *НБУВ. ІР.* – Ф. І. – Спр. 57629. З червня 1618 р. князь С. Лико згадується як головний урядник лівобережної Вишневецьчини з руки спочатку Юрія Вишневецького, а потім Раїни Вишневецької (резидував в Лубнах), див.: *НБУВ. ІР.* – Ф. І. – Спр. 59285, 59286 (Книга гродська житомирська 1618 р., № 13, арк. 1046-1047 і 1034-1035). Про С. М. Лика існує і ще одна колоритна історія з 1620 р., коли цей герой образився на польського короля за те, що той, знаючи, що князь русин, написав до нього лист-позов польською мовою. Возного-посланця, який привіз того папірця, дратівливий княжатко наказав втопити (той, щоправда, врятувався), див.: *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К., 2008. – С. 108. Чи спадкували уход Кременчук, по смерті С. М. Лика його син Михайло (помер бл. 1630 р.) та онук Матвій (згадка 1630 р.) неясно, але вірогідно.

Чирський⁴⁶, Кшиштоф Вронський, Федір Загоровський⁴⁷, Павло Островський⁴⁸) дають змогу історикам писати не лише про «великих панів», які широко креслили колонізаційні плани на Україні, але й про конкретних виконавців тих задумів (підважуючи задавлений міф про те, що на степовому кордоні зустрічаємо самих тільки магнатів і козаків).

---

⁴⁶ І. Боруховського, Яновського і Я. Чирського, знаємо за згаданим актом 2.VII.1582 р. про побиття і пограбування запорожців у Черкасах з боку людей кн. М. О. Вишневецького, див.: *Bibl. Ossol.* – Rps 1905. – К. 50v. (публікація: *Кулаковський П.* До історії стосунків реєстрових козаків і прикордонних старост у 1578-1583 роках // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 34. – Львів, 1999. – С. 407-423). І. Боруховський (як підстароста черкаський) і Я. Чирський (як підстароста переяславський) 30.IX.1589 р. згадані як учасники походу запорожців на Кам'янку притоку Дністра під Сорокою в погоні за татарами, які сховалися там після походу на Західну Україну, див.: *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.*: універсали, листування, угоди, присяги. – К., 2016. – С. 52.

⁴⁷ Волинець Федір Загоровський 1590 р. отримав надання, ймовірно як козацький старшина/ клієнт О. Вишневецького, на Володарку на Росі та на лівобережні *Горошин і Сліпорід*, див.: *ЦДІАУК.* – Ф. 128. – Оп. 1а. – Спр. 325. – Арк. 2. Напевно, саме через це надання, що виокремлювало *Горошин і Сліпорід* із загального маєткового комплексу Посулля, у Вишневецьких – після лівобережного походу за С. Наливайком 1596 р. – виникли клопоти з С. Жолкевським (і його нащадками), який отримав на *Горошин і Сліпорід* окремий королівський привілей 1597 р. Черкаський староста кн. Костянтин Вишневецький згодом спробував зробити «хід конем» (аби не нашим, не вашим) і фундував 8.II.1621 р. у Сніпороді (Снепород, нині Сліпорід – річка і село) православний монастир (з мотивуванням, що «колись» – у XV ст.? – тут вже була така обитель, див.: *НБУВ. ІР.* – Ф. І. – Спр. 57661). Утім, справа не прижилася.

⁴⁸ Йому О. Вишневецький 15.X.1592 р. відступив сівери (дичини) на р. Коломак і р. Щучна, див.: *Николайчик Ф. Д.* Матеріали по історії землевладення князей Вишневецьких... – С. 103-105.

Розділ 4

Війна і «міжнародний» піар: анонімна реляція про набіг татар 1589 р. («Розгром татар і турків...», Париж, 1590)

Крим завжди давав численні приводи поговорити про Україну. І тут хотілося б згадати давню історію про татарський набіг 1589 р., який, зрештою, дав поштовх т. зв. «козацькій реформі» 1590–1591 р. та конституюванню явища реєстрового козацтва. Цікаво, що цій черговій «українній війні» пощастило з «західно-європейською пресою», яка, наразі, стала чи не найбагатшим джерелом знань про цю подію.

Власне, зростання популярності реляційного жанру в Речі Посполитій наприкінці XVI ст. сприяло більшій обізнаності з «українською» проблематикою на Заході християнської Європи. Писати про Україну стає якщо й не модно, то, принаймні, респектабельно. І тут особливо слід відзначити поширення перекладацької практики щодо творів річпосполитських авторів, а також спеціального творення текстів іншими мовами для потреб міжнародного піару. До праць такого роду належить і обійдений увагою вітчизняних історіографів анонімний опис антитатарської військової кампанії на Україні 1589 р.¹

Анонім

Описана тут подія мала значну європейську «пресу», вірогідно, у зв'язку із ім'ям Яна Замойського (1542 – 1605) – канцлера і великого гетьмана коронного, а також хвацького майстра міжнародного піару та шанувальника ще молодій тоді преси. Не

---

¹ Зі спеціальної літератури щодо цього сюжету, поза добре знаними працями С. Леп'явка (*Леп'явка С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591).* – Чернівці, 1999), див. також: *Демин О. Б. Походы казаков в Северное Причерноморье и турецко-польский конфликт 1589–1590 гг. // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI веках.* – Ростов-на-Дону, 1989. – С. 130–133. Найцікавішим у цій статті є аналіз англійської дипломатичної переписки, яка, утім, оперувала українозагальними звітками.

виключене і його авторство, або співавторство, щодо цього тексту, адже відомо про гетьманське редагування текстів з хронік Гейденштейна; у варшавському Архіві головному актів давніх, зокрема, зберігаються і латиномовні описи-реляції пера Я. Замойського – з 1599 р. – про виправу проти волоського воєводи Міхая (Михала) Витязя (1558 – 1601) та з 10 лютого 1600 р. – про перемогу над цим самим воєводою².

Отже події 1589 р. на Україні висвітлили такі видання, як: «Neue Zeitung. Wahrhaftige Beschreibung was sich in Polen, dem Land Podolien im Jahre 1589 zugetragen hat / Нова газета. Правдивий опис того, що відбулося в Польщі, у Подільській землі 1589 р.» (Гданськ, 1589; Нюрнберг, 1589³); «Hrozné a žalostivé powiny, kterak léta tohoto 1589 l Srpna Turci a Tataři do Polska wpadli» (Прага, 1589) і нарешті «Vera relazione della rotta e strage fatta dei Tartari dai Polacchi / Правдива реляція про набіг та погром Татар Поляками» (Рим, 1590). Французький переклад останньої публікації друкують 1590 р. в Ліоні («Vraie relation de la route et défaite des Tartares et Tuks par les Polonais, plus une lettre envoyée au grand chancelier de Pologne» / «Правдива реляція про набіг та розгром Татар і Турків Поляками, плюс один лист великого канцлера Польщі»), а також, того самого року, у Парижі. Це останнє видання перевидав (Париж, 1859) польський патріот (родом з України) та співтворець Бібліотеки Польської в Парижі Кароль Сенкевич (1793 – 1860). До речі, видання здійснене на гроші російського мецената князя Августина Голіцина (1823 – 1875) в серії «Bibliothèque Russe» (у ній надруковано за період 1856–1863 рр. 10 (?) окремих книжок).

---

² Див.: AGAD. – LL 27. – Р. 193-195; 191-193.

³ Примірники нюрнберзького видання збереглися у Вроцлаві (Ossolineum) і Гданську (може, з останнього плинуть дані про окремий гданський друк?). Наразі легкодоступний у е-версії за адресою: <http://cbdu.id.uw.edu.pl/2230/> Оповідь тут коротша [з 17.VIII до 1.IX.1589 р. (зроблена на основі листа до Кракова від 7.IX.1589 р., вона завершується битвою з татарами на Дністрі і про подальшу конфронтацію із турками вже не пише)] за італійський і французький варіанти та має фактографічні відмінності (отже, частково, джерела різні).

За цим виданням здійснено і мій недавній український переклад та аналіз цілого твору⁴. З тексту опущені лише частини, що не стосуються подій 1589 р., а саме: «Avant-propos» (Передмова Кароля Сенкевича). – S. I-XVIII; «Notes» (Коментарі). – S. 21-29; «Discours de Jan Zamoiski» (Промова Яна Замойського від 21.III.1590). – S. 31-54; «Discours de Sigismond III» (відповідь короля Сигізмунда III від 2.IV.1590). – S. 55-59; «Note sur les Russies» (Коментарі). – S. 61-73.

* * *

Цікавий тут анонімний твір має звичайну для свого часу «довгу» повну назву – *«Розгром Татар і Турків здійснений паном Яном Замойським, канцлером та великим коронним гетьманом Польщі із винищенням великої кількості командирів та вояків з тих 75 тисяч людей, зібраних, аби спустошити Польське королівство, під проводом Беглербег-баши. Новина видана з примітками, до якої додано промову Яна Замойського, виголошену на Варшавському сеймі 1590 р., і відповідь Сигізмунда III, уперше передані по-французьки»*⁵. Те, що це твір реляційного жанру прямо свідчить і сама підназва основного тексту видання 1590 р. – *«Розгром Татар і Турків, правдива Реляція походу та погрому татар і турків Поляками»*.

Ті самі події досить докладно описані також у кількох хроніках – 1) продовжувача Йоахима Бельського, 2) Яна-Дімітра Соліковського та 3) Рейнгольда Гейденштейна⁶. Посилання на ці

---

⁴ Див.: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2008. – У 2-х ч. – Ч. 2 (Додатки). – С. 278-297.

⁵ *La Defaite //des // Tartares et Turcs // faite // par le seigneur Jean Zamoisky // chancelier et capitaine général de la couronne de Pologne // avec le nombre des capitaines et soldats morts // jusques au nombre de Septante cinq mil // hommes, assemblez pour ravager // Le Roiaume de pologne // soubz La condvite de Beqliarbé bassa // nouvelle édition avec notes // et à laquelle on a ajouté // Le discours de Jean Zamoisky // tenu a La diète de Varsovie en MDXC // et la réponse // de Sigismond III // traduits pour la première fois en François.* – Paris, MDCCCLIX [1859]. – S. 1-20.

⁶ *Joachima Bielskiego dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r.* – Warszawa, 1851. – S. 103-107; *Jana Dymytra Solikowskiego arcybiskupa Lwowskiego. Krótki pamiętnik Rzeczy Polskich od zgonu Zygmunta Augusta, zmarłego w Knyshynie 1572 r. w miesiącu*

фрагменти у коментарях до нашого тексту робляться далі лише за згадкою автора. У сучасній вітчизняній історіографії цікаву спробу представити «кримський» погляд на події 1589 р. нещодавно зробив Олекса Гайворонський⁷. Почасти, торкався цього епізоду і російський історик Александр Віноградов⁸.

Оповідь у «Розгromі» розпочинається зі згадки коронації нового польського короля Сигізмунда III Вази. Вона «відбулася в Кракові, у грудні 1587 р. на день св. Іоанна-Євангеліста [27 грудня], в костелі св. Станіслава, з великим рукоплесканням та загальною згодою королівства та незліченної кількості народу та спеціально згромадженої шляхти».

Невдовзі по цьому відзначилося українське козацтво, котре анонімний автор характеризує таким чином: «...Козаки – вояки войовничі та мужні, смілива та неприборкана нація, з-поміж яких більшість – то частково вигнанці-баніти, а частково прибулі, аби вдосконаливатися у військовому мистецтві. Вони живуть на кордонах Польщі, турбуючи постійно турків, татар та інші краї, і мучать своїм зухвальством околичні народи».

Запорожці здійснили тоді кілька нападів на турецькі володіння. Зокрема, автор згадує про наскок на фортецю Очаків, «яку вони зруйнували і розорили та, серед інших трофеїв, привезли тридцять гармат». Потім козаки напали на замок Тягиня (Бендери) та спалили його «з усією землею Монкастро» (Аккерман–Білгород-Дністровський), де «вбили велику кількість людей, крім тих, які були у полоні». Зрештою, «незадовольнившись цим», запорожці-пірати на морі захопили корабель, «від-

---

Lipcu, do r. 1590. – Petersburg-Mohylew, 1855. – S. 93-95; *Rejnolda Hejdensztejna* sekretarza królewskiego, *Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594*. Książ XII. – Petersburg, 1857. – Т. II. – S. 284-287.

⁷ *Гайворонский О.* Повелители двух материков. Том I: Крымские ханы XV–XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды. – Киев-Бахчисарай, 2007. Див.: Частина IX. «Гази II Герай» підрозділ «Схватка с казаками у Гёзлеве и ханская экспедиция на Украину» – С. 317-318.

⁸ *Виноградов А. В.* Русско-крымские отношения в первые годы правления хана Гази-Гирея II (1588–1591 гг.) в контексте консолидации Крымского ханства по завершению династического кризиса Гиреев // *Средневековые тюрко-татарские государства*. – Вып. 4. – Казань, 2012. – С. 17-46.

повідальний за товари, які доставляють до Константинополя, що його вони спалили, після того як, за свідченням [самих] грабіжників, пограбували і вбили усіх, хто знайшовся на борту»⁹.

Взагалі, активізація українського козацтва, вірогідно, пов'язана із нереалізованим планом війни з Туреччиною, який в останні роки свого правління виношував польський король Стефан Баторій (1576 – 1586). Мав наміри воювати з Кримом і московський цар (у відповідь на малоуспішний татарський похід 1587 р. на володіння Москви).

Вірогідно, заохотити козаків до нападів могло і жевріння міжусобиці в Криму, де дуже залежному від турецької підтримки хану Іслам-Гірею II (1584 – 1588) грозила помста синів його попередника – Могамет (Мехмед)-Гірея II (1577 – 1584). Та й часи міжкоролів'я та боротьби за престол Речі Посполитої різних кандидатів (1587 – 1588 рр.) сприяв безконтрольності щодо Запоріжжя.

На жаль, досі неможливо точно датувати кожний із згаданих походів. Зокрема С. Соловійов (а за ним і Д. Яворницький) подає під 1588 р. спочатку взяття Очакова, а потім похід морем на Крим 1500 запорожців¹⁰. До речі, з тексту Соловійова не випливає, що Очаків взяли саме у 1588 р. Так що, напевно, йдеться про напад запорожців на це місто, звістка про який, за продовжувачем Й. Бельського, надійшла до польського уряду наприкінці липня 1587 р.¹¹. Згадані ж 1,5 тисячі запорожців 1588 р. спустошили Туптаракхань, між Козловом-Євпаторією і Перекопом (взято 17 сіл).

---

⁹ Можливо, цими подіями наввіяна згадка про «сворих козаків», які «крізь море полів пролітають» («Per mare camporum volitans, durusque Kosakus») у вірші подільського шляхтича Яреми Войновського, див.: *In discordiam et tumultus electionem Regiam subsequutos. Sylva Ieremiae Woinovii, eq. Podol. – Cracoviae, 1588*. Козаки тут подані за взірць справжнього воїна на Поділлі – гідний приклад для лицарської молоді.

¹⁰ *Соловьёв С. М. Сочинения*. В 18 кн. – Кн. IV: История России с древнейших времен. Т. 7-8. – М., 1989. – С. 251.

¹¹ *Joachim Bielskiego dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r.* – S. 33.

Сучасний дослідник історії кримських ханів О. Гайворонський так виклав цілу цю подію. Невдовзі після нового набігу кримців на московське прикордоння влітку 1588 р. хан Іслам-Гірей разом із молодшим братом Фетх-Гіреєм відвідав Гезлеві (Євпаторію), де турки, які припливли сюди з Ак-Кермана (Білгорода), жалілися йому, що шлях суходолом на Крим перекритий запорожцями. Останні якраз за кілька днів перед тим зруйнували і Очаків (Ак-Чакум). Тоді таки козаки атакували з моря і Крим. Їх початковою метою був саме Гезлеві-Козлов, але, коли вони дізналися, що там перебуває хан, обмежилися спустошенням вищезгаданих 17 сіл поблизу Тарханкута.

З 1588 р. є ще згадки про досить значне татарське вторгнення на Поділля у березні – на початку квітня (листи від 20 березня і 7 квітня 1588 р. повідомляли, що до відсічі набігу озброювалася уся шляхта Русі, у похід навіть виступив великий коронний гетьман Я. Замойський; татари показали, що відступають, але вдарили з іншого боку, спустошили кілька сіл, з ними нібито було 2 тис. яничар з артилерією, а у гетьмана Замойського не вистачало сил нав'язати їм битву¹²). Отже, походи запорожців 1588 р. могли бути «відплатою» за цей набіг.

Згаданий запорізький напад на Козлов-Євпаторію образив не лише хана, але й турецького султана, який звелів Іслам-Гірею збирати татарське військо для відплатної акції. Наприкінці 1588 р. хан рушив у похід, але татари йшли за непопулярним ханом неохоче, а тепла зима затримала замерзання Дніпра та переправу на правий берег річки, де в Ак-Кермані на хана чекали турецькі підкріплення.

Іслам-Гірей таки дійшов до цього міста-замку, але турки тоді вже розійшлися, і треба було очікувати, коли вони знову зберуться. Тут хан помер, і його підданим стало не до походу, їх тепер турбувало питання спадкоємця престолу¹³.

---

¹² *Listy Annibala z Kapui*, arcy-biskupa neapolitańskiego, nuncyusza w Polsce, o bezkrólewiu po Stefanie Batorym i pierwszych latach panowania Zygmunta III⁸⁰, do wyjścia arcy-księcia Maksymiliana z niewoli / wydał A. Przewdziecki. – Warszawa, 1852. – S. 121-127.

¹³ *Гайворонский О.* Повелители двух материков. Том I: Крымские ханы XV-XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды. – С. 303-306.

Про скарги султана польському королеві щодо козацьких нападів на Тягиню, Акерман та «Одю» (Очаків? Азов?) повідомляв німецький історик-османіст Гаммер, але Яворницький відніс ці акції до 1589 р.¹⁴ (вірогідно, тут також не обійшлося без Соловйова, який оповідав про напади на Білгород-Акерман, де козаки усі посади попалили, та Азов як акції 1589 р.; як наслідок козацької активності – османський флот вдався до блокади гирла Дніпра, а кримцям султан велів іти в похід на польську Україну). Захоплення турецького корабля (під Козловим-Євпаторією) дослідник історії Запоріжжя, знову за С. Соловйовим, також датує цим роком та ув'язує з цілим походом Кулаги на Козлов¹⁵ (хоча у Соловйова захоплення турецького корабля та напад Кулаги на Козлов – це два різних повідомлення з 1589 р.).

Утім, у аналізованій тут анонімній реляції про останню козацьку акцію оповідається окремо¹⁶. Вона датує напад на

---

¹⁴ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. II. – Львів, 1991. – С. 56.

¹⁵ Там само. – С. 55; Соловьев С. М. Сочинения. В 18 кн. – Кн. IV: История России с древнейших времен. Т. 7-8. – С. 253. Про напад низовців на кілька кораблів та спустошення Козлова згадував на сеймі 9.IX.1589 р. підканцлер (в зв'язку із прибуттям турецького посланця зі скаргою на це), див.: *Жерела до історії України-Руси*. – Т. 8. – Львів, 1908. – С. 57-58. Є ще королівська інструкція на сеймики від 23.II.1589 р. Вона згадує, що напад запорожців «на чайках» на турецькі кораблі, «які безпечно стояли біля берега» на Чорному морі (отже, це раптовий напад десь на рейді, а не двобій у відкритому морі) стався під час перебування у Константинополі польського посла Анджея Фредра, а на Козлов, вже коли цей посол їхав додому через Добруджу, див.: Там само. – С. 60. Щодо особи Кулаги, то, можливо, це *Йосько Кулага з Мозилева*, або отаман (десятник) *Захарка Кулага*, або отаман (десятник) *Олефір Кулага*, або *Васько Кулага* – усі зі знаного реєстру 30.III.1581 р. запорожців Я. Оришовського.

¹⁶ Ймовірно, що це був той самий напад на Козлов, який уславив як козацького ватажка Кшиштофа Косинського (згадку про виправу на Козлов під приводом Косинського містить запис «Про козаків» на мапі ВКЛ М. Радзивіла з 1613 р., яку Т. Маковський малював, вірогідно, 1596 р. – «...Kosinscio Kozlovum, Turcarum Imperatoris civitates, depraedati et depopulati sunt / Косинський Козлов, місто турецького султана, пограбував і спустошив»). Принаймні, саме після цього на

Козлов липнем 1589 р. Зауважимо, що продовжувач Й. Бельського оповідав, що вістки про напад запорожців на Козлов прийшли на сейм 25.III.1589 р. або невдовзі по тому, при цьому зазначено, що набіги на Тягиню, Очаків та Білгород були «перед тим»¹⁷. Про те, що про турецькі погрози – помститися за всі чотири напади – говорили саме на цьому сеймі, пише й Р. Гейденштейн. Причому, останній звинувачує сейм за те, що він не виділив ніяких екстраординарних коштів на оборону України. Утім, можливо, хроністи таки помиляються (березень взагалі не є зручним для морської виправи), бо існує також лист Я. Замойського від 16.VII.1589 р. з повідомленням про цей напад¹⁸. Тоді напад можна датувати рубежем червня-липня¹⁹.

Наша реляція додає про нього деякі цікаві подробиці, зокрема про те, що похід приурочено до кінця великого ярмарку в місті, та що козаки захопили в його околицях три державних магазини-склади. Запорожці, «угледівши, що набуто великих трофеїв, більше вбивали всіх тих, кого знаходили [вірогідно, вивозити невільників на перевантажених козацьких чайках не було можливості – Д. В.], і пішли звідти, придавши вогню вищезгадане місце». До речі, за повідомленням С. Соловйова, цей напад виглядав таким чином: 800 запорожців отамана Кулаги на «малих стругах» припливли під Козлов. Уночі вони захопили міський «посад». Новий хан Газі-Гірей зі своїм військом поспішив на допомогу місту, але козаків тут вже не застав. Швидшим був

сеймі 1590 р. Косинський отримав – за військові заслуги – знані земельні надання (пустині Рокитне і Ольшаниця).

¹⁷ *Joachima Bielskiego dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r.* – S. 101.

¹⁸ Див.: *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – С. 167. Не можна виключати й те, що обидві звістки правдиві і йдеться про два різних напади – близько початку березня (розвідувальний напад Кулаги?) та на рубезі червня-липня (великий похід Косинського?).

¹⁹ Власне, напад стався бл. 21.VI.1589 р., бо саме цим днем датоване донесення австрійського дипломата з Константинополя, де він згадав; за ним, козаки йшли на 80 чайках, див.: *Documente privitoare la istoria românilor, culese de Eudoxiu de Hurmuzaki.* – Vol. XI (1512–1612). – Bucuresci, 1900. – P. 726.

калга Фетх (Фет, Феті)-Гірей, який встиг заскочити запорожців. Він бився з ними у самому посаді, полонив зо тридцять козаків. У цьому бою загинув сам Кулага, інші запорожці змогли відступити.

Козацький напад на Козлов автор анонімної реляції вважає головним *casus belli*, приводом для війни з точки зору кримців. Як він пише – «Татари були сильно роздратовані, і з жалем, злобою та гнівом, майже миттєво, скупчили близько сімдесяти тисяч вершників, для задоволення їх помсти за образи і втрати нанесені Козаками; на додачу вони були підбурені та підштовхнуті турками». До речі, інформацію про стимуляцію турками татарського походу наводив і С. Леп'явко²⁰. Він згадує про прямий наказ хану про набіг, що надійшов від великого візира Синанпаши, та про посилку 10 тис. червінців від султана на справу мобілізації для походу ногайських улусів. Навів історик і звістку про те, що й московський посол у Криму нібито дав хану 50 тисяч золотих, аби він йшов саме на землі Речі Посполитої, а потім цей дипломат-росіянин особисто супроводжував татар до Дніпра, щоб переконатися, що все йде як домовлено²¹.

На чолі походу став новий талановитий кримський хан Газі-Гірей II Бора²². Татарська армія переправилася через Дніпро та вторгнулася на осілу Україну. Головний кіш татари заклали між Тернополем, Янушполем²³ і Збаражем (у продовжувача Й. Бельського татарський кіш став під Тернополем, у нюрнберзькій

---

²⁰ Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – С. 167-168.

²¹ Оригінали цих звісток див.: *Жерела до історії України-Руси*. – Т. 8. – С. 62-63, 64-65. Цікаво, що кримський хан після походу послав до Москви посла Аллаш-Богатиря зі звісткою про свою перемогу над поляками, див.: *Реестр делам Крымского двора с 1474 по 1779 года*, учиненный Н. Н. Бантыш-Каменским в 1808 году. – Симферополь, 1893. – С. 19.

²² Кримський хан *Газі-Гірей II* (1588 – 1596, 1597 – 1607). Прізвисько *Бора* – буря, штормовий вітер (чи таки від ногайськ. «боєрі» – вовк?). Як правитель був популярний серед власного народу і дозволяв собі вельми незалежний від турків курс.

²³ Мова йде про сучасне містечко *Ямпіль* (давній Янушполь) на Горині, нині Білогірського р-ну Хмельницької обл.

реляції – 17 серпня кіш став між Збаражем і Тернополем)²⁴. Зауважимо, що Газі-Гірей був одним із головних ватажків походу 1575 р., відтак план нової кампанії міг наслідувати той успішний татарський напад.

18 серпня татари «почали виходити з табору» (продовжувач Й. Бельського та Я.-Д. Соліковський датують початок вторгнення 18.VIII.1589 р., у Р. Гейденштейна цього дня татари уже під Львовом, у нюрнберзькій реляції – 18-го також здійснюється рух на Львів), роблячи вилазки на Львів (за продовжувачем Й. Бельського та Я.-Д. Соліковським татари не дійшли лише 4 милі, себто близько 30 км, до Львова) та інші міста Руського воєводства. Як пише автор реляції, кримці мали армію, поділену «на дві частини», себто він має уявлення, що одні з нападників залишалися в коші, а другі – розорювали околичний край, «безжально руйнуючи і спустошуючи усі сільські оселі і села, захоплюючи в полон усіх, хто потрапляв їм до рук, чоловіків і жінок, дорослих і малих, шляхту і простолюду».

Про дії оборонців України оповідач повідомляє таке. Ян Замойський, великий гетьман коронний, на досить очікувані звістки про набіг «поспіхом та зі звичною обачністю» скликав якесь число людей, що в тих обставинах було непросто, та «немов на крилах» відправився до Львова. Зауважимо, що коронний гетьман тоді не міг розраховувати навіть на ціле кварцяне війсьсько, частина з якого була зайнята конвоюванням за кордон невдалого претендента на польський трон – Максиміліана Габсбурга²⁵.

---

²⁴ *Тернопільські поля* взагалі місце дуже затребуване для зосередження великих армій для походів на Волинь і Галичину. Згадаймо, що тут 1651 р. збирався під Берестечко і Б. Хмельницький.

²⁵ Зберігся скарбовий рахунок про виплату жалування жовнірам рот на Поділлі за 1.IV.1589 – 31.XII.1590 рр. Мова йде про такі роти (разом 1650 вояків): Миколая Угровецького – 200 коней, воєводи руського [себто Миколая Гербурта] – 50, воєводи белзького [Станіслава Влодка] – 100, старости перемиського [Яна-Томаша Дрогойовського] – 100, старости брацлавського [Юрія Струся] – 100, старости хмельницького [Якуба Струся] – 100, старости кам'янецького, писаря польного [Яна Потоцького] – 150, Якуба Потоцького – 100, [Адама] Прусиновського – 150, [Миколая] Подльодовського – 100, [Яна] Замойського,

У Львові Замоїський оголосив надзвичайний стан і на-швидкуруч почав його укріплювати. Останнє робилося у зв'язку із побоюваннями, що до татар приєднаються і турки, зосереджені на молдовському кордоні. Гетьман також очікував, що згромадження сил під Львовом завадить татарам «наступати і нанести (розділившись на дрібні загони) ще більшої шкоди королівству».

До першочергових кроків Замоїського належало і відправлення значного підрозділу до Кам'янця-Подільського – «міста і фортеці великого значення на кордонах, близьких від наших провінцій». Вірогідно, він мав стримувати турків і перешкодити татарам виводити здобич найкоротшим шляхом на молдовський Хотин, як це трапилося 1575 р. До речі, за продовжувачем Й. Бельського, до Кам'янця поїхав Миколай Язловецький, староста снятинський. Я.-Д. Соліковський додав, що зроблено це, бо староста цього «місця», Миколай Бжеський (Brzeski), вже кілька років хворів.

Наступним кроком було, по мірі мобілізації шляхти та жовнірів, формування й розсилання мобільних загонів, які мали протидіяти невеликим татарським відділам («які, поширюючись, поділялись на окремі чамбули, що повертались з великою здобиччю до місця, де вони мали табори»). Як повідомляє автор реляції, такі підрозділи «козаків» було спрямовано під Буськ (Buscho), Гологори (Goligir) та Галич.

До речі, за коментарем Сенкевича, «Buscho» – це Бучач, але, за таким правописом, тут могло йтися і про сучасне село Буша Ямпільського р-ну Вінницької обл., яке на той час було володінням Я. Замоїського (за природну укріпленість Бушу звано Малим Кам'янцем). Утім-таки, найвірогіднішою інтерпретацією тут є власне Буськ («Buszk» чи «Buszka» у Й. Бельського, «Buscum»-«Busk» у Соліковського), місто на прямому шляху з Тернополя до Львова. З «Goligir» Сенкевич також помиляється, але досить «вдало» (уважав, що йдеться про сусідні з Гологорами Глиняни). Додамо, зрештою, що, за продовжувачем хроніки

стражника коронного – 100, [Яна] Белжецького – 100, Темрюка – 100, [Шимона?] Харлінського – 50, Новицького – 100, Кошея (Koszej) – 50, див.: *Górski K. Historia jazdy polskiej. – Kraków, 1894. – S. 324.*

Й. Бельського, сутички з татарами мали місце біля Буська (Buszka), Дунаєва (нині село Перемишлянського р-ну Львівської обл.) та Галича²⁶.

Оповідач дуже високо оцінює ефективність розсилання «загончиків». Як він пише, вони винищили «незліченну кількість Татар, крім тих, які були вбиті селянами, та звільнили деяких бранців, які потрапили до рук вищезгаданих Татар, що починали пізнавати ціну вищезгаданих польських вояків і жалкувати щодо рішення увійти до Польського королівства». Цікаво, що нюрнберзька реляція знає прізвища двох ватажків-загончиків – Блеський (Ян Белзецький?) і Прусиновський (ротмістр Адам Прусиновський?). Вони рушили зі Львова на Липіц <Lypitz> (Верхня чи Нижня Липиці у Рогатинському р-ні?), але пан Рашко²⁷ покликав їх дати опір татарам, які пустошили околиці Галича. Тут також перебували роти Станіслава Влодка²⁸ та Танраковського (Андрія Тарановського²⁹). До речі, Белзецький, Рашко, Тарановський – то все герої рогатинського опору підчас набігу 1575 р. (уславлені «Історією жалісною...» Б. Папроцького), що зайвий раз свідчить на користь гіпотези про спробу татар реалізувати 1589 р. старий план 1575 р.

Але знов повернемося до «Розгрому». Отже, там також відзначено, що власними силами боронилися і самі мешканці краю. Так, автор реляції згадує про значний бій з татарським загоном, «що з'єднав п'ятсот коней», при Куропатниках³⁰ (цей епізод присутній і в нюрнберзькій реляції). Татари заскочили тут, «під фортецею», велику кількість селян з возами. Їх вони вже було

---

²⁶ *Joachima Bielskiego dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r.* – S. 104.

²⁷ Напевно, *Рашко Прокин* герба Сас – писар галицький (1575–1587), суддя галицький (1587), підкоморій галицький (1590–1597).

²⁸ *Влодек Станіслав* (✠ 1615) – ротмістр, воевода белзький (з 1593), близький до Я. Замойського.

²⁹ *Тарановський Анджей* – з давньої шляхетської родини Перемиської землі, підчаший галицький, королівський секретар і помітний дипломат, посол до Туреччини. Згодом приятель С. Наливайка.

³⁰ *Куропатники* – нині село Галицького р-ну Івано-Франківської обл. Менш вірогідно, що йдеться про *Куропатники* – село Бережанського р-ну Тернопільської обл.

захопили, але, у цей момент, оборонці містечка вступили в бій, який тривав понад годину.

Розпочалася стрільба зі стін фортеці з гармат та іншої вогнепальної зброї. Влучним пострілом був убитий другий за значенням ватажок татарського загону – Аль-Фезо (Alphezo), «одягнений у жовтий атлас». Цей останній, у той час як інші відступали з-під обстрілу, із групою найзавзятіших продовжив переслідування селян, які втікали до воріт замку. Після смерті його та «великої кількості інших» татари полишили Куропатники в спокої. Нюрнбернська реляція додає, що роти Влодка і Тарановського вирушили звідси до Глинян <Glinre>.

Описала реляція й бій під Збаражем. Тут «князь Збаразький³¹ із своїми людьми захищався хоробро від подібного [попередньому] загону Татар, котрий було підійшов під згадану фортецю Збараж, і битва продовжувалась доти, аж поки не загинула тисяча татар, а залишок втік з вищезгаданого місця» (за нюрнберзькою реляцією татар вояки Збаразького поклали понад сотню – отже, в італо-французькій версії один «0» при цифрах можна сміливо прибирати? – а інші втекли до лісу під Збаражем <Zbonas>). Здається, успіх князя Януша Збаразького перебільшували, адже Збараж тоді суттєво постраждав.

Погромити ворога пощастило і теребовельському старості Якубу Претвичу³² (сину славного у козацькій історії Бернарда Претвича) з «паном Волинським воєводою» (кн. Янушем Острозьким³³). Вони зустріли татар, «які паювали було [набуте] на шляху, безтурботно повертаючись до табору», і відбили у них усю здобич. Нюрнберзька реляція зве товаришем Претвича не волинського, а подільського воєводу (тоді це Ян Сененський, якщо ж йдеться про Східне Поділля – Брацлавське воєводство, то воєводою його був той самий кн. Януш Збаразький). Але

---

³¹ Мова йде про князя *Збаразького Януша* (перед 1553 – 1608) – брацлавського воєводи (з 1576). У жовтні 1575 р. під Збаражем та у травні 1577 р. під Заславом він вже бився з татарами.

³² *Претвич Якуб* (1546 – 1613) – староста теребовлянський, впливовий між козаками.

³³ Князь *Острозький Януш* (бл. 1554 – 1620) – воєвода волинський (з 1585 до 1593), син В.-К. Острозького.

Я. Претвич відомий як досить близький до дому Острозьких, отже його співпраця з Я. Острозьким виглядає логічніше.

Утім, найдраматичніший бій тієї кампанії трапився під Баворовим³⁴. На звістку, що тут сховалася «пані Влодкава» – сестра самого великого коронного гетьмана (мова про Елжбету Замоїську, сестру Я. Замоїського та дружину Станіслава Влодка), татари 22 серпня перевели сюди кіш (утім, може бути, мається на увазі, що вони прийшли сюди великими силами), який отаборився в «в льє» (4,44 км) від міста. Загарбники «дали знати обложеним, що якщо ті погодяться видати їм вищезгадану пані, то вони підуть звідси, не роблячи жодної шкоди». Оборонці відкинули цю пропозицію. Як пише автор реляції – «старші прийняли рішення – зносити все аж до смерті, а після взялися відчайдушно боронитись».

Татари оточили місто та пішли на стрімкий штурм. Утім, міщани та численні селяни, які сховалися тут, боронилися відчайдушно. Як пише автор реляції, останні з самим лише «селянським реманентом, як-то: мотиками, вилами, сокирами та косами – сміливо відбили [атаку] і твердо бились тривалий проміжок часу». Коли татарам удалося-таки зламати опір захисників міста, частина останніх відступила до замку, а інші втекли «до води, до якихось кількох болотистих місць».

Замковий гарнізон діяв рішуче, відстрілював ворога з гармат та іншої вогнепальної зброї. І натиск татар було відбито, причому, як пише автор реляції, тоді загинуло понад 2 тисячі штурмуючих.

Цей успіх оборонців затьмарила лише смерть у битві «мужнього та визначного» ротмістра Якуба Струся, старости хмельницького. Як пише автор реляції, цей вояк «як ворог [серед] Татар мав велику репутацію та цінність, вони різали його на частини і вирвали його серце, та майже кожен бажав умочити свою криву турецьку шаблю та вістря своїх стріл у його кров, аби хизуватись, що його власна крива турецька шабля обагрена кров'ю такого відомого і доблесного ватажка» (зауважимо, що героїч-

---

³⁴ Нині с. *Баворів* Тернопільського р-ну Тернопільської обл.

ний Якуб Струсь здобувся у сучасників на численних панегіристів³⁵). Цим тут і завершено оповідь про бій під Баворовим.

Зі змістовних доповнень про хід бою варто згадати «Пам'ятку Якубові Струсю, старості хмельницькому, не без жалю написану» (Краків, 1589) Йоахима Бельського. Там, зокрема, оповідається:

...gdy Pohańcy szli k zamku poteżne,
Strus ie bil mezne.
<...> Lecz na ostatku też legł między niemi/
Pierstami swemi.
<...> Rota też jego wszystka zemrzec woli/
A niżeli pic łzy wiecznie w niewoli.
Wzięt Podlodowski/ a lud iego snadnie
Na placu padnie.
Uszli Kozacy: zbito Charlinskiego:
Ranny Potocki/ pocztu nie zbył swego.

(...коли поганці йшли до замку потужно, Струсь їх бив мужньо. / Але на останок теж ліг між ними, грудьми своїми. / Рота теж його уся померти волить, чим пити сльози вічної неволі. / Взятий Подльодовський³⁶, і люд його легко на плацу впадає. / Пійшли козаки. Збито Харлінського³⁷. Поранений Потоцький³⁸ почту не позбувся свого.³⁹)

Принагідно зауважимо, що й інші хроністи знають чимало оригінальних деталей цього зіткнення. Так, за продовжувачем Й. Бельського, татари, не рахуючись із втратами, захопили «при-

³⁵ Див.: *Koloszvári J.* Epicedium Jacobi Strussi a Scythis dum patriam strenue defenderet atrociter interfecti. – Kraków, 1590; *Marcjana Kobiernickiego*, nieznanego pisarza z XVI w., *Historja o czterech młodzieńcach i Treny p. Jakóbowi Strusiowi, od rąk tatarskich zginionemu.* – Warszawa, 1886.

³⁶ *Подльодовський Миколай* – ротмістр коронний.

³⁷ *Харленські (Харлінські)* – родина мазовецького походження, осіла також на Волині та Київщині (спадкоємці знаних Полозовичів). Тут, напевно, йдеться про ротмістра Шимона Харленського.

³⁸ Це хтось з братів *Потоцьких: Ян* (бл. 1552 – 1611), *Анджеј* (бл. 1553 – 1607) або *Якуб* (бл. 1554 – 1613).

³⁹ *Bielski J.* Pamiątka Jakubowi Strusowi, staroście chmielnickiemu. – Kraków, 1589. – S. 4-5.

городок» та саме «містечко» і вже штурмували замок, коли на допомогу обложеному прийшли підрозділи (роти) Якуба Струся, Потоцьких, Подльодовських та почти місцевих зем'ян-шляхтичів (загалом це мало бути бл. 500 вояків). Вони атакували татар і вже було тіснили їх, коли Я. Струсь, відрізаний від своїх, був убитий. Рота Струся була збита з позиції, дісталася й іншим. У полон потрапили два Подльодовських, Варшавський (Варшевицький)⁴⁰, Корицінський⁴¹ та інші шляхтичі. Усіх їх згодом довелося викуповувати за немалі кошти, лише Корицінського, за старою дружбою, відпустив Білецький (Ібрагим Білецький?), шляхтич-потурнак, з татарського табору. Попри те, що поле лишилося за татарами, вони, виснажені боєм, полишили штурм замку та відступили. Загиблих у бою значніших ватажків кримці поклали в кількох хатах, які спалили. Завадити невдачі коронних військ під Баворовим могли значні підрозділи кн. В.-К. Острозького (київського воєводи) та кн. Я. Збаразького (брацлавського воєводи), але вони, через взаємну ворожнечу, не забажали з'єднувати сили.

За відомостями Я.-Д. Соліковського, Я. Струсь загинув, бо його кінь втратив керування і заніс вершника в гущу ворогів. За Соліковським, у цьому бою з татарського боку загинув брат кримського хана та ще деякі вожді-мурзи. Про «брата хана» він явно помиляється, жоден з рідних братів Газі-Гірея у цьому поході не загинув.

---

⁴⁰ *Варшевицький (Варшевський) Миколай* – з роти самого Я. Струся, за заслуги у боротьбі із татарами 4.II.1592 р. отримав королівське надання (пожиттєве) на село Влохи (або Русохи, або Малинки) у старостві хмільницькому. Знаний ще жовнір *Якуб Варшевський*, якому 10.I.1592 р. поступився своїми правами на село Хмелівку (Могильниця Хмелівка у Теробовельському повіті?) Костржейовський.

⁴¹ Напевно, це родич *Миколая Корицінського* (1543 – 1615), королівського секретаря та жупника краківського, – *Якуб Корицінський*. За свої бойові заслуги (участь у походах Баторія на Московію та за бій при боці Я. Струся під Баворовим, де Я. Корицінський потрапив до полону) 18.IV.1590 р. отримав розширення (на дружину) надання на пожиттєве віїтвство в Коломиї та м. Жукова і с. Жукочина плюс податкову пільгу.

«Три дні по тому», отже 25 серпня, татари, за даними автора «Погрому», «прорвались під Оринин, розташований в чотирьох лігах [себто у 20-22 км] від Валахії». Тут їх атакував «князь Ружинський». У цьому бою, на думку автора реляції, полягло близько тисячі татар.

Цікава тут особа ватажка-переможця під Орининим. Мова, напевно, про одного із синів князя Остафія Ружинського – Михайла (✠ після 1592) або Кирика (Кирила, ✠ 1599), чи, менш вірогідно, Миколу (✠ 1592). Відомо, що Кирик і Михайло 1588 р. поряdkували на Запоріжжі (а на їх сестрі був одружений герой взяття Козлова-Євпаторії 1589 р. – Кшиштоф Косинський).

Раніше я гадав, що бій під Орининим був справою запорожців і складовою більшої битви під Кам'янцем-Подільським. Але щойно опублікований лист запорожців від 30 вересня 1589 р.⁴² (який С. Леп'явко переповів недокладно⁴³) дозволяє точніше реконструювати події. Татари на рубежі вересня більш-менш вільно втекли до Дністра – на молдавський кордон (гадаю, ординці не перейшли за Дністер, а просто стали над бродом – бо річка Кам'янка, про яку мова далі, то ліва дністрова притока – там взагалі такий собі напівострів через вигін Дністра, отже місце зручне для оборони). Але Я. Замойський не готовий був «втертися і піти» – як це трапилося 1575 р. І тут йому стали в нагоді спізнілі запорожці. Їх коронний гетьман поставив на вістря вилазки (здійсненої в 20-х числах вересня 1589 р.?).

Козаки – за «дві милі» від м. Сороки на річці Кам'янці⁴⁴ – напали на 6-тисячний татарський загін, який безпечно спочивав після набігу. Татар погромили, відбили 2700 бранців. Але недалеко (за горою) був і стан самого кримського хана, який не забарився прийти на допомогу погромленим, особисто (з булавою в

⁴² *Документи українського козацтва...* – С. 51-53.

⁴³ *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – С. 169-170 (оригінал листа у бібліотеці Варшавського університету, див.: *Rps. BUW.* – № 46. – Ф. 22-22v.).

⁴⁴ Є ще одне джерело – королівська інструкція на сеймики від 23.XII.1589 р. (див.: *Жерела до історії України-Руси.* – Т. 8. – С. 61), де останній бій-погром татарів локалізований на «па Камієнце rzece/ на Кам'янці річці». Нині тут сучасне молдовське м. *Кам'янка*.

руці) очоливши атаку на звідусіль оточених козаків. Але ті боронилися мужньо і, коли завдали неприятелю відчутних втрат (навіть під ханом коня поранили), татари відступили. З козаками тоді перебували і загони брестського воєводи Ієроніма Горноста, поручника коронного стражника Я. Замойського Гречина, Лаврина Козела (з любецьких Козлів-Козловичів?), підстарости черкаського Ілляша Боруховського (люди О. Вишневецького), підстарости переяславського Яна Чирського (люди В.-К. Острозького), пана Себастьяна – слуги київського воєводи (отже, кияни того самого кн. Острозького?).

Цей таки епізод схоже описаний і продовжувачем Й. Бельського (знаний він і Я.-Д. Соліковському). За цими звітками, один з татарських «цариків», себто представників дому Гіреїв, розбив тоді свій стан трохи осторонь від загального війська. Козаки вночі напали на нього, вождя-царика вбили, його бранців звільнили. Тут надійшла допомога татарам, яка оточила запорожців. Але останні збудували собі шанці-табір з трупів ворога, возів, зв'язаних коней і почали відстрілюватись. Низовці відбили дві татарських атаки, після чого неприятель відступив. Татар тоді загалом загинуло «до кількох тисяч».

Інші інформатори згодом дали полякам свідчення, що ординці втратили 9 тис. чоловік, хана було поранено в ногу, вбито («побито») його племінника («сестринець» Сафа-Гірей), ханського підскарб'я, конюшого, кількох значних мурз і також відбито великий полон⁴⁵.

Як побачимо нижче, усі ці вістки дуже схожі із оповіддю французької реляції про бій при Кам'янці. Отже, то справа не самих лише запорожців⁴⁶ (але, вірогідно, з їх нічного нападу і почалася ціла битва).

---

⁴⁵ *Жерела до історії України-Руси.* – Т. 8. – С. 61.

⁴⁶ Відомо, що за службу державі 1589 року запорозькі козаки отримали 1590 р. платню – з розрахунку на 2000 піших (по 5 злотих) і 1000 кінних (по 12 злотих), див.: *Górski K. Historia piechoty polskiej.* – Kraków, 1893. – S. 243. Зрозуміло, що 3-тисячний запорозький корпус, навіть підсилений наддніпрянськими магнатськими почтами, не міг протистояти цілому кримському війську.

Вдамося до тексту реляції. Як звичайно, коронні війська спробували перехопити татар при переправі за Дністер. Сюди рушило з'єднання рот «ротмістрів вельми мужніх» – Влодка, Темрюка⁴⁷ та Потоцького, а з ними ще й «Козаки, ті, що під командою пана великого канцлера» (оце, мабуть, про запорожців – гетьмана Ружинського? Косинського? лист з 30 вересня підписаний від імені «отаманів і молодців низових»). Нюрнберзька реляція згадує ще й відділ теребовельських козаків (800 воїв⁴⁸?) – отже, Якуб Претвич також, напевно, поспів на битву.

Оця українна армія (3-5 тис. воїв?) зустріла в одному переході від «Кам'яного Броду» (дністровського броду при р. Кам'янці?) татарські підрозділи «Жасобініта, сина одного великого пана, та Янду, сина Махетумеля, з якими було шість тисяч коней». Коронні війська розділили свої сили на дві частини, оточили ворога і винищили його разом із ватажками. Як пише автор реляції, «в цей день було звільнено дві тисячі польських бранців».

Почувши звістку про цю «пастку і розгром», «напіврозлючений» татарський хан із основними силами пробував прийти на допомогу своїм. Причому він пішов на хитрість, «ніколи не практикувану Татарами»: наблизившись «до Каменя»-Кам'янки, залишив частину свого війська за якоюсь горою (аби не показувати реальну кількість своїх сил), а з другою «великим стрімким натиском та раптовістю» оточив коронне військо, яке якраз доловлювало татар, які розбіглися після попереднього погрому.

Як пише автор реляції, жовніри у складній ситуації повелися мужньо: коли «побачили себе оточеними такою великою армією, вони порадилися разом, щоб розподілити свої обов'язки підчас битви з настільки значним невігідним становищем; нарешті, згадавши, що вони воюють проти цих магометанських собак в ім'я Ісусове, об'єдналися разом, подали руки один одному і обіцяли розбити армію ворога або більше не томити смерть

---

⁴⁷ Темрюк Шимкевич – черкеський князь, як ротмістр розпочав службу Короні ще за короля Сигізмунда-Августа, а 1601 р. отримав польське шляхетство.

⁴⁸ Може, це загальна цифра для рот Темрюка, Влодка, Потоцького і теребовельських козаків Претвича.

[чеканням]; [вони вирішили,] що потворним буде всякий знак боягузтва або схожого бажання втечі».

Коли кримський полководець рушив уперед своїх вояків, коронні роги пішли в контратаку. Причому, билися настільки потужно, що вбили коня під самим ханом, який також був поранений пострілом з аркебузи (автор реляції помилково гадає, що від цієї рани хан невдовзі помер). Серед татарських ватажків у цьому бою коронні вояки вбили, на думку оповідача:

«Пана Баті-Гірея⁴⁹, сина Джасеневу, командира тисячі коней;
 Пана Солтана, Сафі-Гірей⁵⁰ Хана, з яким, небагато днів перед тим,
 Козаки мали бій на морі⁵¹, командира одного великого ескадрону;
 Пана Козю, також командира⁵²;
 Пана Джаксу-Улана, пана майже рівного Хану, з його родом⁵³;
 Пана Алі-Плуріову⁵⁴, кузена великого Хана, з двома тисячами
 коней;
 Пана Караіна, командира Татар Гааських⁵⁵;

⁴⁹ Напевно, йдеться про *Бахт-Гірея*, старшого сина Адил-Гірея. Останній був старшим братом тогочасного кримського хана Газі-Гірея II. Бахт-Гірей став при цьому хані нуреддином (третя за значенням особа у ханстві). Щодо його смерті, то достеменно відомо, що Бахт-Гірей загинув аж у 1597 р.

⁵⁰ Напевно, йдеться про *Сафа-Гірея*, 3-го сина кримського хана Мехмед-Гірея II (1577 – 1584), старшого з братів Газі-Гірея II. Діти Мехмед-Гірея були в опозиції до попередника Газі-Гірея II – Іслам-Гірея II, але новий хан примирився з ними і Сафа-Гірей тоді якраз повернувся до Криму. Помер він у 1591 р. Менш вірогідно, що тут йдеться про *Сефер-Гірея*, 2-го сина самого Газі-Гірея II. Він реально загинув аж у 1608 р. Але згадка «вбитого» Сафа-Гірея як «сестринця», сина сестри, не виключено, свідчить про те, що йдеться про якогось ближче незнамого родича хана (утім, увесь цей список «вбитих» татарських вельмож довіри не викликає).

⁵¹ Цікава деталь, утім про яке саме зіткнення йдеться (де? коли?) – неясно.

⁵² Може, йдеться про *малих ногойців* (татар «Казиева улуса», Малої ногойської орди з Північного Кавказу).

⁵³ Йдеться явно про Чингізида (улан/оглан значить «царевич»), хоч і не Гірея.

⁵⁴ Особа не ідентифікована, може йдеться про *Алі-Паши-улана* з ханського урлика 1569 р.

Пана Шири, шляхтича важливого та хороброго солдата, з його родом⁵⁶;
Панів Каромазаїмського⁵⁷, Алтачіїна⁵⁸, Маємета⁵⁹, Келіувей⁶⁰».

Маю підозру, що первісно це був список наявних на полі бою татарських ватажків, яких автор реляції «вбив» уже потім, своїм власним пером⁶¹.

Далі за текстом хід бою розвивався таким чином. Жовніри, окрилені першим успіхом, продовжують тиснути татар. Поранений хан, приховуючи слабкість, аби його вояки «не помітили цього, і те не стало підставою для втечі», сам вирішує відступати. Жовніри женуть ворога, який у цьому відступі «втратив вбитими близько чотирьох тисяч».

Один великий татарський загін відступив до лісу. Їх «розладнані шикунання» пробували атакувати наспілі жовніри, але татари укріпилися між дерев і добре боронилися. Бій тут тривав три дні, жовніри «билися з таким великим завзяттям і вірою проти цих собак». Зрештою, коронні вояки взяли приступом ліс та винищили обложених татар – «яких налічувалось дев'ять тисяч».

Далі звитяжні війська Речі Посполитої відновили переслідування основних сил кримського хана до Дністра (в оригіналі реляції помилково – «Дніпра»). Татари, «аби порятувати свої життя, кидались до річкових вод; більша частина їх потонула, і [лише] залишок переправився за річку, рушивши до турецького табору; і в годину гніву втратили понад десять тисяч бранців,

---

⁵⁵ Може, йдеться про *карайів* (тоді татари гааські = татари хазарські від кримської Газарії/Хазарії?).

⁵⁶ Може, йдеться про татар *роду Ширін*.

⁵⁷ *Карамадза* – ім'я великана з нартського епосу, то може йдеться про черкесів?

⁵⁸ *Алтачин* – назва одного з монгольських родів-племен.

⁵⁹ За переліком татарських вельмож, яким бл. 1571 р. вручали упоминки польського короля, був і *Махмет-Улан*.

⁶⁰ *Hala veyu* – з турецької «ще або». Отже, тюркомовний інформатор мав на увазі «та інші»?

⁶¹ Козацький лист з 30.IX.1589 р. також має свій список побитих татар, із зовсім іншими іменами (які, утім, також важко ідентифікувати).

між якими, кажуть, був знайдений один князь зі своєю дружиною; і, повернули втрачені залишки здобичі, розореній вищезгаданими Татарами Русі; і цим способом Поляки навчили Татар як-то приходити шкодити їх краям». До речі, про увесь цей погром татар біля Дністра не згадали ані продовжувач Й. Бельського, ані Я.-Д. Соліковський, ані Р. Гейденштейн. Здається, єдина глуха згадка про нього є у П. Пясецького – «все одне на річковій переправі відбили у татар здобич козаки»⁶².

Про цікавого тут князя-бранця продовжувач Й. Бельського повідомляв, що під час цього татарського набігу у полон потрапив «князь Збараський з дружиною». Він помер у полоні, а жінку викупили. Найвірогідніше йдеться про одного з князів Воронецьких (молодшої гілки Збараських). З менш «підходящих» – кн. Костянтин Владиславович Збараський († після 1590), одружений із Барбарою Ходоровською. Можливо, також мова про представника іншої гілки цього князівського роду – Олександра Олександровича Порицького (про нього немає даних, пізніших за 1586 р.), одруженого на Анні Баворовській (у 1589 р. остання згадується як власниця володінь свого померлого (?) чоловіка). С. Леп'явко із посиланням на інше джерело пише, що бранцем був «князь Заславський з дружиною»⁶³. Якщо це так, то це міг бути лише кн. Януш Янушевич Заславський (з 1591 р. підляський, а з 1604 р. – волинський воєвода) з дружиною кн. Олександрою Романівною Сангушківною († 1602), причому, оскільки є документи за підписом цього князя з липня та грудня 1589 р.^{*}, вірогідною стає версія реляції, що його таки відбили з полону на Дністрі.

Цікавий список полеглих і поранених польських офіцерів (під час всього татарського набігу) подала нюрнберзька реляція. У ньому – «пан Струсь [Якуб Струсь]», «старий пан Куропатва»⁶⁴

⁶² *Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego*. – Kraków, 1870. – S. 93.

⁶³ Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – С. 168 (посилання на: *Rps. BUW*. – № 46. – S. 21).

* Висловлюю вдячність І. Тесленкові за консультацію у цьому питанні.

⁶⁴ *Куропати, Куропатви* герба Ястрембжець – давня шляхетська родина на Русі. Можливо йдеться про *Куропатву Миколая* – войського

зі своєю жінкою», «ротмістр Подльовський [полонений Миколай Подльодовський]», «пан Падльоновський [2-й полонений Подльодовський] із своєю жінкою і дітьми», «пан Стріца <Stritza> з обома Клатвічськими [Klettwitz у Бранденбурзі?] та обома Варшавськими братами були вивезені», «пан ротмістр Потоцький поколотий», «князь Ворловський <Worlowszky> [Воронецький?], який був захоплений і при втечі зламав шию», «пан староста снятинський [Миколай Язловецький], який зламав руку». Татари також спалили такі замки і оселі – Лосинів <Lossinaw> (з мурованим будинком?)⁶⁵, пана Влодка Чорний Острів <Tzernaw Ostrorogk> та інші замки та села.

Утім повернемося до тексту «Розгрому». Його автор зауважує, що після відступу татар не забарилася й відплатна акція. Він пише: «Козаки зі шляхтою Русі, що мала бути вельми ображеною Татарами, постановили вторгнутись до країв вищезгаданих Татар, аби помститися за себе, сповна сквитавшись за образи; і переправились за річку Дністер <Тірас>, [де] знайшли велику кількість Татар, які прагнули [їм] завадити, але вони були всі вбиті; і ті [козаки] увійшли набагато далі, захопивши шлях на Кафу, в давнину звану Феодосією, вбиваючи всіх, хто потрапляв їм до рук, не маючи поваги ані до статі, ані літ молодих; і при цьому нищили вони всі види худоби, що знаходили». Під згадкою тут шляху на Кафу-Феодосію, напевно, варто розуміти, що козаки обсіли шляхи вздовж Чорного моря, якими татари мали повертатись до Криму⁶⁶.

Зауважимо, що за часів звияжнього Стефана Баторія Річ Посполита вже трохи відвикла від турецько-татарських вторгнень і готова була відповідати силою на силу. Сам Я. Замойський був не проти продовжити курс попереднього короля на війну із Туреччиною.

галицького, згаданого у «Гербах» (1584) Б. Папроцького як «мого віку чоловіка знаного».

⁶⁵ Топонім надто непевний – може с. *Лошинів* Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. А безіменний «мурований будинок» може бути і окремою позицією зі спаленого татарями.

⁶⁶ Або, не виключено, автор знов плутає Дністер з Дніпром – і тоді це набіг в бік Перекопу (також калька досвіду 1575 р.).

Отже, загальний успіх татарського набігу 1589 р. був сумнівним. Відтак, запланована Османами друга, вже турецька, хвиля вторгнення до Речі Посполитої з молдовсько-румунського плацдарму захлинулася⁶⁷. А план був, за даними автора реляції, такий: силами беглербея Румелії Хедер-паші та «генерал-паші» турецької Угорщини виставити армію в 75 тисяч вояків (у вищезгаданому листі запорожців до Я. Замойського від 10 жовтня 1589 р. турецька армія нараховувала бл. 40 тис. вояків, у т. ч. кілька тисяч угорців, кілька тисяч молдован та трохи татар; Хедер-паша сам зупинився в Яссах, виславши вгору Дністром лише окремі загони⁶⁸).

Турецька армія мала, під приводом зміни молдовського господаря, на яку не погоджувалась Корона Польська, та у помсту за напади українських козаків, об'єднатись із татарами, вдертися на Західну Україну та захопити Кам'янець-Подільський – «місце майже неприступне для облоги». У листі Хедер-паші до Я. Замойського від 10 вересня турки погоджувалися на мир лише в обмін на знищення та вигнання козацтва.

Замойський як великий канцлер і великий гетьман коронний повідомив короля Сигізмунда III про загрозу турецького вторгнення. Монарх тоді перебував у Вільно та їхав до естонського Таллінна, на зустріч із своїм батьком – королем Швеції.

Гетьман таки розпочав широку мобілізацію військових ресурсів країни. Пунктом зосередження коронного війська традиційно обрали Глиняни під Львовом. Як повідомляє автор реляції, «шляхта із завзяттям і неймовірною спритністю підготувала

---

⁶⁷ За інформацією росіян, отриманою від татарських бранців-«язиків», взятих при набігу кримців на прикордоння Московії у жовтні 1589 р., у вересні того ж року, коли хан повертався з походу додому в Крим, його – на Дніпрі – наздогнав турецький гонець-чауш з вимогою повернутися до Волощини, де з артилерією вже стоїть нова армія вторгнення. Татари мали йти з турками в похід на Кам'янець-Подільський і Львів. Хан відмовився – сказав, що коні у війська потомилися, пообіцявши прибути після відпочинку вже взимку («по синьому льоду»), див.: *Lietuvos Metrika*. Клыга Nr. 594: (1585–1600). – Vilnius, 2006. – P. 96.

⁶⁸ *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – С. 169.

та привела до ладу добрих солдат, випробуваних і звичних до війни, і за дуже малий час зібралось п'ятдесят тисяч кінних і п'ятнадцять тисяч піхоти, всіх навчених і добірних (які мали з попередніх справ докази своєї доблесті, під проводом славної пам'яті найяснішого короля Стефана – на війні Московській), такого гатунку, що найгірший з них гідний водити армію».

Коли армія зібралася, Я. Замойський повів її з Глинян в бік Молдови (нюрнберзька реляція датує виступ великого гетьмана коронного з головними силами – зі Львова чи вже з Глинян неясно – 24 серпня). Він став табором на кордоні, як пише автор «Розгрому», «у тридцяти льє [133,2 км] від турецької армії». Тут сторони розпочали переговори. Замойський не бажав розпочинати велику війну без резолюції короля та сенату, а турецький командувач не чувся на силі виступити проти готового до бою коронного війська. Відтак, сторони домовилися, що до султана буде спрямовано посольство від польського короля, після чого Хедер-паша відступив за Дунай до своєї резиденції у Силістрії та розпустив своє військо (лише летючі загони акінджи⁶⁹, як пише Я.-Д. Соліковський, під проводом акінджи-бея за наказом Хедер-паші спалили прикордонний Снятин).

Як додаток до своєї реляції, анонімний автор подав наприкінці тексту копію листа турецького беглербека Хедер-паші до великого канцлера Я. Замойського від 27 жовтня 1589 р. Оригінал був писаний італійською мовою – офіційною мовою дипломатичного спілкування Туреччини із християнськими країнами Європи. Цікаво, що у турецького паші не знайшлося перекладача з латини, якою, напевно, писав до нього коронний канцлер. Хедер-паша просив останнього написати до нього «простою мовою» (польською? українською?), з якої може перекладати його секретар Мустафа.

У цьому листі також єдиною причиною війни названі українські козаки. Турок обіцяє, що, якщо їх буде усунуто, татари припинять свої напади на Україну. Турецький командувач по-

---

⁶⁹ *Акінджи* (рейдери) – загони легкої кінноти в турецькій армії. Спеціалізувалися на завданнях розвідки боєм і спустошення території ворога. Тут, напевно, були задіяні акінджи зі штабом у Силістрії, беї-керівники яких зазвичай походили з роду Малкочогулар.

годжується відвести свої війська у відповідь на обіцянку, що до зими до султана буде направлено польське посольство, яке має залагодити усі міждержавні проблеми.

* * *

У підсумку зауважимо, що анонімна паризька реляція про татарський напад на Україну 1589 р. є наразі найбільш цілісним і деталізованим оповіданням про цю подію. Цей твір яскраво ілюструє зростання потуги українського козацтва, ставить під сумнів традиційні оцінки дій великого гетьмана коронного Яна Замойського у кампанії 1589 р. як провальні чи бодай неефективні (за наративною традицією, що походить від критично налаштованого щодо особи канцлера Я.-Д. Соликовського).

Цікавим є те, що, попри явний провал прикордонної «оборони поточної» на Україні, татарам не вдалося вивести значної кількості бранців і здобичі, причому, великою мірою сталося це саме завдяки козаччині. «Засвітився» у подіях 1589 р. (штурм Козлова-Євпаторії) і новий перспективний вождь на Запоріжжі – Кшиштоф Косинський. Недаремно козаччина наступного 1590 р. звернула на себе пильну увагу уряду, який пробував реалізувати нову козацьку реформу з постійним реєстром козаків та новим осідком у Кременчуці над Дніпром.

Цікаво також, що ситуація на Україні наприкінці 1580-х років має явну подібність із передоднем 1648 р. – в обох випадках «відбій» у планах уряду Речі Посполитої щодо боротьби з Туреччиною закінчився врешті-решт «козацькою війною» (маю на увазі виступи Косинського 1591 р. та Хмельницького 1648 р.). Отже, можна казати про значний вплив 1589 р. на «політичний досвід» річпосполитської України, а відтак і важливість аналізованого тут тексту для вітчизняної історіографічної традиції.

Не можна не відзначити й зростання історіографічної вправності «піарників» Речі Посполитої. Реляція 1589 р. є завершеним «посланням» світу. Для переконливості вона використовує численні, вже цілком опрацьовані, риторичні штампи (про козаків, про стиль поведження християнських вояків і їх ворогів тощо) і навіть публікує «автентичні першоджерела» (лист Хедер-паші). Відтак не можна легковажити роллю реляції 1589 р. для зацікавлення освіченої публіки Європи українською проблематикою в цілому.

Розділ 5

Воля і неволя: життя українця як авантюрний роман (одіссея Я. Кимиковського в М. Пашковського «Історіях турецьких і сутичках козацьких з татарами» з 1615 р.)

Не секрет, що можливості представлення раннього періоду історії козацького Запоріжжя, обмежені доволі скромною «джерельною базою». Тому, творені досі картини минулого запорожців легко наражаються на закиди у надмірній фрагментарності. Відтак, кожне «нове» джерело, з якого ми можемо почерпнути знання відносно згаданої проблематики, викликає примітний ентузіазм і прискіпливу увагу доволі широкого кола дослідників.

До таких «неінтегрованих» до модерного українознавства наративів належить і історія рядового запорожця з віршованого твору першої половини XVII століття – Мартина Пашковського «Dzieje tureckie, y utarczki Kozackie z Tatory. Tudziesz też/ o narodzie, obrzędziech, nabożenstwie, gospodarstwie y rycerstwie etc. tych pogan, ku wiadomości ludziom roznego stanu pozyteczne. Przydany iest do tego/ Dictionarz ięzyka Tureckiego/ y Disputatia o wierze Chreścianskiey / y Zabobonach Bisurmiańskich ic. Przez Marcina Paszkowskiego, Na czworo Xiąg rozdzielone opisane y wydane» / «Історії турецькі і сутички козацькі з татарами. Тут також і про народ, звичаї, релігію, господарство і лицарство і т. д. тих поган – до відома людям різного стану корисне. Доданий до того Словник турецької мови і Диспутація про віру християнську і забобони бусурманські і т. д. Мартином Пашковським на чотири книги розділено, описано і видано» (Краків, у друкарні Миколая Лоба, 1615 – 4 нумеровані аркуші + 155 стор. + 2 нумеровані аркуші)¹.

* * *

---

¹ Про цей твір в моєму доробку див.: *Вирський Д. С.* Географія Запоріжжя: за описами М. Пашковського (1615) та С. Шимановського (1642) // Історико-географічні дослідження в Україні. – Число 12. – К., 2012. – С. 42-57 (маю ще низку версій цієї статті, друківаних в Україні і закордоном з метою ширшої популяризації тих маловідомих історикам джерел).

Пашковський Мартин
(бл. 1570 – після 1621)

Біографічні дані про М. Пашковського дуже обмежені. Відомо, що належав до польського гедра Задора (Полум'я). Ймовірно був з Пашковських знаних у Краківському воєводстві, хоча геральдисти знають і Пашковських на Мазовшу, в Литві і Люблінському воєводстві*. Мені самому траплялися й Пашковські – діячі з ранньомодерної України².

Ймовірно він тотожний учасникові Лівонської війни Мартинові Пашковському, який отримав 20 травня 1593 р. королівське надання в Лівонії за свої воєнні заслуги. Принаймні – це пояснило б зв'язок з іншим відомим ветераном тієї ж війни – Олександром Гваньїні.

Пашковський міцно був пов'язаний із старою польською столицею – містом Краковим. Є згадки, що був «замковим слугою» королівського замку на Вавелю і як такий утримував контакти з великорадцею краківським Яном Плазою († 1615). Напевно, мав триваліші клієнтські пов'язання із магнатським домом Любомирських (часткових спадкоємців володінь князів Острозьких).

Заняття літературою, здається, було значною підтримкою його бюджету. Тому, не дивно, що прізвища меценатів у деди-

* Ось, відомий *Мацей Пашковський* герба Задора – у Люблінському воєводстві луковський мечник (1686).

² Ось, наприклад, слуга Вишневецьких у лівобережній Говтві 1618 р., коли росіяни той «город и острог выжгли и урядника Ондreja Дроздовского и многих литовских людей побиили, а писаря *Станислава Пашковського* да 12 человек Литвы привели в Путивль», див.: *Памятники истории Восточной Европы*. – Т. 1. – Варшава, 1995. – С. 92. У січні 1619 р. С. Пашковський (у десятку полкового писаря) лічиться серед козаків полка Ждана Коншина, який перейшов (після московського походу Сагайдачного 1618 р.) на російську службу, див.: *Документи російських архівів з історії України*. – Т. 1: Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. – Львів, 1998. – С. 206. Знаний ще *Лаврентій Пашковський*, писар військовий Війська Запорозького (1617, 1619, 1622). Отже, як і з будь-яким іншим патронімічним прізвищем, встановлення спорідненостей різних Пашковських є справою край складною і непереконливою.

каціях-посвятах його творів змінюються в калейдоскопічному темпі.

Великий прихильник ідей сарматизму Пашковський постійно акцентував необхідність плекання войовничих чеснот польської шляхти. Ймовірно, у цьому головне підґрунтя його зацікавлення українськими сюжетами та татарсько-турецьким «фронтом», адже тут, за віку письменника-ветерана, вояки-лицарі ще цілком домінували над поміщиками-господарниками.

Звідси численні «козакофільські» вірші Пашковського – «Ukraina od Tatar utrapiona ksiąząt i panow pogranicznych, o ratunek z żalonym lamentem prosi Ukraina od Tatar utrapiona» / «Україна, татарами терзана, князів та панів прикордонних про порятунк із жалісним лементом просить» (Краків, 1608); «Traktat de offensivo bello» / «Трактат про наступальну війну» (Краків?, 1613)³; вже згадані «Історії турецькі і сутички козацькі з татарами» (Краків, 1615); «Rozmowa Kozaka zaporoskiego z Perskim gońcem, o sprawach wojennych, pogan z chrześcijanu» / «Розмова Козака запорозького з перським гінцем» (Краків, 1617⁴); «Bitwy znamienite, tymi czasy na Rożnych mieyscách Mężnych Polaków z nieprzyaścioły Krzyża Świętego» / «Битви знамениті... мужніх поляків з неприятелями Святого Хреста» (Краків?, 1620; наприкінці «Новини з України» про успішні дії запорожців).

Не бракує українських епізодів і в «*Kronika Sarmacyej Europejskiej*» / «Хроніка Європейської Сарматії» А. Гваньїні, яку Пашковський переклав польською з латини і суттєво розширив-доповнив за рахунок інших відомих історичних наративів. Ви-

---

³ Через те, що автор тут підписався як «*M. простак шляхтич*» досі висловлюються сумніви, що то саме М. Пашковський, хоча непрямих доказів – не бракує.

⁴ Сучасні українські переклади див.: Шевчук В. «Розмова козака запорозького з перським гінцем» Мартина Пашковського і її історичний контекст // Пам'ять століть. – К., 1997. – № 3. – С. 38-50; *Марсове поле*. Героїчна поезія в Україні X – початок XIX століть. – К., 2004; *Слово многоцінне*. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII століття). У 4-х кн. – К., 2006. – Кн. 3.

дання з посвятою королю Сигізмунду III вийшло друком у Кракові 1611 р. (1612 р. видане-додруковане й вдруге).

Останнім твором Пашковського була «Chorągiew sautomacka w Wołoszech, to jest pospolite ruszenie i szczęśliwe zwrocenie Polakow z Wołoch, w roku terażniejszym 1621» / «Сарматська корогва у Волощині» (Краків, 1621). Це поетичний твір про Хотинську війну 1620–1621 рр.

Про творчість М. Пашковського в Україні найкраще писав Михайло Возняк (1881 – 1954)⁵. Зі свіжих історіографічних рецепцій, крім моїх, згадаємо доробок Володимира Пилипенка⁶. У Польщі постаттю М. Пашковського наразі зацікавився Міхал Куран, філолог-полоніст з Лодзі, який недавно приготував про цього літератора і історика окрему фундаментальну працю⁷.

* * *

Як уже йшлося «Історії турецькі і сутички козацькі з татарами» (1615) структурно поділені на чотири частини-книги. Вони досить нерівні за обсягом і змістом. Власне оригінальна історія життя «убогого жолдака» Якуба Кимиковського передана (із численними значними відступами – контекстними ілюстраціями, почерпнутими з інших відомих у Речі Посполитій «сходознавчих» творів) у книзі першій. Вона має власну назву «Історії Татарські, Козацькі і Турецькі. З досвіду, як багатьох інших людей зацних, так і особливо одного Жолдака Шляхетного Якуба

⁵ *Возняк М.* Мартин Пашковський про козацькі сутички з татарами й долю ясиру [Додаток]: Уривки з книги Пашковського з 1615 р. // Записки НТШ. – Львів, 1927. – С. 141-161.

⁶ *Пилипенко В.* Мартин Пашковський – забутий український поет і публіцист початку XVII ст. // Сіверянський літопис. – Чернівці, 2008. – № 8. – С. 11-18; *Пилипенко В.* Перед лицем ворога. Польська антитурецька література середини XVI – середини XVII ст. – К., 2014. – 232 с. (2016 р. в Освенцимі видана і пономовна версія цієї книжки).

⁷ *Kuran M.* Marcin Paszkowski – poeta okolicznościowy i moralista z pierwszej połowy XVII wieku. – Łódź, 2012. – 664 s. Куранева «Пашковськяна» почалася статтею: *Kuran M.* «Chorągiew sautomacka w Wołoszech» Marcina Paszkowskiego jako przykład epickich nowin poświęconych batalii chotimskiej z 1621 roku // Acta Universitatis Lodzianis. Folia Litteraria Polonica. – №10. – Łódź, 2008. – S. 21-40.

* *Жолдак* – від слова «жолд»-жалування, тут вояк-найманець.

Кимиковського, котрий в руках Поганських був в неволі 9 років і немало речей гідних відома побачив».

Книги 2-а і 3-я – то довідкова інформація про народ, звичаї, релігію, господарство, державу і лицарство-вояцтво Османської імперії (здебільшого це віршована передача фрагментів підготовленої до друку 1611 р. тим таки М. Пашковським розширеної і перекладеної польською мовою версії «Хроніки Європейської Сарматії» А. Гваньїні). Книга 4-а складається зі словника турецької мови і перекладеної все тим таки Пашковським з латини «Диспутації або розмови про християнську віру і турецькі забобони, яку мав Бартоломій Юргевич, пілігрим Єрусалимський, з одним значним турчином в Варадині [Румунія] у костьолі св. Франциска у святковий день 1547 р.». Себто перед нами тематичний (тюрко-орієнтальний) компендіум «на всі випадки життя», щодо чого цілком свідомий (відкрито це підкреслює) і сам автор⁸.

Ясна річ, найбільш оригінальною частиною вже зовсім не першого твору Пашковського з української тематики стала оповідь про своє бурхливе життя шляхтича з «дому худого» – Якуба (Якова?) Кимиковського (Kimikowski)⁹. Вона розпочинається

---

⁸ Гадаю, що до такого компендіуму автор поступово йшов вже починаючи від невеличкого твору у жанрі «турчик» (антитурецької пропаганди) – «*Міневра Мартина Пашковського, з ліги християнської зібрана і цитуванням значних і розмаїтих авторів стверджена*» (Краків, 1609).

⁹ Наразі найдокладнішим дослідженням цієї історії є: *Kuran Michał. Losy i doświadczenia turecko-tatarskie Jakuba Kimikowskiego w epickiej próbie Marcina Paszkowskiego «Dzieje tureckie» // Napis, seria XI. – Warszawa, 2005. – S. 29-52.* Проте, польський дослідник не помітив певні хронологічні маркери присутні в тексті, відтак невірно датував події дещо ранішим часом (зокрема, перебування героя на Запоріжжі віднесене до 1580 р.). Доопрацьована версія цього матеріалу, з урахуванням цього мого зауваження, увійшла і до підсумкової монографії про Пашковського цього польського дослідника: *Kuran M. Marcin Paszkowski – poeta okolicznościowy i moralista z pierwszej połowy XVII wieku. – Łódź, 2012. – 664 s.*

З українських дослідників, які зверталися до цієї теми, див.: *Пилипенко В. М.* Мартин Пашковський – забутий український поет і публіцист початку XVII ст. // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2008. –

просто класично для українського героя – коли йому «тринадцятий минало». Отже у 13 років нащадка убогої шляхетської родини¹⁰ віддали служити на двір відомого згодом оборонця «Русі», магната Яна-Щасного Гербурта (1567 – 1616). Оскільки основні маєтності Гербурта були на Західній Україні (Руське воєводство) логічно припустити, що це й була мала батьківщина Кимиковського.

Судячи за хронологією подальших подій, йдеться про 1585 р. По двох роках служби підлітка (отже бл. 1587 р.), себто під час т. зв. «другого безкоролів'я», коли після смерті Стефана Баторія за польський престол змагалися австрійський ерцгерцог Максиміліан і шведський королевич Сигізмунд Ваза, Гербурт віддав хлопця на двір свого вельможнішого приятеля – «князя на Олиці» Станіслава Радзивіла (1559 – 1599).

Тут доля Кимиковського і зробила перший кульбіт. Невдовзі після цього «переводу» на Волинь (прослужив трохи більше «*pultrzecia lata*» – 2,5 роки), Радзивіл послав юнака з листами до

№ 5. – С. 11-18 (розвідка ця є загальною характеристикою творчості Пашковського, без, так би мовити, порядкового розбору текстів); *Тисяча років української суспільно-політичної думки*. У 9-ти т. – К., 2001. – Т. 2, кн. 2: Перша половина XVII ст. / Упор., прим. В. Шевчука (тут вміщені, з 1995 р. вже неодноразово передруковані, переклади Валерія Шевчука уривків з «Історій турецьких» М. Пашковського, які через повну «поетичну вільність» перекладача малоприслужні для використання істориками). Електронний варіант останньої публікації див.: <http://litopys.org.ua/suspil/sus37.htm> .

¹⁰ Ідентифікувати цей шляхетський рід поки не вдалося. Відомо, що *Кимик* – це нині вже рідкісне татарсько-слов'янське і, може, ще вірменське ім'я (вірогідно, в основі *кимики/кумики* – назва одного з тюркських народів). Шляхетське прізвище «за іменем», а не за топонімом-маєтністю, якраз працювало б на «худорідність» (не факт, і що воно вже було родовим – згадаймо Я. Кимиковського «брата Шамтуха» з тексту твору). А вибір собі Кимиковським, вже у свідомому віці і після закінчення військової кар'єри, пана-патрона із Західного Поділля (Я. Вольського з-під Бучача) може непрямо свідчити, що якраз десь тут «мала батьківщина» Кимиковських. Обітниця бранця відвідати Ченстохову свідчить на користь того, що він походив з католицької родини (хрещений татарин на Західному Поділлі середини XVI ст. не дивина).

Маначина (мастність Вишневецьких недалеко м. Старокостянтинів), де перебував один з князів Вишневецьких (Костянтин?). Це був час великого татарського набігу 1589 р. (друга половина серпня), відтак, не дивно, що між Базалією та Костянтинівим (Старокостянтинівим), над річкою Случчю, гінця зловили татари.

Бранця завезли в ногайські степи Приазов'я («Do Nahay»). Тут Пашковський робить розлогий «етнографічний» відступ з описом ногайців. Він цілком базується на знаному тексті з польського посольства Андрія Тарановського¹¹, яке 1569 р. добиралося аж під Астрахань.

У татарському полоні Кимиковський перебував цілий рік, випасаючи коней та овець при ногайських «сараях» (себто будинках-зимових ставках татарської знаті). З його «вражень» тут згадана вправність татар у доланні річок (а саме Дніпра) на конях вплав і картини спустошення українних земель Корони (неоригінальність цих вражень підштовхує до думки, що тут автором твору ужито літературно-стереотипні штампи).

Далі юнак утік на Запоріжжя, де і прожив з козаками три чверті року. Оповідання про цей період життя Кимиковського і є найцікавішим для сучасного українського читача¹². Адже інших картин життя Запоріжжя 1590–1591 рр. та ще й креслених з перспективи простого козака далєбі не існує.

Запорожцям Кимиковський став у нагоді передусім як провідник, який, зі свіжого досвіду полоняника, міг вказати шляхи до найбагатших татарських улусів. Тут і стикаємося з окреслен-

---

¹¹ Текст Тарановського був друкований німецькою мовою (Нюрнберг, 1571), відомим був також і полономовний рукопис, з якого оповідання було видано у середині XIX ст. (*Podróże i poselstwa polskie do Turcyi, a mianowicie: podróż E. Otwinowskiego 1557, Jędrzeja Taranowskiego Komornika J. K. M. 1569, i Poselstwo Piotra Zborowskiego 1568.* – Kraków, 1860. – S. 41-63) та, зі скороченнями, століттям по тому (*Antologia pamiętników polskich XVI wieku.* – Wrocław, 1966. – S. 203-216). Сам Пашковський вже не вперше звертався до тексту Тарановського – його він уживав і для розширеного перекладу хроніки Гваньїні у 1611 р.

¹² В оригіналі це: *Paszkowski Marcin. Dzieje tureckie y utarczki Kozackie z Tataru...* – Kraków, 1615. – S. 18-22.

ням «оперативного простору» тогочасних низовців. Починається він на Лівобережжі:

Z iednę stronę nad rzeką tam Sutsu rzeczoną/
 A po Rusku Mołoczną/ a zaś drugą stroną
 U wołowych Kurhanow/ y z miężnym Hetmanem
 W końskiej Pereboinie/ walecznym Bogdanem
 Mikoszynskim/ co zdawna zową kónską wodą/
 Y ta gdzie się z dawnych lat/ sczyił swą swobodę
 Kńias Misyey u Maiakow: a ty tam Maiaki/
 Mianuią w sczyrym polu Kozackimi znaki.
 Ktore byl ten Kńias Misyey niekiedy postawił/
 Y tym wieczną pamiętkę cnym Junakom wślawił.
 Y przy Białey krynicy czynił swe zasadzki/
 Gdzie miał Kozak z Tatory często krwawe schadzki:
 Y u Kamien zatonu miewał swe przywody/
 Na Tatory/ y wielkie im tam czynił szkody

[З одного боку над рікою там Сут-су прозиваною, а по-руські Молочною¹³, а другою ж стороною у Волових Курганів, в Кінській Перебійні¹⁴, що здавна звать Кінською Водою – із мужнім гетьманом, хоробрим Богданом Микошинським¹⁵. Там, де за давніх літ пишався

¹³ *Молочна* – річка в сучасній Запорізькій обл., впадає до Молочного лиману Азовського моря.

¹⁴ *Перебійна* – невеличка ліва притока (вітка) Дніпра, біля Херсону. Але взагалі-то це досить «серійний» гідронім, отже цілком вірогідне і його пов’язання із р. *Кінською* (Кінськими Водами, Кінкою, Конкою) – так само лівою притокою Дніпра. Вірогідно також, що йдеться про *Кінську Промойну*, де річка Кінська зливалася з дніпровськими затоками (так про неї згадував Е. Лясота 1594 р., див.: *Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків*. – Т. 2. – Львів, 1991. – С. 78). Вододіл між Молочною та Кінською – відправна південна точка Муравського шляху та зручне місце для засідки на обтяжених худобою татар.

¹⁵ *Микошинський Богдан* – гетьман запорожців (згадки, крім цієї, з кінця 1590 – початку 1591 рр., ще з 1586 і 1594 рр.). Прізвище нагадує мені про той Міхасін / «Mikascinum» (ймовірне с. Михалці Кам’янецького повіту, нині не існує) під яким коронний гетьман Ю. Язловецький погромив один з чамбулів татарських 1574 р. Отже, вірогідно, Микошинський (Михошинський?) – подолянин.

своєю свободою князь Місей¹⁶ у Маяків. І ті-то Маяки, звуться в щирому полі козацькими знаками. Котрі було той князь Місей колись поставив і тим вічну пам'ятку поштивим молодцям уславив¹⁷. І при Білій Криниці¹⁸ чинив свої засідки, де мав козак з татари часто криваві зіткнення. І у Кам'яного Затону¹⁹ мав свої приводи на татар і великі там чинив їм шкоди]

Як бачимо, на лівобережжі запорожці на 1590–1591 рр. «тримали» доволі вузький фронт, віссю якого була р. Кінська²⁰. Далі у Кимиковського-Пашковського описаний «морський фронт» низовців:

Tenże z Kozaki chodził/ y na Czarne Morze/
Gdzie nie ieden Karawan Turski wodę porze.
A naprzod pod Biłagrod/ gdzie s korzyścią wielką
Wzięli Okręt Turecki/ y z armatą wszelką.
Turkow wiele pobili. Zaś od Biłagroda
Zanosła ich pogodnym wiatrem Morska woda.

¹⁶ Князь Місей – напевно, Михайло Олександрович Вишневецький (1529 – 1584), канівський і черкаський староста (1559–1580), герой «Епіцедіону», який, утім, промовчав про його «запорізькі подвиги».

Гіпотетично, є ще один претендент – князь Михайло Ружинський, гетьман запорожців у 1585–1588 рр., хоча, пасаж про «за давніх літ» у таку атрибуцію не дуже вкладається. До того ж, згадка про «свободу» князя Місея, яось підозріло нагадує пасаж з М. Стрийковського «Про вольність Корони Польської» (Краків, 1575) про «Козака переважного Вишневецького» (тут, ясно, кн. Дмитра Вишневецького), який успішно пустошив Крим, але згодом «щастя його зрадило в свободі» (арк. 28). Отже, оповідь про «князя Місея» – М. Вишневецького модельовано за взірцем давнього образу Д. Вишневецького-Байди? Вільніший варіант перекладу пасажу «пишався своєю свободою князь Місей» – «гордий волею князь» ужитий у назві розділу 3 цієї книжки.

¹⁷ Гадаю, тут йдеться про 1570-і рр.

¹⁸ Біла Криниця – вірогідно топонім пов'язаний р. Білозерка, лівою притокою Дніпра (впадає до нього відразу нижче Кінської).

¹⁹ Кам'яний Затон – лівобережна дніпровська затока, недалеко р. Білозерки.

²⁰ До речі, відомий фольклорний переказ, де Кінська виведена рікою-кордоном від татар, див.: Савур-могила. Легенди і перекази Нижньої Наддніпряниці. – К., 1990. – С. 173.

Na iednę wyspę/ którą pospolitą mową/
 Hadieczow Ostrow z Ruska od dawnych lat zową:
 Tę Insulę tak zową nie bez swey przyczyny/
 Hadieczow ostrow: Bo tam iest wiele gadziny.
 Y dziwowidzow morskich/ y rozmaitego
 Chrobactwa/ tudziesz ptastwa morzu przywykłego.
 Ktore y tu/ y owdzie gorę wylatuie/
 A barzo smrodliwy iad od nich zalatuie.
 Babami ie tam zową/ więsze niż Labęćie/
 A Zeglarzom ten wysep/ iest na wielkim wstręćie.
 Tamże z Tatarskiey Ziemie/ z Miasta rzeczonego
 Kozłow/ przyszło Galer dwie: na ktorych naszego
 Ludu więzniow wybranych do tyśiąca bylo/
 A niawias z dziećmi ośm set/ tych się nie liczyło.
 Turkow też nad pułtora tyśiąca nic więcey
 Nie było/ tam Kozacy przypadszy co pręccey
 Ku onym dwom Galerom/ Turki wyśćinali/
 Więzniow wyswobodzili/ wielką otrzymali
 Zdobycz/ z którą się do swych Porohow wroćili/
 A onę korzyść między swoje rozdzielili.

[Той же з козаками ходив і на Чорне море, де не один караван турецький воду поре. А насамперед під Білгород²¹, де з користю великою взяли судно турецьке із арматою всілякою. Турків чимало побили. Від Білгорода ж занесла їх погодним вітром морська вода на один острів, котрий простою мовою Гадячів-острів по-руські від давніх літ звуть. Той острів так звуть не без причини Гадячим островом²²: бо там є чимало гадичини. І диковинок морських²³ і розмаїтої комашні, також і птаства до моря звиклого, котрого і тут і там угорі безліч літає і дуже ядучий сморід від них долітає. Бабами²⁴ їх там звуть, за лебедів більші, а морякам той острів є великою перепоною. Там же з Татарської землі, з міста прозваного Козлов²⁵,

²¹ *Білгород* (Акерман) – сучасний Білгород-Дністровський.

²² *Гадячий острів* – це о. Березань у гирлі Дніпро-Бузького лиману, поруч із Очаковом.

²³ На берегах сторінки є роз'яснення, що то за диковинки – «*Swini u niedzwiedzi morskich tesz tam pełno*» Свиней і ведмедів морських там повно». *Морськими свинями* тут названо дельфінів, а *морськими ведмедями* – чорноморських тюленів-монахів.

²⁴ *Баби* – це пелікани.

²⁵ *Козлов* (Гезлеве) – сучасна Євпаторія.

прийшло дві галери, на яких нашого люду, добірних бранців до тисячі було, а жінок з дітьми вісімсот, ті й не лічилися. Турків також понад півтори тисячі, і нічого більше²⁶. Там козаки приспівши щонайшвидше до отих двох галер турків висікли, в'язнів звільнили та велику отримали здобич, з якою до своїх Порогів повернулися і оті набутки між себе розділили.]

Знову таки відзначимо скромність акваторії, на якій оперують запорізькі пірати літньо-осінньої кампанії 1590 р. Це лише каботажна траса від Євпаторії до Білгорода-Дністровського.

Зрештою оповідач обертається до Правобережжя, для якого низовці є власне сторожами, а не нападниками. Описує він також і внутрішньозапорізькі угіддя понад самим Дніпром.

A iż wiedział przeskoki/ y zaczyne znaki
 Kuczmienskie/ y Wołoskie/ ba y czarne szlaki/
 Tych to prętkich Pohancow Kimikowski/ tedy
 Nabawił ich tam nie raz z swym kozactwem biedy/
 Wiedział ich y przewozy/ gdzie to dzikie plemię/
 Przez Dniepr się przeprawuie w zyzną Ruską Ziemię.
 U Ostrową Chortycy/ miedzy Porohami/
 Y miedzy Czerwonemi z dawnych lat gorami.
 Więc u Borhuna/ więc też u Olchow/ gdzie zdawna
 (Dziś tam Strzelicą zową) często bywają sławna
 Porażka na przeprawie Tatar przez Kozaki/
 Ktorzy tam w tym swoy zwyczaj zachowuią taki:
 Wziąwszy pewną wiadomość/ iż Tatarzy maią
 Tam tędy iść w Ruski kray/ więc się zasadzaią
 We trzcinach po Insułach: iedni z wierzchu wody/
 A drudzy zaśię z dołu/ iuz tam nie bez szkody
 Pohancow/ chyba że im pomocy dodaią
 Galery/ ktore pod czas z Turek przybywaią.
 Bo wiedząc Car Tatarski/ iż nań zawsze ważą
 Kozacy/ więc też ma swą na Gálerach strażą/

²⁶ Класичний екіпаж звичайної галери-кадирги – 35 моряків, 196 гребців, 100 вояків (разом 331 особа). Важка галера-мавна/мавуна мала 44 моряки, 364 гребці, 150 вояків, 40 гармашів (разом 598 осіб). Найбільші галери-капудани (флагманські адміральські кораблі) мали екіпаж до 900 осіб (до 170 моряків, 214 вояків, понад 500 гребців). Отже, оповідач сильно перебільшує тут і далі кількість людей на знаних йому турецьких галерах.

Ale tylko ná ten czas/ kiedy zaiezdzaia
 Pohańcy w Ruskie kraie: lecz gdy sie wracaia/
 Nie masz niskąd żadnego ratunku/ nadzieie/
 W ten czas náząd Tatarzyn z płonem idąc mdleie.
 Bo mu Kozacy y płon odeymą/ y wiele
 Poydzie ich tám/ gdzie Charon łóże im uściele.
 Gdzie kiedy sto Kozakow z Rusznicámi będzie/
 Tam tyśiącom Tatarom zmylą szyiki wszędzie.
 Jakosz się to raz poraz częstokroc trafiáło/
 Ze poszlo do Charonta Pohancow niemáło.
 Trafiáło sie to raz y za Mikośynskiego/
 Ktory przy sobie tego miał Kimikowskiego.
 Wielką moc u Borhuna Tatar potopili/
 Wiele więźniow nabrali/ płon wszystek odbili.

[А оскільки знав перескоки і потаємні знаки – Кучманські, Волоські, ба і Чорні шляхи²⁷, то тих прудких Поган Кимиковський тоді не раз займав, зі своїм козацтвом перебуваючи. Знав і їх перевози, де це дике плем'я через Дніпро переправляється в плодючу Руську землю. У острова Хортиці, між Порогами і між Червоними з давніх літ горами. Ось і у Бургуна²⁸, ось також і у Ольхова²⁹ (нині тамте місце Стрелицею кличуть), що здавна часто буває славна поразкою на переправі татар від козаків³⁰, котрі тамто свій звичай утримують такий – взявши певну звістку, що татари мають там тоді йти в Руський край,

²⁷ *Кучманський, Волоський та Чорний шляхи* – класичне 3-доріжжя, яким здійснювалися татарські набіги на Правобережну та Західну Україну.

²⁸ *Бургун, Бургунка* – острів, річечка, переправа біля правобережного с. Бургунка Бериславського р-ну Херсонської обл.

²⁹ *Ольхов (Стрелица)* – можливо йдеться про давньоруське Олешшя-Олешки (екс-Цюрупинськ, нині знов Олешки). Адже прочитати Olchow можна і як *Ольгів*. Це, до речі, б пояснило як назва Стрелица пізніше прибукала на недалекий Кінбурн (див. *Вирський Д. С. Географія Запоріжжя: за описами М. Пашковського (1615) та С. Шимановського (1642) // Історико-географічні дослідження в Україні. – Число 12. – С. 53*). А поруч із Бургункою знане с. *Ольгівка* Бериславського р-ну Херсонської обл. засноване, щоправда, вже аж 1830 р.

³⁰ Може, йдеться про гучну подію 1524 р., коли намісники черкаський Семен Полозович і чорнобильський Криштоф Кмітич зі своїми козаками в човнах на Таванській переправі уперше заблокували татарам-кримцям повернення з набігу на Правобережжя.

відтак і сідають у засідки в очереті по островах: одні згори річки, другі ж знизу. Вже там це не без шкоди Поганам, хіба що їм допомоги додадуть галери, котрі під той час від турків прибувають. Бо знає цар татарський, що на нього завжди чигають козаки, отже також має свою сторожу на галерах. Але це тільки на той час, коли йдуть в набіг Погани на Руські краї. Але коли повертаються і [бранці вже] не мають на жодний порятунок надії, у той час татарин, з полоном йдучи, обмирає, бо в нього козак і полон відбирає, і багато їх йдуть туди, де Харон³¹ ложе їм стелить. Бо коли сто козаків з рушницями буде, то тисячам татар шию намілять повсюдно. Як то раз по раз часто-густо траплялося, що йшло до Харона Поган немало. Трапилося це раз і за Микошинського, котрий при собі мав того Кимиковського. Велику силу біля Бургуна татар потопили, багато в'язнів набрали, полон увесь відбили³².]

Тут в оповідь вплетено фольклорний переказ про річки Дніпро і Кінську Воду (нині ширше відомі близькі за сюжетом оповідання про Дніпро та Десну³³). За течією Кінської Води оповідач і проводить читача аж до моря.

[Ruska Historia o konskiej wodzie y o Dnieprze]

Dniepr tám zowa Słauta to iest Rzeka sławna/
Są y na Konskiej wodzie przewozy ich zdawna.
Bo Konska woda z Dnieprem aż do Morza płynie/
O czym taka przypowieść Ruska zdawna słynie:
Gdy sobie Konska woda z Dnieprem rozmawiała/
Tak Dnieprowi ta Rzeká śmieie powiedziała:
Ze ia przez cię przebieżę/ lecz nie gorą/ spodkiem;
Y puściła wnet kruka przez Dniepr samym śrzodkiem
Na drugą stronę: który skoro przeleciawszy/
Miał się iey ozwać: ona też go usłyszawszy
Miała nurt swoy wyrzucić: W tym Dniepr rozgniewany/
Wypuścił wnet Sokolá/ który na przemiany
W poyszrod Dniepru na kruka uderzył potężnie/
Y tak tam kruk zakraknął: A ona też mężnie
Nurt swoy pośrzodkiem Dniepru bystrego wydała/
Y swym trybem w Moskiewską stronę pobieżała.

³¹ Харон – у давньогрецькій міфології перевізник до царства смерті.

³² Ймовірно, подія з осені 1590 р.

³³ Див. зокрема: *Савур-могила*. Легенди і перекази Нижньої Наддніп-рянщини. – С. 9-10.

Okrażywszy Dumantow, y Perhasław znowu
Biegła Tatarską stroną szukaiąc obłowu.

[*Руська історія про Кінську Воду та про Дніпро.* Дніпро там звуть Славуютою, тобто Рікою славною. Є і на Кінській Воді перевози їх здавна. Бо Кінська Вода з Дніпром аж до моря плине, про що така оповідка руська здавна слине: Колись собі Кінська Вода з Дніпром розмовляла і так Дніпрові та річка сміливо казала, що я через тебе перебіжу, але не горою³⁴, а посередині. І пустила відразу крука через Дніпро самою серединою на другу сторону. Який, як скоро перелетить, мав до неї озватись. Вона, його почувши, мала течію свою перекинути. Тим часом Дніпро розгніваний випустив відразу сокола, котрий навперейми [злетів] і посеред Дніпра на крука вдарив потужно. І так там крук закаркав. А вона також мужньо течію свою серединою Дніпра вкинула і своїм трибом у Московську сторону побігла. Окруживши Домантів³⁵ і Переяслав знову, бігла татарською стороною шукаючи поживи³⁶.]

Спеціально оповідач зупинився і на дніпрових Порогах.

[*Porohy kozackie.*]

A że do Zaporozá/ gdzie siedm progow sławnych/
Stoią w mili od siebie z wiekow starodawnych.
Kodak/ Woron/ Bohatyr/ Surski y Zaborá/
Y Baydak/ á śiódme go że z tamtad nie wczorá/
Nie może w pamięć przywieść/ ten co mi powiadał/
Ja też nie wiem/ bom między Kozaki nie śiadał.
Jednąk doszedłem potym od kogo inszego/
Nienásycieć iest hasło Porohu śiódme go.
Więc tamta Konska wodá/ przez Porohy wszytkie
Szła z Dnieprem swoim brzegiem. Potym w pola brzytkie
Tatarskie udawszy się/ aż do Kamiennego
Zakonu szła osobno. A u miejsca tego
Znowu sie zaś z szerokim Dnieprem pokumała/
Y z nim wespoł/ swym brzegiem Tatarskim bieżała
Aż pod Białe iezioro. Tam zaś przybieżawszy/
Y pierzchliwie znowu się z Dnieprem pogniewawszy/

³⁴ Себто – в обхід?

³⁵ Нині с. *Домантове* Золотоніського р-ну Черкаської обл.

³⁶ Себто перескочити Кінській Воді не вдалося, її відкинуло навіть вгору і вона мусила далі плинути вздовж лівого (татарського) боку Дніпра.

Od Białego Jeziora wiodła tor swoy spory/
Swym oddzielnym przeciągiem/ pod Czerwone gory.
Stamtąd zaś tey zuchwałey Konskiey rzeki woda
Szła przed się swoim nurtem/ aż do Słamhoroda.

[*Пороги козацькі*. А що до Запоріжжя, де сім порогів славних стоять за милю один по одному з віків стародавніх. Кодак, Ворон, Богатир³⁷, Сурський і Забора³⁸, і Байдак³⁹, а сьомого, через те, що звідти ж не вчора, не може згадати, той хто мені оповідав. Я також не знаю, бо між козаками не сидів, але дізнався потім від когось іншого – Ненаситець є назва Порога сьомого⁴⁰. Отже тамта Кінська Вода, через усі Пороги йшла з Дніпром своїм берегом. Потім, у бридкі поля татарські удавшись, аж до Кам'яного Затону йшла осібно. А у місця того знову ж з широким Дніпром покумалася і з ним спільно своїм берегом татарським бігла аж під Біле озеро⁴¹. Туди ж прибігши і запально знову із Дніпром розсварившись, від Білого Озера вела шлях свій швидкий своїм окремим перебігом під Червоні гори⁴². Звідти ж тієї зухвалої Кінської-річки вода йшла вперед своєю течією аж до Іслам-города⁴³.]

Далі згадані місця свіжої бойової слави запорожців – Іслам-Кермен («Сламгород») та знову – перевіз у Бургуна. Завершує представлення «запорізького світу» дніпровий «Лиман».

[*Słamhorod zamek Tatarski Kniász Ruzynski zburzył.*
Ten Słamhorod niekiedy był to Zamek mocny/
W dżikim polu Tatarskim/ y barzo pomocny
Tym Pohancom na naszych: lecz dziś tylko znaki
Zburzył go Kniász Ruzynski z mężnemі Kozaki.

³⁷ Лоханський поріг? (нижче нього при впадінні до Дніпра річечки Мокрої Сури відомі скелі *Богатирі*).

³⁸ *Забора* – не загальна назва кам'яної гряди, що на відміну від порогів не цілком перетинає річку. У системі дніпрових Порогів таких забор було кілька.

³⁹ Будило, Будилівський поріг?

⁴⁰ Цікаве свідчення, що у Пашковського був не єдиний інформатор про Запоріжжя.

⁴¹ *Білозерка* – вже згадувана ліва притока Дніпра.

⁴² *Червона* або *Лиса гора* znana на правому березі Дніпра вище Микитино (Микитинського) Рогу.

⁴³ *Іслам-город* (Іслам-Кермен) – нині це терени м. *Каховка*.

[Mieysce u Burhuna kedy Tatarowie giną]
 Z támtąd zaś aż pod Burhun swym brzegiem bieżała/
 Gdzie na przewoźie ginie Tatar część nie mała.
 Tam iuz mimo Perekop polmi Tatarskiemi/
 Gdzie słony Limen bieży nurtami ćichemi.
 Koło swe do Czarnego morza obroćila/
 Tam wpadszy wszystkich swoich tancow dokonczyła/
 W toż morze w Czwierći mili/ Dniepr/ y Limen upada/
 Ale káżdą osobno swoim nurtem włada.

[Ислам-город – замок татарський князь Ружинський зруйнував.
 Той Ислам-город колись був то замок сильний у дикому полі татарському. І дуже помічний тим Поганам на наших, але нині тільки сліди його. Зруйнував його князь Ружинський з мужніми козаками⁴⁴.
Місце у Бургуна де татари гинуть. Звідти же аж під Бургун своїм берегом бігла, де на перевозі гине татар чимало. Там вже повз Перекоп полями татарськими, де солоний Лиман біжить течіями тихими. Коло своє до Чорного моря обернула, там впавши всіх своїх танців закінчила. У це ж море за чверть милі Дніпро до Лиману впадає, але кожний осібно своєю течією володіє.]

Зрештою, оповідач знайомить читача і з резиденцією запорожців – тим що згодом стало прийнято називати Січчю⁴⁵.

[Kiedy Kozacy lećie a kiedy zimie meszkaią]
 A iesli chcemy wiedziec kedy przybywaią/
 Kozacy czasow piewnych y gdzie spoczywaią/
 W szabelnikowey Wietce/ lub na Zborowskiego
 Położeniu zimuią/ lub na Ruzynskiego.
 Na wiosnę zaś skoro więc wody wielkie wstaią/
 Tedy do Czortomłyka z tamtąd uciekaią.
 Albo do Bazawłoka: a dobytki swoje/
 Y konie w Tomakowce maią/ bo tam boie
 Niebywaią/ z tamtąd zaś gdy robactwo wstaię/
 Ustępią na Lato w swe zwyczajne Kraie
 Do Chortyce/ na skalę wielką: a zaś skoro

⁴⁴ Мова йде про князя *Богдана Ружинського*, гетьмана запорожців, який сам загинув при цій облозі Ислам-города (Ислам-Кермену) у 1576 р.

⁴⁵ Як у модерній історіографії вкорінявся міф про давність Січі див.: *Падалка Л. В.* По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества. – К., 1894 [відбитка з часопису «Киевская старина»].

Jesień przyjdzie/ natychmiast ustępuią sporo
 Do Szerwonych gor: y tak iak mieysca swe znaią/
 Tak się też na nie/ czasow pewnych przenszaią.

[Де козаки влітку, а де взимку мешкають. А якщо хочемо знати, де перебувають козаки в певні часи і де спочивають – у Шабельниковій Вітці⁴⁶, або на Зборовського⁴⁷ або на Ружинського⁴⁸ станах зимують. Навесні, оскільки ж бо швидко води великі встають, тоді до Чортомлика звідти втікають або до Базавлука⁴⁹. А здобич свою і коні на Томаківці мають, бо там бої не бувають. Звідти ж, коли робацтво⁵⁰ встає – відходять на літо у свої звичайні краї – до Хортиці, на скелю велику. А як скоро осінь прийде, натомість відходить чимало до Червоних гір⁵¹. І так як місця свої знають, так теж на них у певний час переносяться.]

Як бачимо, постійної Січі на Запоріжжі на 1590–1591 рр. не існує і власне тут ми маємо єдиний на сьогодні опис т. зв. «*кочовища*» запорожців (без топографічного розшифрування, цей термін не рідкість у актах кінця XVI ст.). Зрештою, цілком завер-

⁴⁶ *Шабельна Вітка* відома за «Реєстром річок і прикмет, які лишаються з обох боків річки Дніпра, починаючи від міста Переволочної» від 24.XI.1697 р., див.: *Величко С. В.* Літопис. Т. 2. / Пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К., 1991. – Розділ 38 (<http://izbornyk.org.ua/velichko/vel55.htm>).

⁴⁷ Район Чортомлика? Саме там 1579 р. містився табір Самуеля/Самійла Зборовського. Перелік запорозьких топонімів 1697 р. знає *Косу Зборовську* (над лиманом), *Зборовський Кут*, *Вітку Прогній Зборовський*, *Луг Зборовського* – над лиманом. Назва «Кут Зборовського» наприкінці XVIII ст. трансформувалась у Збур'ївськ, нині *Стара Збур'ївка* – село в Голопристанському р-ні Херсонської обл.

⁴⁸ Йдеться про табір або *Богдана Ружинського*, гетьмана запорожців у 1575-1576 рр., або *Михайла Ружинського*, гетьмана у 1585–1588 рр., або *Кирика (Кирила) Ружинського* – гетьмана 1588–1590 рр.

⁴⁹ Згадаймо зимовий лист Я. Оришовського «з усіма Запорозькими козаками» від 3.I.1585 р. і підписаного з *Низу на Базавлуці* («ex Niz in Bazawluk»), див.: *Archiwum Jana Zamoyskiego*. – Т.IV (1585–1588). – Kraków, 1948. – S.1-2 (№ 1072).

⁵⁰ Йдеться напевно про літню комашню, але може бути мова тут і про людське *робацтво* – козаків-промисловиків, а не вояків.

⁵¹ *Червона* або *Лиса гора*, як вже йшлося, znana на правому березі Дніпра вище Микитинського Рогу.

шує Пашковський свій опис Запоріжжя зауваженнями про раціон козацького харчування (за прикладом Тарановського? де також згадується саламаха) та їх житла-курені.

Zywność ich Salamacha/ y orzechy wodne/
Ktemu zwierz rozmaity/ Ryby wieloplodne/
Od których iako wieprze/ w swych oboziech tyią/ [*Obozy Kozacy zową kureniami.*]

Bo y żimie/ y lećie/ nád wodámi żyłą.

W tych tedy urocyszczach przebywał foremnych/

Kimikowski z Kozaki w fortunach odmiennych.

[Пожива їх саламаха⁵² і горіхи водні⁵³. До того звір розмаїтий, риби багатоплідні. *Табори козаки звать куренями.* Від яких як вепрі у своїх таборах криються, бо і взимку, і влітку над водами живуть. У тих тоді урочищах облаштованих перебував Кимиковський у фортунах змінних.]

Подальший сюжет «Гурецьких історій» вже полишає Запоріжжя, адже десь навесні 1591 р. Кимиковський взяв участь у нападі на московське посольство, яке, у супроводженні купців, простувало до Криму⁵⁴. Власне оповідач вважав, що то данина, яку відвозили від «великого князя» московського татарському хану-«царю». Всього було 5400 теліг (цифра явно перебільшена).

Про цю московську валку козаки дізналися, коли в полі спіймали «язика». Напали з успіхом – послів порубали, інших

⁵² *Саламаха* – страва з квасолі, часнику, хліба, солі. У складеному Миколою Гоголем словничку до «Енеїди» Котляревського читаємо: «Саламаха – борошно житнє або пшеничне, киплячою водою розведене з додаванням солі і варене доти, поки увариться подібно до густого киселю», див.: *Гоголь Н. В.* Полн. собр. соч. – М., 1952. – Т. 9. – С. 499.

⁵³ *Водяний горіх плаваючий* (чили́м, рогульник).

⁵⁴ Гіпотетично, це могла бути місія послів князя *Меркурія Щербатова* та *дяка Офонасія Девятого*, рішення про висилку якого в Москві прийняли 30.II.1591 р. (реально воно до Криму так і не прибуло, але хан на нього чекав), див.: *Виноградов А. В.* Русско-крымские отношения в первые годы правления хана Гази-Гирея II (1588–1591 гг.) в контексте консолидации Крымского ханства по завершению династического кризиса Гиреев // *Средневековые тюрко-татарские государства.* – Вып. 4. – Казань, 2012. – С. 39.

московітів погромили, скарби забравши і вози спаливши, з великими трофеями поверталися «на місця свої».

Утім, на шляху повернення козаків неочікувано оточило до 10 тисяч татар. Ймовірно, сили були аж надто нерівні для бою – татари, за оповідачем, лише ловили втікачів. Пійманих – серед яких були й відоміші козаки – Оливка і Пніовський⁵⁵ – мучили (зокрема і випитуючи про те чи бува не приховали частину здобичі та про актуальні козацькі плани⁵⁶).

Піймали і Кимиковського, але, оскільки виглядав він занадто молодим, його прийняли за слугу-джуру, який у боях ще не бував і знати про плани господарів нічого не може. Це чув сам бранець, який добре знав по-татарські, але «хитро» прикидався, що геть не розуміє.

Отже, Кимиковського не мучили, питання було тільки кому дістанеться новий невільник. Татари з погордою штовхали його один до одного, аж поки хтось не дав за нього три барани і стару шкапу. Причому, практично відразу і виміняв бранця з наваром – за дві кобили і жеребця-бахмата.

Новий власник відвіз невільника до Козлова-Євпаторії, де вже продав його за гроші. Черговий господар був арабом, який володів «Конським млином». На ньому Кимиковський і пропрацював два місяці.

Аж тут до Козлова морем прибули купці-работорговці, які охоче купували молодих невільників. Одному з них – Мустафі-Челебію – араб-мирошник і продав Кимиковського за 3 тис. аспр (оповідач додає, що то дорівнює 24 червоних злотих/ польських дукатів⁵⁷).

---

⁵⁵ *Оливка* ще відзначиться за часів Наливайківщини, буде спійманий і мав бути страчений у Варшаві після самого Наливайка в жовтні 1596 р. Але його помилював король, див.: *Антонович М.* Студії з часів Наливайка. – Прага, 1941. – С. 68, 80. 17.X.1619 р. серед козацьких старшин на Роставицькій комісії згаданий і *Пневський Мартин*.

⁵⁶ Не здивуюся, якщо саме ця поразка-невдача призвела до передачі гетьманської булави від Б. Микошинського до К. Косинського (ватажка успішного походу на Козлов-Євпаторію влітку 1589 р. та родича кн. Ружинських), але, ясна річ, це лише гіпотеза.

⁵⁷ *Червоний злотий/ польський дукат* – містив 3,5 г золота, був еквівалентним 1 срібному талюру (=8 срібних злотих або 240 грошів).

Купець був з «Borlow» («де шафран родить») – напевно, це місто Сафранболу – досі знане своїм шафраном, розташоване трохи в глибині узбережної смуги між Стамбулом і Синопом. Торговець завіз Кимиковського, разом з ще 80 молодими хлопцями і дівчатами, до Туреччини до міста Ангурії⁵⁸, де розпродав усіх нарізно. Кимиковського купив Алім-Челебі з міста Караману (це в глибині Малої Азії недалеко сучасної Аланії).

Звідси героя оповіді продали турецькому беглер-беку до сирійського Алеппо. Тут із ним трапився скандальний випадок із гомосексуальними домаганнями⁵⁹. Хтивий син Бакція, місцевого сіпахі-«спагі» (оповідач додає, що спагі – то турецькі шляхтичі), хотів силою згвалтувати Кимиковського. Побачивши, що ніякої можливості боронитись не лишилося, герой оповіді дістав ножа та застромив його в живіт гвалтівникові.

Далі Кимиковський спробував втекти-сховатись, але, за гарчачими слідами, його спіймали і привели до власного пана-господаря. Той почав покарання «суворими словами». Казав: «Ти, пес поганський, де твій розум здоровий? Що накоїв? Хто тебе ото підмовив, злочинець, вбити сина шляхтича? Не бачу нічого ліпшого – накажу четвертувати тебе і кавалки-четвертинки на палі настромити». Утім, здається, господар був радше на боці свого підлеглого, бо, тихцем відвівши в бік, дав йому пораду – оголосити суду, що не розуміє турецької мови і говорити лише по-

---

⁵⁸ Ангурія (*Anguria*) – це грецька назва турецького *Якуплу* (*Yakuplu*), на узбережжі поблизу Стамбулу.

⁵⁹ Мотив про содомію у турків і арабів взагалі традиційний для середньовічної та ранньомодерної християнської літератури, але Пашковський у зацікавленні цією темою непомічений (а в «Хроніці Європейської Сарматії» у нього був цілий розділ про Туреччину і про «турецькі звичаї» він також писав там, ігноруючи такий скандальний мотив). Отже, досить вірогідно, що це «інформація від Кимиковського» (правдива чи просто зручна – уже не перевірити). Можливо також, її опуклення не обійшлося без М. Стрийковського «Про вольність Корони Польської» (Краків, 1575), яке при описі «турецької неволі» охоче цитує в «Історіях турецьких» М. Пашковський. Зокрема, у Стрийковського був і такий пасаж про «турка»: «Без сорому до Содомії вдається, по свої волі. Не дивиться на відмінність статі – чим і тварини гидуєть, то Християни терплять небожата» (арк. 16).

польській (напевно, це мало трохи пригальмувати процес, дати пристрастям улягтися і акцентувати, що звинувачуваний – невіглас-чужоземець).

Отже, коли батько вбитого в суді виголосив звинувачувальну промову і вимагав скарати вбивцю на смерть, суддя запитав Кимиковського – чи той розуміє звинувачення. Той відмовив, що не розуміє турецької мови. Глувача з польської не було, але знайшовся «московіт», якого визнали достатньо компетентним для цієї ролі.

Отже, Кимиковського запитали: «твоя робота?» Той відповів, що «до того призвела нецнота» і звинуватив вбитого у сексуальних домаганнях (його, мовляв, «гвалтом приневолювали до Содомітського гріху»), від якого він боронився як міг. Закликав суд через ці обставини бути милосердним до нього.

Суд відповів, що вбивство також гріх Божий, за який на смерть карають. Згадали усі «десять заповідей», який має дотримуватись людина. Згадали й те, що злочинець безбожник (тут немусульманин) і винесли суворий вирок – перебити йому усі кістки на руках і ногах і залишити «до третього дня» на вулиці цілодобово, де на нього двічі на день спускати пару «британських псів», які будуть гризти-кусати жертву. Ще й сторожу нічну при ньому поставити, аби християни ніяк не допомагали покараному.

Але тут взяв слово беглер-бек – господар Кимиковського і оголосив, що той невільник знатного роду (про що раніше не знали) і його родина вже висловила готовність при нагоді сплатити викуп за нього. Отже, обвинувач-батько вбитого має відшкодувати йому, як власнику, 2 тис. червоних злотих, а тоді вже робити із злочинцем, що схоче.

Той платити за вбивцю свого сина не погодився (бо це було як кидати гроші «в болото»). Єдине, чого домігся, аби суд наказав беглер-беку не тримати злочинця у своєму домі (аби не трапилось чого гіршого) і максимум протягом півроку продати його іншому власнику.

Виконуючи судовий вирок, через чотири тижні Кимиковського продали «одному доброму турчину на ім'я Єрчі», прозваного за його ремеслом сідляра («сідло» з турецької «eуег»). Той перепродав невільника іншому ремісникові – лимарю-шорнику.

Останній також волів його продати – вже золотарю-ювеліру, а той кобернику (ткач диванних килимків і важких обойних тканин). Перепродаж відбувався аж 15 разів – отже невільник-злочинець не надихав господарів.

Нарешті, потрапив він до рук «чорного араба» (темношкірого) на ім'я Каліпер із «землі Мурзинської»⁶⁰ (=Ефіопія). Про нього оповідач додає, що той часто їздив до Константинополя (його там знали). В Африці Кимиковський випасав овець і ловив у голих полях сачком-арканом «летучих» диких коників, гордість («найліпші фрукти») тутешнього краю. Той невільник, хто міг найбільше наловити тих коней, той у пана і був у найбільшій ласці.

Так сплигло шість місяців. Кимиковський повсякчас думав про втечу, навіть дав обітницю Богу і діві Марії, що як вирветься з неволі, то з рік не буде нічого їсти по п'ятницях і відбуде прощу до Ченстохівського монастиря.

Якось при випасанні овець Кимиковський побачив султанський («царя турецького») караван, який простував до мусульманських святих місць у Саудівській Аравії («гробу Магометового»). Чабан-невільник зрадив «білим» людям, так ніби то його польські співвітчизники. Підбїг до караванників і з плачем просив, аби вони його викупили у тих «чорних дияволів». Ті обіцяли викупити лише з умовою, аби прийняв іслам. Кимиковський вимушено погодився і прилюдно вголос прочитав ритуальну присягу.

Араб Курчауш з Каракаю – голова каравану заплатив за нового одновірця 13 тис. аспр (а 1 тис. аспр – це 8 червоних злотих – додає оповідач). Він відвіз Кимиковського до «Теткеян», до «Магометового гробу», до якого прочани з різних країн їздять (отже, до Медини).

Відбувши прощу, турок із новим невільником повернувся на свою батьківщину – на балканську частину Туреччини (Фракію). Кимиковського він віддав навчатися ремеслу виготовлення чамлетів (чамлет – узорчата, зазвичай шовкова, тканина) до міста Ояз (за оповідачем, день їзди від вже знайомої нам Ангурії

---

⁶⁰ Можливе прочитання і «землі Муринської». *Murzun* (пол./старопол.) – чорношкірий, негр.

над Мармуровим морем, два – від Бейбазару, чотирнадцять – від Стамбулу). Тоді герої оповіді був вже рік як мусульманином і господар йому довіряв настільки, що навіть збирався віддати за нього заміж свою сестру.

Отже, через чотири тижні, коли Кимиковський без догляду робив у винниці, повз нього – «з Азії» на війну до Семигороддя – проходив вояцький загін. Вояки (які, мабуть, винниць не обминали) спитали Кимиковського як його звать – він відізвася новим своїм мусульманським ім'ям – Баграм. Вони покликали нового знайомця поїхати із ними до Стамбулу. Той схопився за цей шанс.

Отже, якщо рахувати за оповіддю, бл. 1593 р. Кимиковський у новій неволі в турецькій столиці (бо вояки продали його тут за 40 червоних злотих, а самі поїхали на війну до Угорщини). Та залишатись невільником він не бажав. Кимиковський скористався, що ходив вільно, без кайданів і вже був добре обізнаний з турецькими реаліями. Він підмовив до втечі ще п'ятьох невільників і рушив з ними до Дунаю.

Але втікачам не пофортунило, дорогою – уже поблизу Дунаю – їх спіймали. Коли розпитували – хто і звідки – Кимиковський видав себе за жовніра з Семигороддя⁶¹, шляхтича за походженням. Його знову продали в неволю – з іще двома товаришами – одному єврею в м. Куручесме (недалеко – за 2 милі – від Стамбула, на європейському боці Босфору). Працювати Кимиковського знову мав у винниці.

Тут трапився другий випадок гомосексуальних домагань до героя оповіді. Він, чи вже сам Пашковський-оповідач, зауважив, що неволя у євреїв така сама як і у турків. Хоча новим залицяльником названий таки молодий турчин (а не якийсь єврей). Його слова-насмішки і довели Кимиковського до люті – він підхопив каменя і поцілів ним у груди насмішникові. Той помер.

Турки покликали до суду до Стамбулу єврея-власника, закидаючи йому, що той відповідальний за поведінку свого невільника. Настрahаний єврей звелів синові закувати Кимиковського в кайдани. Той побачивши, що нічого доброго тут чекати

---

⁶¹ Видача себе за угорця може розглядатись як підтвердження, що на вигляд Кимиковський був смуглявий брjонет.

не варто, зміг «виламатись» і пішов пішки до стамбульської гавані, де поступив служити на султанські військові галери.

На турецькому флоті Кимиковський добровільно, але як невільник, прослужив «п'ять років». Молодик освоїв там і компас, і іншу моряцьку науку.

Навчали його і на гармаша, відтак, коли до адмірала-«реїса» Абрама-Челебі в Кассим-Баші (передмістя Стамбулу) з інспекцією приїхав сам «суворий» султан Мурат⁶², турецький флотоводець вирішив козирнути такою диковинкою – «хлопцем з Польської країни»⁶³, який «незле вчиться з гармат стріляти» та іншої морської справи. Адмірал звелів Кимиковському влучити з гармати в птаха («з лебедя» завбільшки), що сидів на воді.

Але хлопець злякався, що в разі успіху його можуть забрати до султанського палацу-гарему, де зроблять слугою-євнухом. Він навмисно промахнувся і влучив у турчина-перевізника, який стояв з човном біля берега.

Для адмірала то був значний сором. Отже, після того як султан від'їхав до свого палацу, він дав волю гніву. Схопив рушницю-яничарку і хотів (прикладом?) в лоб Кимиковському затопити. Той ухилився головою, але удар попав у ключицю при лівому плечі і зламав кістку.

Пораненого (уперше в уже значному бойовому житті Кимиковського на суходолі і в морі) віддали лікувати лікарю в Константинополі. Той накладав йому дерев'яні шини, але, попри всі муки лікування, кістка зрослася не ідеально – лишився помітний слід.

Кимиковський не раз плавав як по Чорному, так і «Білому» (Середземному) морям, брав участь у морських боях турків.

---

⁶² *Мурат III* – турецький султан (1574 – 15.І.1595). Отже, інформацію про 5 років служби Кимиковського не слід розуміти дослівно. Тут він явно пригадав просто найяскравіший епізод (1594 р.?) за ті «п'ять років».

⁶³ Звернемо увагу на цей факт – українець на турецьких галерах наприкінці XVI ст. ще рідкість, а широкознаний фольклор про козаків-галерних невільників – то відлуння ситуації вже першої половини XVII ст. Гадаю, навіть перший твір про козака-галерника кінця XVI ст. – «Дума про Самійла Кішку», то реакція на «новизну» явища.

Найбільшою була битва (1597 р.) «у недільний день» на Середземному морі 70 французьких, іспанських і англійських галер проти 100 турецьких. Обидва флоти билися тоді завзято, бій йшов від ранку до ночі – турки програли (втратили 30 галер, плюс на тих 70, що лишилися були великі втрати в людях – 10 тис. полеглих).

Якраз після неї – на 6-й рік (початок 1598 р.) моряцької служби Кимиковського – трапилась нагода для звільнення. Погромлений турецький флот тоді повернувся до Константинополя. Невдовзі звідси дві галери (екіпаж до 3 тис. турків + понад 800 невольників) знову пішли в рейд на Середземне море. Підчас мусульманського свята, коли більшість турків зійшла на берег і лишилося на варті лише 400, невольники-християни повстали. Їм вдалося здолати вартових, захопити обидва кораблі і відплисти в море.

По дорозі до іспанських володінь біля Нігропонту (о. Евбея в Греції) їм трапилося ще одне турецьке судно. Його також захопили, отримали чималу здобич, турок перебили або взяли в полон, в'язнів-християн звільнили (судно, напевно, знищили – бо потім третій корабель не фігурує).

Далі прибули до іспанського замку «Зант» (о. Закінф у Греції, з західного боку Пелопоннесу). До замку їх не пустили, побоюючись незнайомих – лише «як чужоземцям» продали припаси на дорогу і дали листи до Іспанії. Туди вони і відплили.

Прибули до якогось значного іспанського порту. Серед звільнених були люди різних народів, в т. ч. англійці, французи, іспанці, італійці – венеціанці і флорентійці.

Місяць вони чекали аж прибув сам іспанський король. Він оглянув кораблі. Один звелів лишити в Іспанії. Тут таки залишали і турків-бранців для подальшого обміну на християн. Другий корабель, забезпечивши припасами і листами-рекомендаціями, відіслали до Венеції. На ньому поплив і Кимиковський.

З Венеції (де пробув 33 дні) герой оповіді відбув досить тривожну (бо його подекуди затримували за підозрою у шпигунстві) мандрівку Італією до Риму, де звільнений бранець сподівався приєднатись до почту папського посла-легата до Польщі Германіка Маласпіні. Йому це вдалося і близько березня (після Великодня) 1598 р. Кимиковський відбув до батьківщини.

Тут першим ділом відправив давно обіцяну собі і Богу прощу до Ченстохови. А далі мусив задбати і про засоби для існування. Як давньому вояці, йому природно було найнятись знову до війська.

Отже, Кимиковський вже вдруге зв'язався із козаками⁶⁴ і подався разом із ними до Волощини на службу господаря Міхая Витязя (1558 – 1601), який з 1595 р. вів війни за об'єднання румунських князівств і звільнення від турецької залежності. Як пише Пашковський⁶⁵:

[Kimikowski przy Mihalu.]

...do Siedmigorodsiego przystał Woiewody/
Mihala/ tamże znacznie nagradzał swe szkody.
Gromiąc woyska Tureckie z mężnemi kozaki/
Za Dunaiem/ gdzie y dziś ieszcze widać znaki.
Pola same tameczne świadectwo wydaia/
Co Tureckie mogiły y dziś w sobie maia.

[Кимиковський при Міхаї. ...до Семигородського пристав воеводи, Міхая. Там же значно винагородив свої втрати, громлячи війська турецькі з мужніми козаками. За Дунаєм, де і нині ще видно знаки – поля самі тамтешні свідоцтво подають, адже могили турецькі і зараз у себе мають.]

Потім, коли 1600 р. Я. Замойський звелів підданам Корони залишити Міхая, Кимиковський став під звитяжні корогви цього великого коронного гетьмана. Останній не дуже довіряв козакам через їх ще пам'ятну «наливайківську» провину та свіжу міхаєву службу. Польський командувач послав їх попереду⁶⁶, відтак, не дивно, що козацькі втрати були значні. Лишився на полі битви і Якуб Кимиковський – він скривавлений лежав між тру-

⁶⁴ Запорожці ще після погрому Наливайка 1596 р. у значній кількості пішли на службу до трансільванського воеводи Сигізмунда Баторія і були помітні у війнах на румунських і угорських землях (про це згадував, зокрема, Б. Папроцький в «Саду королівському»).

⁶⁵ В оригіналі це: *Paszowski Marcin. Dzieje tureckie y utarczki Kozackie z Tatary...* – S. 45.

⁶⁶ Йдеться, напевно, про битву під Буковим (Румунія) 20.X.1600 р. Вона, справді, почалася з того, що Замойський послав піхоту вперед копати під ворожим вогнем шанці і встановлювати гармати проти табору Міхая.

пами, вже обдертий трофейниками і лише вночі очунав, прийшов до тям і тихенько пошкандибав до свого табору (здається, це ніч на 20-е жовтня, переламний бій був ще попереду – у тексті є обмовка, що далі Замойський їх «рятував», себто ввів у бій головні сили).

Після цього поранення Кимиковський волів завершити свою військову кар'єру⁶⁷. Він, з труднощами, дістається українських земель («краю Руського») разом з «братом»⁶⁸ Шамтухом і якимось Ксенським (Князький?). Тут вони йдуть служити «зі справ зацних славному» пану – Яну Вольському з Петліковиць (напевно, с. Старі Петликівці Бучацького р-ну Тернопільської обл.)⁶⁹. Там прожили «два літа». Тоді почули про смерть Міхая (загинув 9 серпня 1601 р.). Після цього, разом зі своїм паном поїхали до Кракова, де й продовжили «час немалий» службу – до смерті Я. Вольського. Насамкінець Кимиковський подався доживати віку у спокої на батьківщині, покладаючись на опіку Діви Марії.

* * *

У підсумку зауважу, що у випадку з «Історіями турецькими і сутичками козацькими з татарами» (1615) М. Пашковського – з оповіддю про авантюрне життя Я. Кимиковського – маємо справу з україноцентрованим невірницьким нарративом – темою, безумовно, питома українською. Хрестоматійний потенціал цього твору, на подив, високий і, так само, на подив, досі не оцінений (так, мікс різних турецько-орієнтальних мотивів і сюжетів, до якого вплітає цю історію Пашковський наразі уже аж ніяк

---

⁶⁷ Згодом М. Пашковський у творі «Chorągiew sautomacka w Wołoszech, to jest pospolite ruszenie i szczęśliwe zwrocenie Polakow z Wołoch, w roku terażniejszym 1621» / «Сарматська корогва у Волощині» (Краків, після 9.X.1621) писав, що про запорожців «бають, що ці Юнаки дев'ять душ мають» (s. 4), але, як бачимо, Я. Кимиковський не рвався підтвердити цю байку про козацьке безсмертя.

⁶⁸ Не певен, йдеться про брата кровного чи таки побратима?

⁶⁹ Може тотожний Яну Вольському, «дідичу на Підгайцях» 1583 р., про якого К. Несецький знає, що він був одружений на дочці Юрія Язловецького, великого гетьмана коронного.

не літературна норма, але це не виправдання у випадку рецепції тексту початку XVII ст.).

Зрештою, у латинській віршованій передмові до твору М. Пашковського, авторства Стефана Фаркоча – угорця, який шість років, як і Кимиковський, провів у турецькому полоні, героя «Історій турецьких» порівняно з Улісом-Одисеєм. Оповідь, насправді, дуже нагадує пригодницький роман – часи шаленого успіху якого якраз надходили в Європі. Тим цікавіша ця «українська гілка» в родоводі цілого «жанру» і тим корисніше належно прописати її в історії як вітчизняної, так і світової (сходознавчої) історіографії.

Розділ 6

Тріумф шляхетсько-козацької солідарності: битва під Білою Церквою 1626 р. (за «Реляцією правдивою» Яна Доброцького)

З часів, коли народники заспівали про «іскру сокриту», яка ось-ось обернеться «силою несокрушимою», внутрішня історія фактично виграла змагання за «роль першого плану» в історії зовнішньої. Місцями останню взагалі витіснили з «героїв» у «декорації». Відтак, і – тривалий час скромний в очах сучасників – козацько-шляхетський конфлікт заступив/затулив для класичної модерної української історіографії сюжети «українних війн», які, більшістю співгромадян і «міжнародною громадськістю» трактувалися як основні події на Україні, суть її специфічної історії (зрозуміло – це також був по-своєму штучно обмежений образ).

Отже, не дивина, що, попри відносно добру «заджереленість» подій, навіть фахівці мають доволі смутне уявлення про щось поза чисто літописно-хронологічним «року N-го трапилася війна/набіг/битва». А оскільки мені вже доводилося спеціально займатися розсуненням «кордонів представлення» окремих «українних війн» (бач, ось вже на цілу книжку сюжетів назбиралося), не стане дивиною й інтерес до битви під Білою Церквою 1626 р.

Зауважимо, що модерна вітчизняна історіографія не має спеціальних розвідок, присвячених цій історичній події. Вивчали її завжди «в контексті» – історії козаччини, біографій визначних осіб (Стефан Хмелецький, Михайло Дорошенко) і т. ін. Звідси фрагментарність представлення подій, невикористання важливих джерел. Зокрема, досі «неопрацьованою» українськими істориками¹ залишається друкована віршована хроніка тих

---

¹ Важко визнати за «наукове опрацювання» видання оригінального тексту «реляції» українським полоністом Ростиславом Радишевським, див.: *Roksolański Parnas. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII w. Cz. 2: Antologia / Wybrał i opracował Rostysław Radyszewskýj. – Kraków, 1998. – S. 105-112* (опущені прозова передмова-дедикація та ритуальна післямова «Зоїлу»). Це малодоступне в

подій – «*Relacya Prawdziwa POGROMU POGANSTWA POD BIAŁĄ CERKWIĄ Roku 1626. dnia 7. Octobra szczęśliwie otrzymanego. Przez Ięgo Mosci PANA STEPHANA CHMIELECKIEGO, Chorażęgo Woiewodztwa Braclawskiego, ktorego Poganstwa z Muradyn, Sołtanem, w liczbie było Ośmndzieśiāt tyśięcy. Naywyższemu Panu niechay będzie cześć y chwala, a to Przez IANA DOBROCIESKIEGO między Ludzie podana. WE LWOWIE, W Drukarni Iana Szeligi I. M. X. Arcybiskupa Lwowskiego Drukarza*» («Реляція правдива погрому поганства під Білою Церквою року 1626 дня 7 жовтня щасливо отриманого Його Милістю паном Стефаном Хмелецьким, хорунжим Брацлавського воєводства, котрого поганства з нуредин-султаном у кількості було вісімдесят тисяч. Найвищому Господу нехай буде честь і хвала, і то Яном Доброцьким поміж люди подана [книжка]. У Львові, у друкарні Яна Шеліги, Й[ого] М[илості] о[тця] архієпископа львівського друкаря»).

Більш знані фахівцям такі джерела з описами битви під Білою Церквою як лист С. Хмелецького, лист від 20 жовтня 1626 р. невідомого інформатора з Бару² та інформація про битву в хроніці Павла Пясецького³. Менш вартісними є звістки з ін-

Україні видання, укупі з традиційно «невисоким» для сучасних українських філологів інтересом до «позамовних» коментарів (насичених авторськими фантазіями, що взагалі робить їх радше шкідливими), навряд чи багато додає до оригінального львівського видання 1626 р. (нині загальнодоступного завдяки проекту «Cyfrowa Biblioteka Druków Ulotnych Polskich i Polski Dotyczących z XVI, XVII i XVIII Wieku», див.: <http://cbdu.id.uw.edu.pl/3700/>). Зауважу також, що в Польщі твір Я. Доброцького видав нещодавно видав військовий історик-початківець Маріан Домагаля (наразі відійшов від наукової праці), див.: *Relacja z kompanii białocerkiewskiej 1626 r. przeciwko Tatarom autorstwa Jana Dobrocieskiego / wyd. M. Domagała // Staropolska sztuka wojenna XVI-XVII wieku. Prace ofiarowane Profesorowi Jaremię Maciszewskiemu, red. M. Nagielski. – Warszawa, 2002. – S. 237-248.* Утім, і його рівень опрацювання матеріалу залишає чимало для вдосконалення.

² Обидва листи див.: *Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.* – К., 1888. – С. 257-259 (Приложение 5).

³ *Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego / przez Julijana Bartoszewicza.* – Kraków, 1870. – С. 326-327.

ших творів – щоденника Яна Велевицького⁴ та праць з військового мистецтва Шимона Старовольського⁵.

Відомі і ще два рукописних описи кампанії. Це анонімний «Victoria a Chmielecio obtenta caesis et profligatis Tartarorum cohortibus 9 Octob.» / «Перемога від Хмелецького стверджена нищенням і розгромом татарських загонів 9 жовтня [1626]» (списаний в Барі 28 жовтня 1626 р. зі слів інформаторів з хоругов ротмістра Мелешка та самого Хмелецького)⁶. Значно коротшим і менш докладним є так само анонімний «Diariusz Woyny Tatarski w Octob[ris] [1626]»⁷. Текст останнього «Діаріуша» супроводжують лист з Прилук (нині с. Стара Прилука Липовецького р-ну Вінницької обл.) С. Хмелецького від 15 жовтня 1626 р. до старости кам'янецького (має відмінності від згаданого недатованого листа Хмелецького)⁸ та той самий лист з Бару від 20 жовтня⁹.

З інформацією з боку неприятеля традиційно сутужніше. За неї може правити хіба «розпит» татарських бранців, невдовзі після битви взятих у полон росіянами¹⁰. Втім, укупі з «Реляцією

---

⁴ Ks. Jana Wielewickiego T. J. Dziennik spraw domu zakonego OO. Jezuitów u św. Barbary / wyd. J. Szujski, W. Chotkowski. – Т. 4: 1620–1629. – Kraków, 1899. – S. 259.

⁵ Starowski Szymon. Wojownicy sarmacy / przeł., wstępem poprzedził i przypisami opatrzył Jerzy Starnawski. – Warszawa, 1979. – S. 288; Starowolscy Simonis. Instutorum rei militaris, libri VIII. – Amsterodami, 1641. – P. 330.

⁶ Biblioteka Ordynacji Zamojskiej w Warszawie [BOZ]. – Rkp. 1173. – К. 146-149v (mf BN 3166). Підозрюю, що автор «Перемоги» був представником духовенства (католицького) – надто розлого він пише про Божу допомогу звиятцям (до речі, зауважуючи, що Господь рівно допомагав християнам як грецького, так і римського обрядів – як козакам-православним, так і полякам-католикам).

⁷ Bibl. Kórnicka. – Sygn. 341. – К. 216-217. Текстуальних збігів з «Перемогою» тут чимало, але немало і розбіжностей – отже, у авторів обох текстів, ймовірно, просто однакові інформатори (жовніри-очевидці).

⁸ Ibidem. – К. 214v-215.

⁹ Ibidem. – К. 215.

¹⁰ Разрядный приказ. Московский стол. 1571–1634. – СПб., 1890. – Т. I. – С. 203-204 (№ 186-й /1626 г./). Отписка Белгородского воеводы о

правдивою», усі вони дозволяють доволі повно реконструювати цілу ту історичну подію.

* * *

Ян Доброцький
(бл. 1600 – 1631)

Перш ніж перейдемо до розбору тексту дозволю собі кілька слів про автора та характер його єдиного відомого літературного твору. Відомості про Яна Доброцького доволі скупі. Рід його (доволі давній) походив з краківського воєводства (прізвище взяте від с. Доброцеша). Печатався гербом Брохвич (на срібному полі олень червоний, який став дибки)¹¹. За гербовником К. Несецького, з Доброцьких один був ротмістром. Далі він згадує того самого Яна Доброцького як мечника брацлавського та поборцу (збирача державних податків) часів сейму 1629 р.¹². На цьому сеймі Я. Доброцький був послом Брацлавського воєводства¹³ і саме на сеймі його призначено поборцею (затверджувались щорічно)¹⁴.

посылке в Москву татарских пленников, с приложением их распросных речей, и распрос их в Москве). Ці два ногайця (Алікей-«Алікейка» і Чертан-бай-«Чертанка Байка») на зворотному шляху з 8-ма товаришами спробували завернути по здобич до Белгорода. Тут їх і полонили росіяни.

¹¹ Є ще версія М. Домагалі, який, посилаючись на Бонецького (*Boniecki A. Herbarz Polski. – Т. IV. – Warszawa, 1901. – S. 321*) твердив, що Доброцькі – то, ймовірно, рід з львівської землі герба Прус. Як аргумент подається володіння Я. Доброцьким маєтком Ляшки на Львівщині. Але, у Бонецького перераховані Доброцькі двох гербів (Олень і Прус). Твердити, що згаданий тут Я. Доброцький («*Jan, miecznik braclawski i rotmistrz królewski 1630 r., posiadacz Laszek w ziemi lwowskiej (M.178, f.342)*») саме герба Прус, а не Олень (це той самий Брохвич) не бачу підстав. Щодо володіння Ляшками, то, як побачимо нижче, воно не спадкове, а отже не може переконливо свідчити, що Я. Доброцький до 1630–1631 рр. мав якійсь стосунок до Львівщини.

¹² *Niesiecki Kasper. Herbarz Polski / Wyd. J. N. Bobrowicz. – Т. 3. – Lipsk, 1839. – S. 350.*

¹³ *Mazur Karol. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. – Warszawa, 2006. – С. 425.*

¹⁴ *Volumina Legum. – Т. III. – Petersburg, 1859. – S. 308.*

Сучасний польський історик Генрік Літвін наводить Доброцеських як приклад «цілковитої асиміляції» прибульців місцевим (українським) середовищем¹⁵. На підставі звісток, що Я. Доброцеський був одружений на «русинці» (Маруся Доброцеська¹⁶) та й поборовий реєстр 1629 р. підписав кирилицею, Г. Літвін гадає, що цей шляхтич навернувся на православ'я. Історик також навів дані про маєтності родини Доброцеських. Це села Борсків, Вітава, Сутиськи та частина Ворошилівки у Брацлавському воєводстві¹⁷. Ймовірно, був державцею Рашкова – маєтності Т. Замойського у Руському воєводстві. Уряд брацлавського мечника наш подолянин отримав 1629 р.¹⁸.

З раніших звісток про цього жовніра-віршописця відомі лише його справа (4.IX.1624 р.) з Мироном Сербиновським, який – нібито неслухно – шукав своїх збіглих підданих у Борскові Я. Доброцеського¹⁹ та лист Кшиштофу (II-му) Радзивілу з Вінниці від 5 червня 1628 р.²⁰. Отже, якщо автор «Реляції правдивої» оповідав про битву під Білою Церквою з власних вражень (що вельми правдоподібно), то участь у цій кампанії є одним з перших відомих фактів його біографії. З тексту твору дізнаємося також, що автор вважав себе «слугою» (клієнтом) відомого магната Томаша Замойського. У вересні-жовтні 1629 р. брацлав-

---

¹⁵ *Litwin Henryk*. *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648*. – Warszawa, 2000. – S. 147.

¹⁶ Збігнев Анусік вважає, що Маруся, вірогідно, була донькою Івана Житинського, попереднього (1616 р.) власника Вітави, Шершнева, Сутиськи і Борскова, див.: *Szlachta braclawska w 1629 roku // Anusik Zb. Studia i szkice staropolskie*. – Łódź, 2011. – S. 39.

¹⁷ *Борсків, Ворошилівка і Сутиськи* нині населені пункти Тиврівського р-ну Вінницької обл. Можливо, Вітава, Сутиськи, Ворошилівка – це посаг за дружиною (вони не раз згадуються укупі, починаючи з кінця XVI ст., у маєткових спорах, але прізвище Доброцеських там не фігурує, див.: *Jablonowski A. Źródła dziejowe*. – Т. XXI. – Warszawa, 1894. – S. 126, 399 тощо).

¹⁸ *Litwin H.* *Op. cit.* – С. 46, 144, 210.

¹⁹ *Jablonowski A. Źródła dziejowe*. – Т. XXI. – S. 650 (прізвище помилково подане як «Dobrojewski»).

²⁰ *Mazur K.* *Op. cit.* – S. 164 (оригінал: *AGAD. Archiwum Radziwiłłów Dz. V, nr. 3096*).

ський мечник брав участь у відбитті татарського набігу на Західну Україну²¹. 8 лютого 1631 р. на черговому сеймі у Варшаві Сигізмунд III надав Я. Доброцькому пожиттєво с. Ляшки у львівському старостві (раніше село тримали Олександр і Андрій Подоські)²². Причому «обгрунтоване» надання особистими військовими заслугами під Цецорою (1620 р.), Хотиним (1621 р.) і в боях з татарами під хоругвами С. Хмелецького.

Загинув брацлавський мечник восени 1631 (або 1634) р., виконуючи завдання свого «патрона», підканцлера коронного Томаша Замойського, від рук сумновідомого на Україні шляхетського «відморозка» – Самійла Лаща. Останній ж бо 17 березня 1631 р. змусив свою родичку, вдову віленського каштеляна Ієроніма (Ігоря) Ходкевича, поступитись на його користь маєтками Котельна, Вчорайше, Новий Ружин і Паволоч. Вдова виїхала до рідні та згодом вирішила відступити свої законні права такій високоповажній людині як Т. Замойський. Останній і направив Я. Доброцького, який мав увести свого пана у володіння новими маєтностями. Але – як тільки брацлавський мечник з'явився у Вчорайшому – С. Лащ напав на нього і вбив (хоча 1635 р. Лащ таки змушений був визнати права Замойського)²³.

---

²¹ *Gliwa Andrzej*. Jesienny najazd Tatarów krymskich i budżackich na Rzeczpospolitą w 1629 r. i jego skutki na terenie ziemi przemyskiej // *Rocznik Przemyski*. – Т. XLIII (2007). – З. 1: Historia wojskowości. – S. 117.

²² *Sumariusz* Metryki Koronnej. Т. 1: Księga wpisów kancelarii koronnej podkanclerzego Tomasza Zamoyskiego z lat 1628–1635 / oprac. Wojciech Krawczuk. – Kraków, 1999. – № 117 (Я. Доброцького в акті названо *мечником брацлавським і ротмістром*).

²³ *Rulikowski Eduard*. Pawołocz // *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. – Т. VII. – Warszawa, 1886. – S. 920 (роком смерті Я. Доброцького названо 1634-й – підозрюю тут друкарську помилку). М. Домагала, без посилання на джерело твердив, що С. Лащ забив Я. Доброцького на весіллі Адама Калиновського 18.XI.1631 р. 1634 р. як дату вбивства підважує і вирок-«контумация» від 9.III.1633 р. щодо С. Лаща «від потомків Доброцького», див.: *Руська* (Волинська) Метрика. Регести документів Коронної канцелярії

* * *

Відносно характеру твору Я. Доброцького зауважимо, що він виконаний у на той час вже добре відомих рамках віршованої хроніки (реляції). Причому, це доволі пересічна як за літературними, так і аналітичними рівнями праця (наприклад, Б. Папроцького «Хроніці жалісній» з 1575 р. твір Доброцького явно програє). Але вона досить органічно виглядає на тлі робіт інших «жовнірських» істориків-поетів – як ось «Діаріуш правдивий звитяги над татарами отриманої 20 червня 1624 р.» (Б. м. д., 1624)²⁴ чи С. Маковецького «Реляція Кам'янець взятого турками у році 1672»²⁵. Точна дата друку «Реляції правдивої» невідома, але, оскільки украй рідко подібні видання далеко відбігали у часі від описуваних подій, то навряд чи помилимося датуючи книжку кінцем 1626-го або 1627-м рр.

Мотиви, що підштовхнули Я. Доброцького взятись за перо, він сформулював у доволі вишуканій передмові-дедикації Т. Замойському. Це «любов до Вітчизни» та бажання їй добробуту і слави. Причому, автор дорівнює працю вченого-письменника до «ратних трудів» жовніра («Два особливо способи... бачу, якими любов у людях щодо Вітчизни показується: один – неприємності від неї відвертання; другий – пожитків у ній примноження. Перший є тих, котрі своїми втратами, трудами, коштом, *життя нареши і здоров'я свого затратами* неприятельські наїзди від Вітчизни мужньо відбивають. Другий то тих, котрі її в мирі оздоблюють науками поштивими або обороною і примноженням їх *на справжнє добро громадське* або є великі і розумово лише високому служать. Вони по-іншому Вітчизні потяг свій засвідчують, велику славу *і безсмертне ім'я у всіх нащадків*, приносять: бо їх з посполитої громади *довічно у вічності* вирізняють вольності, маєтності, гідності, надання, на-

---

для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673. – К., 2002. – С. 674.

²⁴ Див. свіжу статтю на базі цього твору: *Тимів І.* Битва з татарами під Мартиновим 1624 р. // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2016. – № 1. – С. 29-42.

²⁵ *Makowiecki S.* Relacja Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672 / Oprac. P. Borek. – Kraków, 2008. – 291 s.

решті *істинну громаду* в тій вітчизні чинять, [як] чудово [сказав] Еврипід: *Збираючи всі думки і мистецтва, || Друзі батьківщини благополуччя її покращують*»).

Взірцем поєднання обох шляхів служби Вітчизні Доброцький оголошує Юлія Цезаря. Подібним останньому він визнає і свого пана – Т. Замойського – і ретельно вираховує «спільні риси» цих двох історичних героїв. Тож, антична «рамка» сучасності для автора «Реляції правдивої» має не лише естетичний (за панівними ренесансними літературними конвенціями), але й етичний, політично-утилітарний зміст.

Отже, Доброцький цілком вправно оперує риторичними засобами свого часу (до речі, засвідчений у тексті передмови пієтет перед Замойською академією підштовхує до гіпотези, що саме звідти «освіта» нашого героя, хоча місце видання – Львів – також може вказувати на локалізацію його «alma mater»). Античний декор (у т. ч. латиномовні вислови) автор «Реляції правдивої» використовує достатньо помірковано і без нерідких для тогочасних літераторів надмірностей.

Ось і традиційний міфологічний «заспів» у Доброцького на диво коротенький (всього лише: «Не Геліконські ліси і біжучі животворні води || Парнаські описувати буду, але кроваві бої || Марса не корисного і Беллони діло, || Котре на Катонських рівнинах точилося»). До речі, «*Катонські рівнини*» («поля Катонські») – це вже спуск «з небес на землю». То місцевий білоцерківський топонім (Катунь, Хатун – від татарського *жінка, жіночий*). Стосується він до тутешньої значної степової прогалини (нетипової для київського Полісся). Її традиційно використовували татари при нападах на Правобережну Україну (для протидії цьому і виник замок Біла Церква²⁶).

Далі вже йде «репортаж» цілком «по справі». Поштовх для розгортання сюжету дає герой-злочин – «хан татарський». Він надсилає чотирьох «солтанів» (традиційне титулування для чле-

---

²⁶ Цікаве зауваження про Білу Церкву містить анонімна «Перемога». Для її автора це давнє укріплення над річкою Рось на кордоні «областей князівства Руського» проти вторгнень волохів-молдаван, московитів-росіян і татар.

нів династії Гіреїв), «потужно наступити на Сарматські краї, || Яким права насіння Лехове подає».

Звернемо увагу на доволі «тонке» розуміння Доброцьким популярного «сарматизму». За ним, поляки («Лехове насіння») – то лише законодавча/ системоутворююча верства в регіоні. Гадаю, це може бути слідом осмислення специфічно українських реалій, у яких роль «польського елементу» важлива, але зовсім не всеохопна.

Тут таки зауважимо відсутність у Доброцького інтересу до з'ясування військово-політичного підґрунтя набігу. Війна починається, бо герой-злодій «хтивий до крові і держави християн» (взагалі, як і більшість сучасників, Доброцький вправно володіє «хрестоносною» та антиісламською риторикою). Тут він явно програв іншим спостерігачам (Велевицькому і Пясецькому), які знають про те, що татари пішли в набіг зокрема і в зв'язку із «зв'язаністю» основних сил коронного війська на театрі війни зі Швецією. Не знає він і те, що сам Хмелецький достатньо вчасно (ще у вересні) був оповіщений про татарський похід (Пясецький), який взагалі-то розпочався у серпні²⁷.

Власне найдокладніше про цей етап кампанії пише анонімна «Перемога». Звістку про реальне вторгнення війська нуредин-султана в «коронні області» командувач українної оборони отримав 5 жовтня 1626 р. (кримці перейшли Дніпро під Очаковим і разом із білгородськими татарами Чорним шляхом увійш-

---

²⁷ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – Москва-Ленинград, 1948. – С. 117. Готовність коронного війська до відсічі взагалі-то не дивує, бо за 1626 р. це вже другий великий набіг кримців. Перший (більш-менш успішний) з Кодими на Бар та під Тернопіль і далі на Галичину і Волинь – у лютому 1626 р. – очолював сам хан, див.: *Gliwa Andrzej. Kraina upartych niepogód. Zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII wieku.* – Przemyśl, 2013. – S. 319-352; див. також конфесату козака Олексія Гордієвича з 1626 р.: *Брехуненко В.* Стереотипи взаємосприйняття татар і українських козаків у першій половині XVII ст. // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / Відп. ред. В. Смолій. – К., 2014. – С. 154-155. До речі, підчас того нападу С. Хмелецький також відзначився – частково погромив татарський табір-кіш під Тернополем.

ли до осілої України, причому ближчий до театру бойових дій Дорошенко розпочав мобілізацію козаків ще 2 жовтня). Причому, спочатку Хмелецький побоювався вторгнення Кучманським шляхом (за сценарієм січня-лютого 1626 р.?), відтак навіть мав намір відвести жовнірів з-під Оратова назад під Бар. Оглядатись треба було і на можливість нападу татар через Молдову і класичний прорив під Тернопіль. Утім, на нараді в Барі вирішили пересунути військо з Кучманського на Чорний шлях. На це рішення вплинула інформація від захопленого козаками Арслан-мурзи. Отже, кварцяних з-під Оратова мали рушити на з'єднання із 8-сотенним загоном Дорошенка (із 12 гарматами) до Lossov'a (напевно, йдеться про Кошів).

Не оповідає Доброцький і про наміри татарські, про які знаємо з листа Хмелецького. За останнім, татари вже перейшли було Рось і рушили повз Антонів (нині село Сквирського р-ну Київської обл.) у напрямку Старокостянтинова (отже метою походу була Волинь), але почули про військо оборонців і вернулися за Рось. Анонімна «Перемога» до цього додає, що з Волині татари мали прямувати під Гусятин на Поділлі – звідки відійти на підмолдовську територію (звістка підтверджена Арслан-мурзою).

Попри те, що позиція на Катонському полі (на правому боці Росі, навпроти Білої Церкви) зручна для оборони, вона доволі складна для відступу²⁸. Це був своєрідний мішок, куди загнали себе самі татари. Крім того, вони, таким чином, уступали коронному війську й стратегічну ініціативу. При тому, що маневреність була традиційною складовою успіхів татар, це можна вважати прорахунком їх командування.

Про склад цього командування Доброцький повідомляв таке: «то Нуредин²⁹ з трьома ще солтанами – Сефер-Гіреєм³⁰,

---

²⁸ Вельми наочно можливості «позиції» демонструє сучасна космічна зйомка місцевості, див.: http://uamaps.com/kievskaya/g_belaya_tserkov/belaya_tserkov/

²⁹ *Азамат-Гірей* (пом. 1632) – син кримського хана (1608 – 1610) Селямет I Гірея, нуредин-султаном (3-я особа у кримській ієрархії) при хані Мехмед III Гіреї (1623 – 1628) став у 1624 р., хоча і за попереднього хана (і свого старшого брата) Джанібек-Гірея (1610 – 1623) уже

Бухар- і Стан-Гіреями³¹). Як бачимо, крім нуредин-султана, то вожді з невеликим досвідом. Та й для згаданого вождя походу це, здається, лише 2-а (після вересня 1621 р.) самостійна експедиція.

Родову молодь відправила в цю виправу і кримська аристократія (відомо про присутність у війську синів Батир-бея, голови 2-го (після роду Ширин) за впливом у Криму роду Мансур³², та синів вождя буджакців – Кантемира-мурзи). Найдокладніше вираховує мурз-командирів татар лист Хмелецького – це Мардах, мурза ногайський; мурзи-підлеглі Кантемира³³; Юрч (Юсейн)-мурза і Тухтемир (Туртемир)-мурза, сини Кантемира;

займав цей пост, зокрема у цій якості він взяв участь у двох набігах на правобережну Україну на початку і ранньою весною 1615 р., а також Хотинській кампанії 1621 р. (відзначився як командувач осібною виправу татар, що пустошила Волинь 13-15 вересня 1621 р. – до річч, прийшли нападники тоді тим самим, що і 1626 р., Чорним шляхом). Він таки, поруч із ханом Мехмет-Гіреєм, очолював важкий, але загалом успішний похід на Західну Україну 12 грудня 1625 – середини квітня 1626 р. Щодо «кримських персонажів», див. зокрема: *Гайворонский Олекса*. Повелители двух материков. Том II: Крымские ханы первой половины XVII столетия в борьбе за самостоятельность и единовластие. – Киев-Бахчисарай, 2009; *Новосельский А. А.* Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – Москва-Ленинград, 1948.

³⁰ Напевно, *Сефер* або *Сафа-Гірей* – молодший брат Азамат-Гірея, також майбутній нуредин-султан.

³¹ *Бухар-Гірей* (*Бухар-султан*), згадується ще 1628 р. як родич-посланець Шагін-Гірея до короля, див.: *Ukrainne sprawy*. Przyczynek do dziejów polskich, tatarskich i tureckich XVII wieku / wydał Stanisław Przyłęcki. – Lwów, 1842. – S. 70. *Стан-Гірей* – ім'я явно перекручене, тому ідентифікувати цю особу складно. Можу лише припустити, що «Бухар-Гірей» і «Стан-Гірей» – це діти хана Селямет I Гірея і брати вождя походу нуредин-султана Азамат-Гірея – *Бахадир-Гірей* і *Іслам-Гірей*, обидва майбутні кримські хани. У курницькому листі Хмелецького з 15.X.1626 р. «Стан-Гірей» відсутній.

³² Голова роду Мансур – *Богатир-Гірей Дівеєв* (брат мурзи Кантемира) загинув у 1617 р. у персидському (кизилбашському) поході.

³³ У листі Хмелецького з 15.X.1626 р. більше схоже на «*Мурдач мурза* – *Ногайтуг* [від тигра-влада?] *мурз підлеглих Кантемирові*».

Нарт-мурза³⁴ і Алкізерей (Алктері)-мурза, сини Батир-бея; Велизах (Велісах)-мурза, син Аліза (Аліша)-мурзи³⁵. Отже, більшість – ногайці (Мансури-Мангити також з ногайців).

Значну частину татарського війська склали злиденні *мали ногайці* (татари «Казієва улуса» з Північного Кавказу). Отже, «якістю», навіть за внутрішньокримським розкладом, ця армія не відрізнялась. Сам Хмелецький писав, що у неприятеля чимало «мотлоху» – «казанджийв»³⁶.

Утім, бойовий дух татар був, напевно, доволі високий, бо зовсім свіжою була пам'ять відносно успішних набігів: самого кримського хана у січні-лютому 1626 р. на Західну Україну та буджакців Кантемира у травні 1626 р. на Поділля. А автор «Перемоги», аби акцентувати якого непростого і славного ворога вдалося здолати, зауважив, що в татарському війську присутні були і ветерани персидських походів калги-султана Шагін-Гірея.

Дані про чисельність «армії вторгнення» доволі різноманітні. Доброцький називав цифру і 80 тисяч, і понад 100 тисяч. Анонімна «Перемога» лічила татар на 100 тисяч. Сам Хмелецький і Старовольський обраховували неприятеля на 40 тисяч (як бійців, так і практично небоєздатного «мотлоху»). Пясецький згадував про 30 тисяч татарських вояків. Самі татари називали лише цифру своїх втрат за цілу кампанію – до 10 тисяч полеглих і полонених.

Усе це традиційно завищені обрахунки. Якщо врахувати, що сам Доброцький облічив кількість окремого підрозділу «солтана» Бухар-Гірея у 4 тисячі, а осіб такого статусу у татарському війську було лише четверо, то маємо прийняти що татар було близько 16 тисяч. Причому, оскільки нападники частину війська розпустили «в загони», тобто за здобиччю в околиці та-

³⁴ У російських джерелах – *Нарт-Кірей Батирбеєв Дівєєв*.

³⁵ Найвірогідніше йдеться про *Адилшу Мангитського* (брат Кантимира), який мав сина *Велиша*. Але тоді ж знані *Алі-бей* або *Алей Батирбеєв Дівєєв*, старший з синів Батир-бея та мурза-родовий вождь *Алей Сулешев (Яшлавський)*.

³⁶ Напевно, від татарського «казанчи» – котельник, що, гадаю, слід плумачити як «їдок», «утриманець».

бору-коша (за Доброцьким, на лівому березі Росі перебували принаймні два великих загони – 4 тисячі Бухар-Гірея та менший, але не малий, підрозділ синів мансурського вождя Батир-бея). Отже, у коші під Білою Церквою лишалось хіба близько 10 тисяч татар.

З листа Хмелецького можна ще додати, що загонам загарбників звеліли повертатись «на третій день»³⁷, отже зона спустошення була десь зі 100 км довкола. Лист інформатора з Бару знає, що загін Бухар-султана був аж під Фастовом. Утім, шкоди від татар були мінімізовані, бо, як повідомляв той самий інформатор, «повсюди люди остережені були» (Бухар-султан захопив ледь сто і кількадесят бранців і в татарському коші знайшли не більше того ж; про різанину полонених вже погромленими загарбниками, як це було під Мартиновим 1624 р., також мови немає).

Сили Хмелецького спостерігачі обраховують на трохи понад 5 тисяч – з яких не менше тисячі, то реєстрові козаки (Доброцький); 5,4 тисячі (Велевицький); 9 тисяч (2 тисячі кварцяних + 1 тисяча магнатських надвірних + 6 тисяч реєстрових козаків) (Пясецький), зрештою 4 370 (анонімна «Перемога»)³⁸. За згаданими у Доброцького іменами ротмістрів-

---

³⁷ Оскільки, 8.X.1626 р. татари дізналися про наближення коронного війська, то, напевно, загони синів Батир-бея і Бухар-султана з Кантемировичами, які не встигли до 9.X повернутися до табору-коша, пішли у самостійний рейд 7.X.

³⁸ Це найвірогідніша цифра. Вона складена за докладним реєстром: кварцяних жовнірів 600 кінних і 300 піхоти; барських бояр – 150; вояків Острозької ординації (небіжчика кн. Я. Острозького) 400 кінних і 200 піхоти; київського воеводи Т. Замойського – 150 кінних; волинського воеводи і переяславського старости кн. Януша Заславського († 1629) – 50 кінних; черкаського старости кн. К. Вишневецького – 300 кінних; Рогозинського з Микулинськими – 60 кінних; Верховського – 400 кінних охотників-волонтерів; *Блохи* (Блох герба Огончик?) – 30 кінних охотників-волонтерів; Зозулинського – 80 кінних; Лукіяна – 150 охотників-волонтерів; Дорошенка – 1500 козаків-реєстровців. Ще 12 гармат було (усі – Війська Запорозького). Ймовірно 200 кварцяних піхотинців – це згаданий за текстом підрозділ волинського каштеляна кн. К. Корецького на чолі з капітанами Глуховським (напевно, це

командирів цілих підрозділів можемо скласти такий реєстр війська³⁹:

Кварцяні – рота-полк самого С. Хмелецького, далі роти Мелешка⁴⁰, Байбузи⁴¹, стражника Гослицького⁴², Хоцімірського⁴³ (хоругва волоська).

Магнатські та волонтерські (охотницькі) – Дзика⁴⁴, Шкленського⁴⁵, Свядцького⁴⁶ і Рохожинського⁴⁷, Олександра і

знаний слуга кн. Корецького *Мацей Глуховський*) і *Пудловським*. Відносно невелика кількість реєстровців Дорошенка можливо пояснюється тим, що – за текстом «Перемоги» – в похід мобілізовані були лише козаки-вершники (до речі, так було і в битві під Бурштином восени 1629 р.) плюс козацька польова артилерія (що стояла в Каневі).

³⁹ Цікаво, що тут майже немає підрозділів-учасників карального анти-козацького минулорічного походу під Куруків, див. реєстр урядових військ 1625 р.: *Ковалець Т.* Козацькі повстання 1625 та 1630 рр. в Україні за матеріалами діаріуша Анджея Кості-Збіроховського // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 15. – К., 2015. – С. 374-376, 388-392.

⁴⁰ *Мелешко Іван (Ян)* герба Корчак – ротмістр коронний. Рід походив з Волині.

⁴¹ *Байбуза Семен* – ротмістр коронний, напевно, син Тихона Михайловича Байбузи (гетьман запорожців у 1597–1598 рр.). Брав участь у Куруківській кампанії 1625 р. (доводив ротою в 100 коней у полку брацлавського старости Адама Калиновського).

⁴² *Гослицький Ян* – стражник коронний. Брав участь у погоні за Кантемиром 1624 р., під Куруків 1625 р. вів роту у 150 коней.

⁴³ *Хоцімірський (Хоцімерський) Адріан* – ротмістр хоругви волоської (анонімна «Перемога» зве його Олександром). З Хоцімірських була дружина С. Хмелецького, рід якої внесений до пом'яника Межигірського монастиря під Києвом.

⁴⁴ *Дзик Ян* († перед 1676) – ротмістр, з 1631 р. хорунжий брацлавський. Після 1625 р., коли Т. Замойський (претендував на булаву польного гетьмана) в останнє брав особисту участь у поході (Куруківській битві), Я. Дзик практично незмінно очолював приватні загопи цього магната (а після 1638 р. – його спадкоємців). Родич фастівського (1651), чернігівського, а згодом острогоського (1652–1670) козацького полковника *Івана Миколайовича Дзинковського* (Дзика, Дзиковського). Можливо, саме під хоругвами Я. Дзика перебував 1626 р. і Я. Доброцеський (хоча, якщо врахувати славослів'я щодо С. Хмелецького, то саме в «гетьманському» підрозділі міг служити Я. Доброцеський).

Романа Микулинських⁴⁸, Верховського⁴⁹, Лукіана⁵⁰, Скиби⁵¹, Сефера⁵², Зозулинського⁵³. Плюс ще «піхота Корецького»⁵⁴.

---

⁴⁵ *Шкленський (Склінський) з Шимкевич Томаш* († 1627) – ротмістр коронний, староста зигвульський (в Інфлянтах). Рід з Волинського воеводства (герба Косцеша). До речі, 26.XI.1620 р., по смерті Януша Острозького, отримав новоосажене містечко Таборівка (с. Таборів Сквирського р-ну) у білоцерківському старостві. По його смерті тим маєтком володів уже С. Хмелецький. У цьому білоцерківському поході очолював загін Острозької ординації (власна ж кварцяна гусарська рота Склінського, напевно з поручником?, пішла війну зі Швецією).

⁴⁶ Напевно, хтось із *Свяцьких*, шляхетської родини з Київщини (може, *Семен Свяцький*, урядник-державець в Лохвиці влітку 1625 р., причетний до заснування – бл. 1615 р. – Прилуцького Густинського монастиря?). Очолював Свяцький приватний загін черкаського старости кн. Костянтина Вишневецького (може як підстароста черкаський?).

⁴⁷ Напевно, йдеться про когось із *Рогозинських*, заможної шляхетської родини з Волині. За поборовим реєстром 1629 р., у Брацлавському воеводстві знаний *Василь Рогозинський*, власник міста Куни і слобідки Краснополе. 13-15 вересня 1621 р. татари того таки Азамат-Гірея у с. Рогозному Луцького повіту вбили його батька Матвія та стрия Семена Рогозинських, а також забрали в полон дружину – Марусю з Червертинських.

⁴⁸ *Микулинські* герба власного – руська родина з Поділля. *Олександр Микулинський* 1624 р. подавав позов на Олександра Білостоцького за неповернуті позичені речі. Того ж року його рота взяла участь у битві під Мартиновим. На 1629 р. тримач с. Ріг і Почапінці (разом 128 димів) у Брацлавському воеводстві. Згадується як ротмістр і поборца брацлавський ще 1642 р., але 1646 р. вже лічиться померлим (екс-власник с. Почапінці та слободи Микулинці). *Роман Микулинський* – на 1629 р. тримав с. Микулинці з с. Новоселицею і Бірковим (разом 196 димів) у Брацлавському воеводстві.

⁴⁹ *Верховські* герба Корчак знані на Волині; *Верховські* герба Побог – з Серадзького воеводства (деякі осіли і на Україні: відомий Олександр Верховський, підстароста і суддя гродський летичівський за часів Ш. Окольського, себто близько середини XVII ст.). У барському старостві 1600 р. знаний Альберт (Войцех) Верховський. Його нащадком, напевно, був Ян Верховський, підстароста барський (акти 1609, 1611, 1619). 1602 р. якийсь Верховський був одним з послів Війська Запорозького до кн. Януша Острозького. Цікавий туг Верховський 1626 р.

Неясне походження хоругов Гузельфі⁵⁵ і Літинського⁵⁶ (можливо, це командири окремих підрозділів острозьких орди-

привів до С. Хмелецького «охочих кілька сот», отже, ймовірно, що перед нами все той самий підстароста барський *Ян Верховський*.

⁵⁰ Може, *Лукіян Андрійович*, один з козацьких послів на сейм 1634 р.? Лукіан, за Доброцьким, очолював підрозділ волонтерів (охочих). Анонімний «Діаріуш» згадує кінноту і піхоту з загону Лукіана.

⁵¹ Напевно, це той «пан *Скиба*», який був смертельно поранений у бою з татарами під Удичем (Вінниччина) восени 1628 р. (лист С. Хмелецького від 3.X.1628 р.). Рід, напевно, близький до козаччини (1638 р. Михайло Скиба став одним з отаманів Корсунського полку реєстровців). До речі, поблизу місця цікавих тут подій на Білоцерківщині знає с. *Скибин*, нині Жашківського р-ну Черкаської обл. (із такою назвою є й села на Вінниччині Оратівського р-ну та Київщині Броварського р-ну). У війську С. Хмелецького 1626 р. *Скиба* очолював підрозділ волонтерів (охочих).

⁵² *Сефери* (Сеферовичі, Шеферовичі) – вірменська патриціанська родина з Кам'янця-Подільського, згодом нобілітовані. *Сефер* виступає у тексті «во сто конів із зем'янами Барськими». Під Баром знає і с. Сеферівка.

⁵³ *Зозулинські* – давній зем'янський рід з-під Базалії (володіння кн. В.-Д. Заславського). Знаний *Вавжинець (Лаврентій) Зозулинський* одружений із Анастасією Лоевською, який 26.IX.1592 р. одержав привілей на підтвердження його прав на урочище Трущениця (між селами Козменін і Маркушев аж до Білого Рукава і збоку ґрунту Уланів) у Летичівському повіті Подільського воєводства. 1626 р. Зозулинський очолював підрозділ волонтерів (охотників).

⁵⁴ Напевно, мова йде про кн. *Кароля Корецького* (1612 – 1633), каштеляна волинського.

⁵⁵ *Гузельфі* (Гузельф, Гузельфій) – нащадки Шимона Гузельфі з Генуї, який наприкінці XVI ст. осів у Речі Посполитій (породичався з кн. Темрюками-П'ятигорцями) і мав маєтки на Україні. Тут, можливо, йдеться або про *Лукаша*, або про *Давида Гузельфі*, державців у маєтностях кн. В.-Д. Заславського (Острозькій ординації). *Лукаш* до того ж, за поборовим реєстром 1629 р., був державцею села Пліскова та сільця Люлинець під Пиковим у Брацлавському воєводстві.

⁵⁶ *Літинські* герба Грималія – з Літина, брацлавсько-волинський рід. Можливо, йдеться про *Климентія Літинського*, який тримав село у Базалійській волості на Волині (дякую І. Тесленкові за консультації щодо можливих «волинських персонажів»).

натів). Є згадка ще імен «Чарната⁵⁷» і «Карадзо⁵⁸», але, здається, це офіцери хоругви-полку С. Хмелецького.

Реєстрові козаки на чолі зі старшим (гетьманом) Михайлом Дорошенко⁵⁹ (не менше 1 тисячі плюс «армата»-артилерія)⁶⁰.

Отже, як видається, суто кварцяних було навряд чи більше тисячі (кварцяні роти зазвичай мали 100–200 коней), але, можливо, із ними рахували «ординатів» (6-сотенний загін Острозької ординації) та волонтерів-охотників (тоді таки більш-менш виходимо на цифри Пясецького – 2 тис. кварцяних + 1 тис. надвірних). До всього, слід враховувати, що «українне військо» Хмелецького мало у своєму складі незначну кількість важкої кавалерії (кварцяні гусари цілком пішли на шведський фронт).

М. Дорошенко, напевно, не вивів у поле увесь 6-тисячний реєстр, бо хтось був на Запоріжжі, а хтось прикривав міста Київщини. Але, цілком вірогідно, кількість реєстровців-учасників бойових дій стрімко зросла вже після битви, коли розпочалося переслідування відступаючих і розсіяних татар (тоді ж згаданий «Перемогою» загін білоцерківського підстарости С. Рокоша).

Отже, цифри 4,4–5,4 тисячі вояків, напевно, досить реалістично відбивають кількість «польової армії» С. Хмелецького. Проти 10-тисячного війська гірше споряджених татар – це на той час доволі прийнятний розклад для відкритого бою. Не дивно, що Хмелецький не вагався нав'язати супротивнику битву.

---

⁵⁷ Можливо, йдеться про *Матвія Чарнату*, який за поборовим реєстром 1629 р. тримав половину містечка Йосипівки у Брацлавському воєводстві (див.: *Архів ЮЗР*. – Ч. 7, т. II. – С. 397).

⁵⁸ Може, нащадок татарського ватажка званого *Караджа*, якого 1542 р. взяв у полон Б. Претвич (передав бранця коронному гетьману М. Сенявському). Згодом відомі козацькі старшини – *Караджу-Гараджи*.

⁵⁹ *Дорошенко Михайло* († 1628) – з 1625 р. гетьман (старший) Війська Запорізького (реєстрових козаків).

⁶⁰ Л. Подгородецький лічить 1500 реєстровців у 4,5–5 тисячному війську С. Хмелецького, див.: *Podhorodecki Leszek*. Stanislaw Konieczpolski. ok. 1592–1646. – Warszawa, 1978. – S. 150-151. Анонімний «Діаріуш» знає про 800 козаків (початкова цифра в таборі в Кошові) та понад 1500 (у Володарці). «Перемога», як вже йшлося, також пише про 1500 реєстровців.

У таборі під Оратовим на Вінничині Хмелецький зробив огляд військам, виступив перед лицарством з промовою та запропонував вислати до неприязельського війська «під'їзд», який мав провести традиційну розвідку боєм. Охочих іти в під'їзд було чимало, але зупинилися – як на найпридатнішому для цього підрозділі – на волоській хоругві Хоцімірського.

Головні сили Хмелецького, виступивши ще в ніч, пішли слідом за тим авангардом⁶¹. Військо йшло «одним цугом» (себто одною лінією, не табором, отже на татар не чекали). Від прямого шляху на Володарку відхилися тільки до Тетієва, маєстності Шкленського, де з'єдналися з вісьма сотнями реєстровців на чолі з Дорошенком. Їх Доброцький характеризує як «добірних козаків || І з арматою⁶² порядною, і славних юнаків⁶³».

Далі рушили укупі⁶⁴. Причому, реєстровці, «як звичайно», на стоянці збудували укріплення – «І табір своїм порядком чу-

---

⁶¹ За анонімним «Діаріушем», з-під Оратова вирушили 6.Х, на з'єднання з Дорошенком. Йшли не на Тетіїв, а на сусіднє с. *Ковів* (Тетіївського р-ну) або (менш вірогідно) на так само сусіднє с. *Косівка* (Володарського р-ну). Хоцімірського з його ротою відправили ввечері 7-го, з ним пійшло 300 запорозьких козаків («Перемога» пише тут лише про Хоцімірського 100 кінних плюс 100 козаків). Вони зустріли татар – «в шикуну йдучих» (тобто в оборонному порядку), які, попри «фортелі» жовнірів і козаків, не дали витягнути нікого з купи і захопити язика.

⁶² Себто артилерією.

⁶³ *Юнаки* – це традиційний «епітет» для козаків, він загалом не вказує на вік, а є еквівалентом характеристики «*молодці*», такі собі «вічно молоді герої».

⁶⁴ За анонімним «Діаріушем», 8.Х жовніри переправилися через Рось і стали з козаками в об'єднаному таборі. Того ж дня татари перейшли Рось, прямуючи до Антонова, але, почувши про військо Хмелецького, відступили назад за річку і пійшли під Білу Церкву. Тоді ж послали Дорошенка з 300 козаків і роту Мелешка – також по язиків. Вони під Антоновим з'єдналися з Хоцімірським і пішли «уночі під військо татарське». Вранці 9.Х – за чверть милі від кошу татар – зловили язика (за «Перемогою» трьох) і погромили неприязельський загін, що так само відправився «на під'їзд». Відступаючи до своїх, за дві милі від табору зустріли військо, що вже йшло від Кошова (чи Косівки) берегом Росі, переправилося у Володарці за річку і тут зустріло понад 1,5 тис. козаків, що також йшли на з'єднання з армією.

дово утворили». Тут стали чекати звісток від авангарду Хоцімірського.

Зрештою вирішили послати йому на допомогу хоругву Мелешка, а з ним і Дорошенка (з мобільнішою частиною реєстровців?). Ті наздогнали Хоцімірського, порадилися і розпочали полювання на «язика». Пощастило не відразу, бо нікого «від купи не могли витягти», але врешті-решт Хоцімірський взяв «язика свіжого» і доставив його Хмелецькому, на радість всьому війську. Вірогідно, цей епізод розвідки боєм авангарду українної армії слід співвідносити з інформацією «розпиту» татарських бранців про те, що «литовские люди, пришед на их обоз, *скрадили у них караул*».

Хмелецький тоді провів майже безсонну ніч, готуючи підрозділи до битви («Мало за цілу ніч сплячі, вже військо шикував»). Вранці армія перейшла р. Рось біля Володарки, де застала ще понад двісті козаків (які приєдналися до війська?). Далі напівдороги від татарського коша зустріли загони Хоцімірського-Мелешка-Дорошенка, які привезли «язика». Його допитали і рушили далі – ще на «милю» (6–15 км) під татарський кіш. Як пише Доброцький: «Табір і військо в порядному шикі справлені || В обережному порядку під кіш були проведені. || І пройшовши давньої роботи окопище || За яким став кіш татарський оподаль, не близько».

Вірогідно, саме про це «окописко»⁶⁵ згадано і в листі невідомого інформатора про битву з Бару – «у першій сутичці в п'ятницю з кошовим військом перешкодив нашим той довгий вал, через який табір переходячи, на прикре місце потрапивши, загальмувати мусив». Саме на це й був розрахунок татар, але Хмелецький, досвідчений у боях з кримцями, дав собі раду з труднощами позиції.

---

⁶⁵ Власне це «Окописько» може бути залишками укріпленого табору, де 1625 р. зосереджувалося коронне військо перед маршем під Крилів і Куруків підчас тогорічної військової кампанії проти козаків. Анонімний «Діаріуш» також твердить, що вишиковане військо Хмелецького рухалося милю поки не перейшло «старе окописько», за яким – у кількох пострілах з луку – стали вже готові татари.

Тут Доброцький співає справжню оду талантам командувача українного війська⁶⁶:

І вже Орда в своєму порядку в готовності була
 Котра війську польському мужньо протиставилася.
 А Хмелецький, як звичайно, фортелі винаходячі,
 Бо вже з поганами до того сторазово куштував⁶⁷:
 Витлумачував їх дії і спосіб зіткнення,
 Завважував теж і слухав інших пильні міркування
 Як мудрий гетьман усе розумом опрацьовуючи
 Як справді стати, як бити, як гонити вказуючи.
 Утвердивши поважними словами військо своє
 Досить невелике, котре вже здоров'я справді потроєне
 За милу Вітчизну несе, аби поганина
 У Вітчизні своїй знести могли...

Натхненні діями свого вождя жовніри завзято вступили в бій («Але ж при доброму Гетьмані сміливість в усіх взялася»). Сам Хмелецький зі своєю хоругвою вийшов по центру («середкою»), проти самого нуредин-султана, якого оточували найкращі татарські вояки («Де Нуредин-султана полк найпотужніший || Став і мурзи при ньому щонайзначніші. || Там із своєю хоругвою пан Хмелецький скочив»)⁶⁸.

⁶⁶ З точки зору зародження «баторіанської легенди» українського козацтва цікаве зауваження анонімної «Перемоги», що Хмелецький-полководець діяв «за настановами [instructam] давніми великого Баторія».

⁶⁷ Себто не раз мав справу з тим супротивником.

⁶⁸ За анонімним «Діаріушем», на лівому «крилі» стали Хмелецький зі своєю хоругвою («Перемога» також твердить – навпроти відділу нуредин-султана), Дзик з людьми київського воеводи (Т. Замойського), «Робушинський» (Рогозинський), Микулинські Олександр і Роман, Хоцімірський і Сефер з барськими зем'янами (за «Перемоگو» точніше – барськими «боярами»), плюс підмогою їм став Дорошенко зі своїм полком козаків («Перемога» уточнює, що був добірний козацький відділ Дорошенка і другий, що став тут в резерві). На правому крилі стали стражник коронний Я. Гослицький зі своєю хоругвою, кварцяні ж роти Байбузи і Мелешка, далі Верховський, Скиба, «Зелузинський» (Зозулинський) і Кулічан (Лукіянін) з волонтерами («охотниками») і з ними ж укупі полк козаків запорозьких (за «Перемогою», тут в резерві стали острозькі ординати під орудою Шкленського з «перя-

Перша ж атака принесла значні втрати в рядах кримців («І зараз на татар впали великим розгоном. || Аж їх там же з тисячу поклали рядком»). Далі Доброцеський перераховує командирів підрозділів, які слідом за Хмелецьким вступають у бій. Причому, здається, праве крило атакуючих було досить потужнішим та активним («І з правого крила бився полк дужий»), хоча – за за «Діаріушем» і «Перемогою» – долю битви вирішило ударне ліве крило. Доброцеський при описі дій правого крила згадує і реєстровців М. Дорошенка («І Дорошенко в полк козаків зшикований, || Котрий на правому крилі був на підсилення даний»), але, за «Діаріушем» і «Перемогою», відомо, що козаки

славськими козаками», під якими слід розуміти загін переяславського старости кн. Я. Заславського, та трьома ротами-сотнями Святського – мова про людей черкаського старости К. Вишневецького, а до того ще дві сотні-кінні загони козаків).

Татар «переломили» спочатку на лівому, а потім і на правому крилі. Після цього «добру милню» (за «Перемогою» – дві милі) гнали-громили втікаючих. Тут вступив у дію резерв – Шкленський з полком Острозької ординації, людьми черкаського старости на чолі зі Святським, а також із двома резервними відділами козаків.

Табір тим часом охороняла піхота Острозької ординації (нею порядкував «Битовський» – мова про *Дибовського Яна* – у 1630-х рр. він відомий як ротмістр піхоти кн. В.-Д. Заславського), Цешковський (*Цешковський Ян*, підстароста володимир-волинський 1615–1619–? рр.?) з «піхотою Лукановою», котра частиною стала перед гарматами, частиною – на чолі і з боків табору розсаджена. «Перемога» тут має уточнення – першими піхотними (кварцяними?) відділами названі люди кн. Корецького на чолі із ротмістрами Глуховським і Пудловським; командир острожан названий «Дембовським»; піхота Лукянова зветься піхотинцями-волонтерами з-під проводу Лукіяна і Верховського.

Весь бій був «за чотири години перед вечором і аж до смерку», коли стали на місці татарського кошу. Звідси (за «Перемогою» вже з ранку 10 жовтня) послали загони на броди – 1) Байбузу з його хоругвою і острозькими ординатами – панами «Бузелиц» (Гузельфі?), Літниським (Літинський?) плюс 600 козаками; 2) два близько друг від друга розташованих броди зайняли охотники Верховського, піхота князя Корецького, піхота Острозької ординації (з «Дибовським» на чолі). Решта війська з табором і арматую стала в Білій Церкві.

були присутні у шиках обох крил, причому ударний підрозділ самого козацького гетьмана стояв на лівому крилі.

Не забув Хмелецький і про оборону: «Піхота Корецького перед табором стала. || Котра при арматі дужо попрацювала. || У тилу табору армати частину залишено || І ту також піхотою добре укріплено»). До речі, згадки про активність артилерії (згадана і анонімними «Діаріушем» і «Перемогою») суперечать даним Пясецького про те, що дощова погода у день битви унеможливила використання як вогнепальної зброї для коронного війська, так і луків зі стрілами для татар. Доброцький ще й в описі вирішальної атаки пише: «Бубни, труби звучать, зброї грохот, із рушниць тріск, ржуть коні...», отже погода бодай не цілком завадила тоді використанню вогнепальної зброї.

Татари почали відступати. Як писав Пясецький – «після двох годин тяжкої і сумнівної битви, неприятеля, який жорстко опирався, зрештою перемогли». Доброцький знає, що переможці повернулися з погоні до покинутого татарського коша вже як «година ночі була». Лист інформатора з Бару додає, що татари після першого зіткнення відразу тил показали і «наші» з 4-години пополудні почавши, успішно гнали їх ще мило, аж до темряви.

За звістками Пясецького на бойовищі полягло 4 тисячі татар, у полон потрапило 1 200, між якими і 50 мурз (Велевицький писав лише про 40 полонених мурз; барський інформатор повідомляв, що розпалені жовніри неохоче брали полонених, більше їх у козаків). Втрати «поляків» Пясецький обчислює лише в 9 убитих і 50 поранених (Велевицький повідомляв про 39 полеглих). Це явно занижені чи неповні цифри⁶⁹, бо барський інформатор свідчив про шістьох загиблих лише серед барських бояр (це, напевно, зі 100-кінного загону Сефера).

---

⁶⁹ Взагалі-то у завищенні цифр всіх перевершив Старовольський у «Сарматських войовниках». Там Хмелецький поклав на бойовищі 40 тисяч татар, половину з 16 полків, і ще багато поранених втекло до Криму. Доброцький не конкретизував скільки з його 80 або понад 100 тисяч татар полягло на полі брані, але писав, що мало хто з татар без поранення вийшов з бою.

Той-таки інформатор-барянин додав і пару цікавинок про бій. Зокрема, про подвиги М. Дорошенка, який виїхавши попереду війська вбив двох татар рогатиною, причому у другому супротивнику його спис так і застряг. За смішний випадок оповідалася історія як перед запорожцями на татарина раптово злетіла сова-пугач (переляканий кіньми та галасом?), схопила його за коліно і зірвала з коня, чим і спричинилася до смерті вершника (чи то сам той розбився, чи його на землі добили козаки)⁷⁰.

Далі Доброцький барвисто описує трофеї: «Як військо польське щасливо повернулося || На татарське кошисько, де всі полони || Стали об'їжджати; казани і коні, || Котрих коней у підрахунку вісімдесят тисяч, || Десять тисяч казанів або й ще більше. || Так на кошу татарському на ніч військо стало, || Котре в тій битві дуже попрацювало». Він також згадує про численних бранців, серед яких були і «найперші мурзи – Пани Арслан⁷¹, Реметаль, Дзяней, Сефер».

Втікав нуредин-султан із залишками свого війська, напевно, вздовж правого берега Росі – на Пилипчу і Сквиру, а хтось і за Рось уходив (в районі Чмирівки і Глибочки?)⁷². До цього висновку схиляє як карта місцевості, так і згадка барського інформатора про успішні дії Байбузи «на Царському та Кам'яному бродях»⁷³.

---

⁷⁰ Барянин-автор «Перемоги» також виділяв Дорошенка – про його діяння в битві (козацький гетьман виїхав попереду своїх і подав їм приклад) він оповідав відразу після опису подвигів головного вождя – Хмелецького (власне автор і зупинився в своєму тексті тільки на цих двох провідниках, отже для нього лише вони були тут «полководцями»).

⁷¹ Арслан-мурзу, за «Перемогою», захопили в полон козаки – ще на самому початку білоцерківської кампанії 1626 р.

⁷² До Криму нуредин-султан повернувся 19 жовтня, див.: *Новосельський А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века.* – С. 117.

⁷³ Раніше я розглядав як орієнтири *Кам'яний Брід* на р. Гнилий Тікич (біля Лисянки), *Царський (Татарський) брід* – при впадінні Тікича до Високої Висі (притока Синюхи). Через це гадав, що татари уходили на Тарашу і Лисянку. Але нові дані з «Діаріуша» і «Перемоги» схиляють до іншої інтерпретації. Цікавий нам Царський брід відомий автору

З Доброцеського дізнаємося (а «Перемога» уточнює, що сталося це вже 10 жовтня – коли й поділилося військо на три частини), що хоругви Байбузи, Гузельфі, Літинського плюс «запорожців кілька сот» з їхніми «знаками», отже щось із тисячу (як не більше) вояків (найбільше, поза основним військом, угруповання), послали переймати татар «на Телячим броді» (може, інша назва одного з вищезгаданих бродів⁷⁴).

На ближчі броди на Росі (в районі Чмирівки і Глибочки?) відправили підрозділи «охотників» Верховського, піхоту Коцецького та «ординатів» (колишніх вояків Я. Острозького). «Перемога» пише про «тисячу піхотинців» у цьому угрупованні.

Решту війська залишено в Білій Церкві, а табір з артилерією «вниз Росі обернуто». Але тут білоцерківський підстароста Рокош⁷⁵ подав нові звістки про місцезнаходження ворога і військо швидко рушило назад⁷⁶.

Вже ввечері-вночі (з 10 на 11 жовтня) наздогнали тут загін молодих Мансурів, синів Батир-бея («в ночі утікаючих. || Котрі нюхом почувши і людеї спостерігши || Перепливали через Рось і бродів ухилялися»)⁷⁷. Тут-таки трохи перепочили і вже о 4 годині ранку рушили під Рокитну⁷⁸.

«Перемоги» ще як *Ханський*. Він мав би бути ближче до місця битви, ймовірно це район сучасного с. *Пилипча* Білоцерківського р-ну (за анонімним «Діаріушем», Байбуза догоняв погромлених біля того броду татар на р. Свирка). Слідом «Кам'яного броду» може бути с. *Кам'яна Гребля* Сквирського р-ну.

⁷⁴ Взагалі-то «Телячий брід» татарською мовою може звучати *Базавлук*, але навряд чи йдеться про досить далеку р. *Базавлук*, притоку Дніпра.

⁷⁵ *Рокош Станіслав* – білоцерківський підстароста (згадується ще 1625 р.).

⁷⁶ Раніше, я хибно тлумачив «Рокош» у тексті Доброцеського як рокош-повстання татар-бранців. Але текст «Перемоги» дозволив прояснити це питання.

⁷⁷ За анонімним «Діаріушем», військо Хмелецького спочатку рушило вниз за течією Росі (може, ухиляючись в бік с. Мала Вільшанка – бо понад Россю з табором і артилерією шлях лісами і річковими переправами був важкий?), але швидко їх наздогнав «староста» (напевно, підстароста) білоцерківський (=вищезгаданий С. Рокош), який вказав

У цьому місці відпочивав 4-тисячний татарський загін Бухар-султана (напевно, шойно перейшов на правий берег Росі, барський інформатор згадує, що бій був «за півмилі від Рокитної»). Лист Хмелецького додає, що з Бухар-султаном були сини Кантемира. «Перемога» ж знає про 7 тис. татар під орудою Бухар-султана та двох синів Кантемира.

Як згадує Доброцький, на цей татарський загін деякі вояки пропонували вдарити ще у передранковій темряві, але Хмелецький виявляв обережність і рушив у бій лише зі сходом сонця, у неділю 11 жовтня. Оповідач хвалить таку поведінку як лицарську («Чекав дня білого як воїн справжній, || Котрий на готових ударяв без всякої забави»).

Татар було знову розбито, а Бухар-султана «заледве пораненого унесли». Цим Доброцький закінчує опис бойових дій, хоча Велевицький подавав, що татар після битви били ще п'ять днів⁷⁹. Пясецький згадував, що ледве шоста частина татарського

точніший напрямок в бік Рокитної (до «Ошукова» – у 2 милях від Білої Церкви; в «Перемозі» це «Осухов» – також «за дві милі», отже, можливо, йдеться про район с. *Сухоліси*), куди вже швидко скочили всі разом. Тут передні побачили татар синів Батир-бея, які пробували без броду перепливати Рось. Стали на 4 години перепочити (ще була ніч), а з ранку той самий білоцерківський «староста», який перед тим рушив із загоном вперед під Рокітну подав свіжу інформацію. Тут виправили вперед Дорошенка з кількома вершниками, який і виявив татар Бухар-султана і Кантемирових синів. Рушили хашами, зупинялися перед місечком Рокитною (за «Рудами») і за ним (в полі), де і отримали вістки від Дорошенка. На світанку українне військо пішло в атаку. На лівому крилі стали запорожці, на правому – жовніри. Татар цілковито погромили. «Перемога» тут знов добрим словом згадала Дорошенка та козацькі самопали.

⁷⁸ *Рокитне* – нині райцентр Київської обл., місто розташоване на лівому березі р. Рось. Отже, битва відбулася в р-ні сучасного с. *Синява* Рокитнянського р-ну?

⁷⁹ За анонімним «Діаріушем», на Царському броді Байбуза із козаками погромив два значні татарські загоны, а один наздогнав на Сквирі (з якого лише два татарини за річку «Сквирь/Сквирка, притоку Росі, втекли). На Верховського також вийшов татарський загін, але бою не прийняв – татари розбіглися і переправлялися вплав поза бродом. Їх остатки гоняв-громив Байбуза із запорожцями. На понеділок – 12.X –

війська врятувалася від смерті чи неволі (за його підрахунком це б мало бути 5 з 30 тисяч). Татарський інформатор оцінював втрати «своїх» на 10 тисяч вбитих і полонених.

Наприкінці Доброцький співає славу переможцям, причому визнає заслуги як «козаків», так і «війська польського». Останньому перепаало і більше здобичі. Барський інформатор згадує, що жоден місцевий боярин без трофейного «бахмата» (бойового коня) не прийшов, а були й такі, котрі і двох, і трьох привели.

У Білій Церкві, куди звозили трофеї, відбулося і вшанування переможців⁸⁰. Як пише Доброцький: «І горді татари впади з хоругвами || Під ноги полковничі [себто Хмелецькому], як знаємо самі». Отже, напевно, автор «Реляції правдивої» був присутній на цьому дійстві.

Для С. Хмелецького білоцерківська битва 1626 р. взагалі стала головною його славою як полководця. Адже лише тут він був єдиним і повновладним командувачем.

Резонанс від битви активно використовували реєстровці, для яких це була перша «служба» державі після «провинності» – Куруківської кампанії 1625 р. Як свідчить барський інформатор, козаки відіслали королю символи перемоги – 10 татарських знамен-хоругв і один бунчук («стрижений знак з кінських хвостів») плюс 20 бранців-татар. Їх на Торунському сеймі 1626 р. урочисто віддавали – на ринковій площі перед ратушею. Козаки

татар уже вигнали за кордон осілої України. Хіба простолод – виходячи з «пасік» – доловлював відсталих. «Перемога» додає, що «пан Роккош» (відомий нам білоцерківський підстароста) тоді майже 50 татар наловив. Згадує цей твір і про звільнення бранців, зокрема двох юнаків, захоплених неприятелем під Torostono – Тараща чи таки Коростишів? (як останній – то бачимо тут межу просування татар на Поліссі).

⁸⁰ «Перемога» писала, що 12.X.1626 р. дуже стомлений Хмелецький був вже в Білій Церкві, де радився про подальші справи. Мабуть тоді відбулися і урочистості. Як вже згадувалося, 15-го жовтня Хмелецький був вже в Прилуках – отже святкували недовго. Знатних мурз відправили до Бару, де їх оглядав подільський підстолій (=Лукаш-Казимир Мясковський). Кварцяних відправили на лежі до Вінниці та по сусіднім з нею замкам.

просили уряд винагородити їх втрати (пошкоджене спорядження) і «криваві заслуги»⁸¹.

Король не проігнорував козацькі прохання. Війську Запорозькому – за участь у виправі «проти поган і нуредин-султана» – прислали нові клейноди – булаву і прапор-корогву, а також гроші – 10 тис. злотих (за це, згідно із посольською інструкцією від 22.X (1.XI).1627 р., козацькі послы мали дякувати на сеймі)⁸².

* * *

У підсумку зазначимо, що «Реляція правдива» подолянина Яна Доброцького є для свого часу добротною історіографічною пам'яткою і одним із колоритніших взірців жанру «сучасної історії». Укупі з іншими наративами про білоцерківську кампанію жовтня 1626 р., вона дозволяє отримати представлення важливої події першої половини XVII ст. в Україні із рідкісною рельєфністю.

За родзинку твору вважаю зовсім нечасті у джерелах відомості про козаків-ресстровців як органічну частину «українного війська». До речі, битва під Білою Церквою 1626 р. цілком можливо стала частиною вояцького досвіду Б. Хмельницького (його участь у боях під бунчуком М. Дорошенка вельми вірогідна) і можна лише здогадуватись наскільки той досвід став у нагоді в білоцерківській кампанії 1651 р. самого Великого гетьмана (тут якраз постійні козацько-татарські маневри – з використанням місцевості – зрівноважили перевагу польсько-литовського війська у «правильній битві»).

Чимало фактографічної «поживи» тут і для татарознавців-ранньомодерників (до речі, якщо участь у білоцерківській кампанії 1626 р. Б. Хмельницького – то лише моє припущення, то для його татарського союзника – хана Іслам-Гірея – це перша достеменно відома «віха біографії»). Такі ж бо спеціалісти постійно потерпають через джерельні обмеження їх «поля дослід-

---

⁸¹ М. Дорошенко до Сигізмунда III з Переяслава 3.I.1627 р., див.: *Жерела до історії України-Руси.* – Т. VIII. – Львів, 1908. – С. 299.

⁸² *Документи українського козацтва...* – С. 308.

ження», часто фатальні для перспектив татарознавчих студій загалом.

Зрештою, учергове акцентую, що «живий дух» минулого – дарований нам сучасниками подій у віршах і різномовній прозі – має привабити як фахівців (історіографів, військових істориків, козакознавців та ін.), так і ширші кола любителів історичної пам'яті та історії рідного краю. Це, зрештою, сприятиме багатомірності представлення барвистого досвіду ранньомодерної України.

Розділ 7

«Магнатський спорт»: опис екскурсії до Дикого Поля кн. С.-К. Корецького восени 1644 р. («Погоня» 1645 р.)

Ранньомодерна історіографія України досі повністю не відчитана. І ситуація, коли вдається натрапити на вельми значні пам'ятки – із великим інформаційним потенціалом і «революційного», принаймні для фахівців, змісту, досі не така вже рідкість. Гадаю, саме із цим ми маємо справу у випадку з анонімним¹ пономовним віршованим описом приватного походу кн. С.-К. Корецького у надбужькі Дикі поля в серпні-жовтні 1644 р. – «*Погоня Охотної виправи до обозу [=табору коронного війська] та до Диких піль ясновельможного князя Самійла-Кароля на Корцу Корецького і т. д., і т. п.*» (Без місця друку, 1645)². Оскільки єдиний відомий екземпляр зберігався у Львові і тут таки того ж 1645 р. католицький теолог Марек Корона видав працю із посвятою кн. С.-К. Корецькому³, підозрюю, що друкувала книжку львівська друкарня (хоча, напевно, і не єзуїтська як у випадку з М. Короною, бо збігів у декорі цих друків немає).

Усі пам'ятають слова М. Грушевського про козакування як «пограничний український спорт»⁴ місцевих магнатів. Але текстів, які описують такі магнатські вправи-виправи зовсім небага-

---

¹ На жаль, щодо особи автора жодних гідних уваги гіпотез не маю, отже відмовляюся тут від звичного «біографічного» блоку на початку розділу.

² *POGONIA Ochotney Wyprawy do Obozu y w Dzikie Pola Iáśnie Oświeconego Książecia Samuela Karola na Korcu Koreckiego etc., etc.* – В. m. dr., 1645. – 31 s. nlb. (Бібліотека Баворовських, № 23993; тут використаний мікрофільм BN – Бібліотеки Національної у Варшаві).

³ *Korona Marek. Witanie, oraz y powinszowanie Stanv Malzenskiego, Jasnie Oświeconego Xiestwa Jego Mości Pana Samvela Koreckiego Xiazzeia Na Korcu. Takze Jey Mości Paniey Maryanny Paniey Wislickiey, Teraz Xiężny Koreckiey. Na przenosinach. W Korcu w Kościele Oycow Franciszkanow.* – Lwów, 1645.

⁴ Див. зокрема: *Грушевський М. С. Історія України-Руси.* – Т. VII. – К., 1995 (репринт видання з 1909 р.). – С. 65.

то. Зазвичай посилаються на подільські діяння 1540-х рр. барського старости Бернарда Претвича (писана самим героєм «Апология» 1550 р.)⁵ та на похід від Жовнина за Кодак восени 1647 р. кн. Яреми Вишневецького, віднотований Богумилом-Казимиром Маскевичем (Машкевичем)⁶. Інші, здебільшого панегіричні тексти, у цьому плані ще фрагментарніші. Таким чином, введення до наукового обігу тексту, де магнатська виправа у Дикі Поля, то єдиний і цілісний сюжет, представляє значний інтерес. Крім того, своєрідна унікальність цього твору у тому, що відсутність традиційного для такого військового репортажу «живописного» бойового зіткнення, змусила автора приділити більшу увагу похідній буденності «козакуючого» приватного війська.

Про героя твору – князя *Самійла-Кароля Корецького* (1621 – 1651) з часів, що передують описаним подіям відоме наступне. Він був сином князя Яна-Кароля Корецького та Анни з Потоцьких. Дядьком його був славний войовник Самійло Корецький (бл. 1586 – 1622), який прийняв смерть як і легендарний Байда-Вишневецький – страчений турками у Стамбулі. Мати Самійла-Кароля померла рано, батько – коли синові було 12. Як єдиний нащадок імені і багатих маєтностей князів Корецьких юнак отримав добру освіту – навчався в Граці (столиця слов'янської Штирії в Австрії) у 1634 р. та в італійській Падуї 1641 р. За прикладом батька, утримував значні приватні військові підрозділи. 30 січня 1644 р. його полк (400 коней) взяв участь у битві під Охматовим. Щоправда самого молодого князя тоді на місці не було, але він через це явно був захочений здобути й особистої військової слави.

---

⁵ *Український степовий кордон в середині XVI століття (спогади барського старости Бернарда Претвича) / упор. О. Є. Мальченко. – Запоріжжя-Київ, 1997.*

⁶ *Мемуари* относящиеся к истории Южной Руси / Володимир Б. Антонович (ред.). – Выпуск 2 (перв. половина XVII ст.). – К., 1896 (про похід 1647 р. С. 410-415). Є перевидання: *Мемуари до історії південної Русі: Випуск 2* (перша половина XVII ст.). Ф. Євлашевський, Я. Собеський, походи 1625 і 1628 рр., С. Окольський, Г. Боплан, звільнення невільників, Б. Машкевич. [За редакцією В. Антоновича] / пер. з рос. І. С. Голуб; передм. В. С. Мороза. – Дн-ськ, 2006.

Отже, звернімося до тексту твору. Структурно він складається з коротенького звернення до Читача та шести частин, колоритно названих «цугами», за аналогією за ланцюжком один за одним запряжених коней в упряжці. Ймовірно, тут також є натяк на запряжені цугами вози, якими рухається військо на марші (у Погоні). Акцентоване слово «Погоня» у назві твору і постійні алюзії на нього у тексті взагалі не випадковість – бо, крім буквального сенсу у переслідуванні неприятеля, це ще й герб князів Корецьких – лицар-вершник з мечем на галопуючому коні (такий самий як у всіх Гедиміновичів).

Звернення «До Читача» загалом присвячене виголошенню девізу-motto цілого твору. Це – уславлення («великої похвали») добровільної жертвовності («охотних послуг») задля блага держави-суспільства. Зауважимо, що поетично заспів «До Читача» виділений автором особливо – тут 8 рядків (4 двовірша), бо далі зустрічаємо лише 6-рядковий (3-х двовіршовий) «розмір» пронумерованих цеглинок, із яких збираються ним частини-цуги.

Перша така частина має 11 згаданих цеглинок. Вони представляють нам героя, якому приходить звістка про наміри ворога напасти на його Вітчизну і який добровільно вирушає на оборону рідного краю.

Розпочинає автор стандартно – з конструкції гармонічного крайобразу з античним антуражем: під небом, де панують Юпітер «блискавкоокий» та Феб «позолочений», люди збирають врожай та співають молитов по церквах. Аж тут і наш герой – Самійло-Кароль, княжа на Корцю – ще молоденький, але, за оповідачем, йде він шляхами мудреців (згадка про «Несторові⁷ Тракти»). Князь мешкає у «високому палаці» над Віслою, якою плинуть великі багатства – у Яновці⁸.

Сюди й «летить прудко» звістка з двох боків – «з Варшавських палаців» (від королівського двору?) та «з Бару» (від ко-

---

⁷ *Нестор* – старий правитель-мудрець, герой «Іліади» Гомера.

⁸ *Яновець* – містечко із примітним замком у Люблінському воєводстві, на той час маєтність Любомирських; нагадаємо, Станіслав Любомирський – через дружину Софію Острозьку – родич Корецьких. Існувала і *Янівка*, нині *Іванівка* – село Корецького р-ну Рівненської обл., утім, тоді не зрозуміла згадка р. Вісли та палацу.

ронного гетьмана?) з новою, що татари – «Певна Орда свавільних Поганців» – «готові вторгнутись у власне Польські волости», не лічачись із діяльною обороною поляків⁹. Тут автор не втрачає шансу зробити комплемент королю Владиславу IV, який «чуйно стереже кордонів», та його «гетьманам», котрі і набирають-«затягають» військо. Ось і С.-К. Корецького листами запросили, аби прибув із своїми вояками до табору коронних військ.

Ці «новини Марсові» припали якраз на день народження князя (середина серпня?). Той не барився – «на Війну в момент був готовий, сам собі і своїм чин Марсовий зладив». Відразу написав «універсали» на «свої ниви», бо, як пише автор, «княжа Вітчизні служити не лінивий».

Така поведінка, на думку оповідача, гідна й славних предків С.-К. Корецького. Автор «Погоні» доволі стереотипно згадує Ольгерда, знаменитого великого князя литовського, від якого традиційно виводився рід Корецьких (зокрема, і в епітафії 1622 р. над тілом Самійла Корецького у Корці).

А далі маємо справу із певною генеалогічною загадкою. Ось цілий цей фрагмент:

VI.	VII.
Idzie tym torem/ kiedy Olgierstawa/ Sławny dzielnością Iwan Fedorowicz, Temu był Oycem Dimiter Butawa/ Dzielność Koreckich w długie lata policz/ Tyśiąc lat dwieście pięćdziesiąt pisano/ Na ten czas/ kiedy Iwanowi дано.	Bogate włości od Augusta bierze/ Y wieczność domu w chodzą targowiska/ Ten dar Krolewski był słuszny w tey mierze/ Bo z krwawym Marszem czyniwał igrzyską: Y ten zaprawił w Cne Woienne czyny/ Z Xiążąt Koreckich masz Marsowe Syny.

Як бачимо, першопредком Корецьких названий історично досі незідентифікований Іван Федорович, син Дмитра Бутави,

⁹ Справа в тому, що у червні 1644 р. в Криму змінено хана (за наказом турків, Мехмед-Гірей IV заступив Іслам-Гірей). Отже, була небезпека, що новий володар Орди захоче відразу показати своїм підданам свої полководницькі таланти і військове щастя.

який 1250 р. (!) за військові заслуги отримав надання (на Торговицю¹⁰) від короля Августа. Щодо Дмитра Бутави – то це міфічна особа. Хроніст вважав князя на ім'я Бутава (засновника роду Корецьких) сином Ольгерда (насправді це син Кейстута і жодного відношення до Корецьких він не мав). Хроніка Биховця, а за нею і М. Стрийковський ототожили Бутаву із сином Ольгерда Дмитром-старшим, колишнім князем Брянським¹¹. Так, з'явився генеалогічний персонаж – Дмитро Бутава, з яким і пов'язали Корецьких. З-поміж останніх знаний лише один Федір – князь Федір Іванович Корецький († 1522). Його сином був Богуш Федорович Корецький (1510 – 1576). Якщо припустити, що у нього був незнаний з джерел брат Іван, то поява короля «Августа» – Сигізмунда-Августа (1548 – 1572) стає досить логічною. Тоді, ймовірно, ми маємо справу із помилкою автора «Погоні» у датуванні королівського надання (підтвердження?) на Торговицю – мав би бути 1550-й, а не 1250 рік. Але ще вірогідніше пояснення можна висувати за актом з 23 березня 1512 р.¹², де є згадка про надання близько цього часу Торговиці «кн(я)зю Івану а кн(я)зю Федору Корецькимъ» себто Іванові Івановичу Корецькому († 1517) та Ф. І. Корецькому – про останнього вже згадувалось. Автор «Погоні» міг не дуже добре читати кирилицею (а може й латиною, бо «едукативних» маркерів у тексті малувато) – тож у нього і вийшов не «Іван+Федір», а «Іван Федорович».

Далі йде згадка свіжої пам'яті героя з дому Корецьких – не раз вже тут згаданого Самійла, знаного з антитурецької боротьби та авантюри у Молдові. На думку автора «Погоні», його «всяк знав» і ніхто не засоромиться згадати цього войовника, який «часто бив гордовитих бусурманів». За ним жаліє кожна польська пісня-«Дума», що рано він скінчив життя у найзнанішій стамбульській в'язниці – Семивежному замку («Чорній вежі»).

---

¹⁰ Торговиця на р. Стир – нині село Млинівського р-ну Рівненської обл. Надане князям Івану і Федору Корецьким у 1511 р.

¹¹ Леонтович Ф. И. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. – СПб., 1894. – С. 273.

¹² *Lietuvos Metrika*. Knyga Nr. 22 (1547) / Parengė Andrii Blanutsa, Dmytro Vashchuk, Darius Antanavičius. – Vilnius, 2010. – С. 26.

Нинішній княжа Корецький – тезка того славного Самійла – готовий, за оповідачем, і в борні із татарами і турками уподібнюватися славному родичу. Автор «Погоні» робить панегіричний висновок – «на вояків Польща не убога, але одним лише Корецьким на Поган сувора». Бо князь подібний тигру, який захищає малих тигренят. Відтак, на звістку, що «Ординські до нас збираються рої», аби «хапати, забивати, чесних поляків синів», він «біжить з Яновця запалений охотою, не дбаючи на перешкоди домашніх труднощів».

Друга частина (16 нумерованих віршів) відкривається описом огляду-попису князівського війська, який відбувся під Корцем («на Корецькій волості») 28 серпня 1644 р. Тут «у полях», «широкий і густий», став полк С.-К. Корецького, який налічував понад 1200 вояків («чоловіків [готових] до бою»). Із урахуванням обслуги-челядників – то був взагалі кількатисячний корпус.

День для огляду-параду випав дуже сонячний. Отже, у променях сонця – перед князем – у повних бойових обладунках і під розвинутими прапорами-корогвами шикувалися-реєструвалися («стояли» і «писалися») кінні та піші роти.

Найпершими виступали («ставили свої почти») «Ординати», себто шляхетські зағони з ординації Острозьких (володінь вигаслого за чоловічою лінією роду князів Острозьких) – їх, напевно, під руку князя передав на час походу повноправний зверхник-ординат (на той момент кн. Владислав-Домінік Заславський). Як пише автор «Погоні» усі вояки підрозділу були у місюрках (легких шоломах), панцирах і «зі стрільбою» (вогнепальною зброєю). Ординати мали власний прапор – «знак» червоного кольору. Ніс його як хорунжий Папроцький¹³, «чоловік здавна військовий». Командиром-«полковником» вояків-ординатів був Ян Шошинський (Szoszynski¹⁴), за ним їхав і заступ-

---

¹³ Може, йдеться про Папроцького Анджея герба Єліта, згадуваного 1632 р. на Волині. 1650 р. згадується ще Папроцький Шимон, державець с. Земшаки у Волинському воєводстві.

¹⁴ Ймовірно, Шашевський (Szaszewski, Szaszowski) Ян герба Шашор, знаний на Волині клієнт кн. Владислава-Домініка Заславського. 1649-1650 рр. поручник хоругви Станіслава Гурського (з підрозділів кн. В.-Д. Заславського).

ник-«поручник» – достойний Калинський¹⁵. Завершує опис підрозділу колективний портрет ідеальних воїнів – жоден з них не відає перешкод; усі рівні мужністю і діяльністю; вони навчені, проходять строем «як годиться»; охочі служити для слави Господньої; якщо потрібно – померти готові; зрештою, підтримують («зичливі») свого вождя-полководця.

Другими йдуть вже лицарі самого князя – його хоругва «надвірної челяді». Хорунжим тут Пшевоський (Przewoski)¹⁶, за ротмістра Фаренсбах¹⁷, а поручником – Лубковський¹⁸, «той, що заледве не у Війську вихований». Вояків підрозділу охарактеризовано як «молодь цілком гречну» і «добірно убрану». Ймовірно, це означає панцерну хоругву, важку кінноту споряджену погусарські.

Після Фаренсбахової йде хоругва, яку давніше називали «козацьким почтом» – отже, легкокінна. Нині вона вже не просто чисельний магнатський почет, а повноцінна хоругва, рівна з іншими. У неї прапор-корогва червоного кольору із білим хрестом. За ротмістра тут Гарниш (Garnysz)¹⁹ «старий», «який ж бо у Дикі поля часто ходив».

Далі виступає численна піхота («в огромній поставі»). Відділ добірної угорської піхоти – понад 150 вояків – очолював

---

¹⁵ Напевно, йдеться про *Калинського Якуба* герба *Топор* († 1672) – ротмістра кварцяного війська, який мав маєтності на Поділлі і брав участь у битві під Охматовим 1644 р. З цього ж роду і покоління знані *Северин-Миколай* († після 1663) – ротмістр кварцяних (1648), потім ротмістр хоругви панцерної *Александера Конєцпольського*, 1650–1653–? рр. староста брацлавський; *Адам*, ротмістр королівський, 1662 р. підчаший чернігівський, від 1665 р. – підчаший брацлавський.

¹⁶ *Пшевоські* – такий шляхетський рід знаний на польському Помор'ї, в Кашубах.

¹⁷ Ймовірно, це або *Фаренсбах (Ференсбах) Габріель (Юрій-Габріель)*, який мав дружину з Киселів, або хтось й його синів – *Ян* чи *Александр*.

¹⁸ Напевно, *Лубківський (Лубковський) Прокіп*, який 1649 р. згаданий у Корці серед шляхетних «слуг» кн. С.-К. Корецького.

¹⁹ Напевно, *Гарниш Криштоф*, який згаданий 1649 р. як ротмістр татарської хоругви кн. С.-К. Корецького. Ймовірно, з подільських *Гарнишів*.

ротмістр Ростек (Rostek)²⁰. При цьому підрозділі була артилерія – «Армата досить порядна» (6 бронзових гармат)²¹.

За ними йшли – у «складних шерегах» – три відділи «вогнистих» драгунів зі своїми «капітанами» і «охочими офіцерами» – загалом 400 солдат. Вони склали окремий полк, який вже не боявся татар, бо бився з ними ще у січні 1644 р. під Охматовим. Перший відділ (100 вояків) тут очолював капітан Ян Шкот (себто шотландець?), «жовнір добре справний». Другий (200 вояків) – капітан Крилінський, «у війську досвічений». Третій (100 вояків) – Леваський (Левальський), «то капітан давній». Драгуни тут показово добре постріляли залпами (салютували) зі своєї вогнепальної зброї.

Далі рушив загін татарської кінноти (під 200 вершників) на чолі із Самійлом Голубом²². Про цих княжих татар автор «Погоні» зауважив, що вони на Кореччині дотримують власної віри

²⁰ Ймовірно, *Ростек Кристоф* – старший в роду Ростеків, власників маєтків у Погоринні (на захід від Кореччини). Або це *Ростек Ян* – син чи племінник Кристофа. Останній 1649 р. згаданий у Корці серед шляхетних «слуг» кн. С.-К. Корецького.

²¹ Ще у 1649 р. під час битви під Зборовим згадувалось, що С.-К. Корецький тут мав «гарматки польні гарні», див.: *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego, okresu «Ogniem i mieczem», (1648-1651) / oprac., wstępem i przypisami opatrzył Mirosław Nagielski.* – Warszawa, 1999. – S. 324.

²² *Голуб Самійло* – з Голубів з Морозовичів, то шляхетська родина тісно пов'язана із козацьким світом (були з неї і гетьмани, і полковники). З кн. С.-К. Корецького брав участь у битві з козаками під Корсуном 1648 р. (звідти втік поранений до Корця). Згодом, не раз згадуваний як ротмістр королівський. 19.XII.1650 р., разом з дружиною Софією з Загоровських, вдовою Яна Клосинського, отримав привілей на Багачку (нині Велика Багачка) і Білоцерківку (обидві в околицях Миргорода). У березні 1656 р. брав участь у польському посольстві до Війська Запорізького.

С. Голуб не єдиний у родині приятель С.-К. Корецького – 10.X.1646 р. як нападники на с. Гвоздів (нині Васильківський р-н Київської обл.), власність Київського Микільського монастиря, оголошені банітами Самійло Корецький і Данило Голуб, див.: *НБУВ. ІР.* – Ф. І. – Спр. 3951. – Арк. 102 (власне цей гвоздівський конфлікт з ченцями С.-К. Корецький успадкував по своєму батьку, див.: *Там само.* – Арк. 99).

(ісламу), а ще вояки ці добре обізнані зі степом («в Полях звичайні») і здатні витримати «злу хвилю». Вождь же їх – подібний Марсу («в Марсовій особі») – вже не раз випробував свій досвід.

За ними вийшов відділ стрільців²³ на чолі із Петером. За плечима рушниці і шаблі при боці. Кожний тут добрий стрілець – «у що хочеш влучить». «Не дбають про приклад» (себто не ставлять рушниці на упори-вішки?), «довіряють своєму оку». Вправно в лісах звірину б'ють, але і в бою вони «незле стають».

Останнім своєю волоську (легкокінну) хоругву вивів і Немира (Niemiera)²⁴ «голий» (без обладунку?). Поручником у нього був Коваленко. Можливо, окреслення їх як «організоване Волохів гроно», свідчить про нечисленність цього підрозділу (близько 50 осіб?) і тоді ясным стає чому вони йдуть наприкінці. Автор «Погоні» хвалить їх досить помірно – «не зле таке гроно». Крім того, вони у нього «в полях обізнані з татарськими переходами», відтак «шукати здатні і на [Південному] Бузі бродів».

Зауважимо, що виходячи з загальної кількості війська у 1200 вояків²⁵ кількість вояків у всіх трьох шляхетських ротах було близько 3 сотень, отже по 100-150 осіб на кожний підрозділ. Цифру близько 300 отримуємо, коли заберемо з 1200 особового складу 750 вилічених за текстом вояків інших загонів + 2 необлічених підрозділи (100 і 50 осіб?). Відомо, що полк людей С.-К. Корецького під Охматовим 1644 р. лічив «400 коней». Отже, найвірогідніше йдеться про надвірну (гусарську) і козацьку хоругви (2 і 3 за переліком попису-параду з «Погоні» плюс 200 служилих татар).

---

²³ Магнатські підрозділи *стрільців* не рідкість на Україні того часу – згадаймо такий підрозділ з підданих кн. Я. Вишневецького у антикозацькій кампанії 1638 р. – віднотований С. Шимановським у «Марсі савроматському» (Варшава, 1642).

²⁴ Це міг бути *Немира Александер*, воеводич і ротмістр підляський (1648). Але це не єдиний відомий тогочасний Немира-Немира.

²⁵ Цікаво, що компут-попис війська, яке може бути мобілізоване проти турків, складений 1646 р. (у травні?) облічив корпус Корецького на близьку (трохи завищену?) цифру – 1500 вояків, див.: *Nagielski M. Comput wojsk Rzeczypospolitej na projektowaną kampanię przeciwko Turcji w 1646 roku // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – [Warszawa] 1995. – Т. XXXVII. – S. 326.*

Після огляду військ князь наказав вирушати-поспішати до табору коронної армії. Про що і сурми просурмили. На марші попереду йшли хоругви, а за ними табором челядь («люди ліжковий»). Князь з двором на ночівлю завернув під дах до своїх маєтностей. Перед сном він завів з оточенням розмову про майбутні дії, розігріваючи натхнення вояків. Сам молодий князь палав ентузіазмом щодо перспективи повоювати.

Третій цуг-частина (17 нумерованих віршів) починається описом ранку після ночівлі. Поки двір готується до від'їзду, князь відвідує церкву («костюльні пороги»), де його ченці-капелани вже організували службу і сповідь. По закінченні отримали благословення від панотця і рушили в дорогу. Їхали не барячись, бо охота їх квапила.

На сьомий день виправи прибули під місто Іллінці²⁶, на той час також маєтність кн. Корецького. Тоді ж відбулася військова рада, яка вирішила тут таки закласти власний табір, бо з власної («домової») волості зручно налагодити й постачання війська. Зрештою, і табір кварцяного війська звідси був недалеко – «за дві милі тільки» (себто 10-15 км)²⁷.

Сталося все це в день 4 вересня, у вівторок – уточнює автор «Погоні». Табір розложився і укріпився над р. Соб, утворивши «квадрат порядний». Зробили й блокгауз, де «майстерним способом» розставили «армату»-артилерію. Сам Корецький, як польський належить, відправився відвідати табір кварцяних та привітати «гетьманів»²⁸. Ті навзаєм із вдячністю приймають гостя-магната, його обдаровують, а тутешнє лицарство виявляє шану («уклони віддає») та весело вітає.

Князь повертається до своїх наметів і нетерпляче чекає на «бусурманів». Утім, від гетьманів повідомляють, що про непри-

²⁶ Іллінці – нині райцентр Вінницької обл.

²⁷ Може, йдеться про с. *Потоки* Немирівського р-ну Вінницької обл. (то дуже поширена назва у різних володіннях Потоцьких, аби запідозрити, що то маєтність польного гетьмана, хоча Потоцькі на Немировщині закріпилися вже у XVIII ст.).

²⁸ Великим коронним гетьманом на той час був *Концпольський Станіслав* (1591 – 1646), польним гетьманом – *Потоцький Миколай* (1593 – 1651).

ятеля «нічого не чуто». Юний полководець нервується-гнівається і вже замишляє йти далі. Він викликає до себе офіцерів-«старшин» та звертається до них з промовою, де представляє свій задум – не сидіти-чекати ворога, а рушити йому назустріч. Мовляв, невелика слава сидіти «в оздобних наметах», не чинячи бусурманам жодної шкоди, краще самим пошукати їх «по диких кутках». У тому і Бог героям допоможе. Автор «Погоні» славить завзяття свого князя. Мовляв, легше Віслу «шалену» загальмувати і вітер зупинити, аніж ні з ким незрівнянну відвагу Корецьких.

Утім, не всіх перспектива подальшого походу обрадувала. Одні з неохочих висловлювалися проти («чинили труднощі» і «не радили»), інші пропонували послати в похід лише частину наявних військ. Та були й ентузіасти, які вже «ледь коней не сідали». Проспорили до темряви ночі.

А вранці до табору прибула – як гість і союзник – нова дійова особа – давній вояк-ветеран (колишній ротмістр) і авторитетна для князя людина – Ян Дунін-Жуховський²⁹. Він прибув із значним власним почтом. Почувши про плани Корецького, Дунін-Жуховський їх цілковито підтримав і погодився вирушити в Дикі поля разом із князем. Це, зрештою, і поставило крапку в дискусіях.

Четвертий цуг-частина (29 нумерованих віршів) і оповідає як рушило далі військо С.-К. Корецького. Отже, після «промови» Дуніна-Жуховського, яка «усім сподобалася», виступ назначили на «завтрашній день» – про що «по табору» голосна сурма «прогриміла». Князь, інші командири та зрештою й усе військо вночі «мало поспали», нетерпляче чекаючи на ранок.

Заледве засвітилася ранкова зоря почали збиратися вирушати в дорогу. Воїни одягали бойові обладунки («панцирі»), а князь з офіцерами вирішував кого залишити охороняти табір і командував усім шикуватись у полі. До виправи приєдналося чимало охочих («гостей») з кварцяного війська. Досить природно, старшим над залишеним табором поставили згаданого

---

²⁹ Дунін-Жуховський (*Dunin Rzuchowski*) Ян герба Лебідь – походив з Сандомирського воєводства. 1632 р. підписав акт обрання короля Владислава IV, 1647 р. згаданий як ротмістр Сандомирського воєводства.

вище «піхотного ротмістра» Ростека (командира 1,5 сотні угорської піхоти при 6 гарматах), плюс лишили і скільки-то кінноти («товариства сила») під проводом Конопки³⁰. Частину драгунів (сотню?) під командою також вже згадуваного Леваського (Левалського) так само полишили в таборі, іншу на чолі «з двома капітанами» взяли з собою (себто сотню Яна Шкота і дві сотні Крилінського? можливо, ці підрозділи пішли не повним складом, бо автор «Погоні» пише, що більшість з драгунів лишилася в таборі). Князь – «на чолі» – в оточенні свого двору стояв і визначав порядок руху, особисто ділив і шикував підрозділи. Загалом, судячи із попередніх розрахунків, похідний корпус волинського магната, навіть із посиленням охотниками з кварцяного війська, навряд чи був більший за 1 тис. «готових до бою» вояків.

Рушили «спішно» («ніби розправивши крила») на Кальник³¹ (так само дідичне володіння Корецького), де після полудня стали на ночівлю (себто від Іллінців рухалися вздовж берега р. Соб за течією цієї притоки Південного Бугу). Князь ночував у «отчому городку», а хоругви «в порядку» – по околичним хуторам.

З ранку сурми знов просурмили підйом, вояцтво спорядилося по-бойовому і рушило далі. Нова зупинка («невеликий табір») була в «урочищі Удич»³² – між «Ягупцем»³³ і «Івангородом»³⁴. Це тимчасове укріплення заклали на «малому взгорку» звідусіль «водою оточеному». Тут чекали на сторожу-караульних («Каґаузнікі») – вони ж бо «знають ліпше повсюдно переходи дикі».

Наступного дня вранці князь зі своїм оточенням слухав церковну службу («святую месу»), організовану у польових умовах («під балдахіном»). Тоді ж завели охоронну сторожу («стра-

³⁰ Напевно, *Конопка Павло-Казимир* – 1648 р. і пізніше тримав у заставі з руки кн. С.-К. Корецького с. Харалуг (нині Корецький р-н Рівненської обл.).

³¹ *Кальник* – нині село Іллінецького р-ну Вінницької обл.

³² *Удич* – нині річка і одноіменне село Теплицького р-ну Вінницької обл. (тут мова радше про річку).

³³ Власне *Ягубець* – нині село Христинівського р-ну Черкаської обл.

³⁴ *Івангород* – нині село Христинівського р-ну Черкаської обл.

жі плацові») і похідним табором рушили – назначивши ночівлю «аж на Синиці»³⁵. Як бачимо, перший відтинок походу прокладений по степовим кордонам Уманщини, яка якраз того часу активно освоювалася-колонізувалася. Маневр, зрештою, у межах звичайного блокування розгалужень татарського Кучманського шляху.

На наступний день випадало велике свято «Святого, що в небі воював», гадаю, йдеться про св. Михайла-архангела – отже, мова про 29 вересня. З вечора збудували похідний олтар, а вранці князь і «з ним люд інший» пали на коліна, сповідалися та причастилися святих дарів.

Звідси рушили табором «аж на Кайнари»³⁶. Як повідомляє автор «Погоні» – це «долина, де повз скали найчистіша вода там потоком плине». На Кайнарах часто зупинялися татарські війська. Знає оповідач і те, що «недавно наших, про що звістка слине, татари у цій же долині заставши, упень всіх витяли, мало кого живцем [у полон] забравши» (епізод свіжої Охматівської кампанії початку 1644 р.? чи відгомін думи «Отаман Матяш старий»^{37?}). Ймовірно вихід на береги Південного Бугу був певним рубежем походу (межа Поділля і Дикого поля? кордон

---

³⁵ *Синиця* – нині річка і одноіменне село Христинівського р-ну Черкаської обл. (тут мова радше про річку).

³⁶ *Кайнари* – з татарської мови «водне джерело» (за Скальковським – «кипляча вода»). Топонім досить розповсюджений у Великому Степу. Ці надбузькі Кайнари згадані ще Б. Претвичем під 1542 р. Тут був брід через р. Південний Буг, нижче впадіння р. Саврані (Ф. Петрунь вважав, що Кайнари слід шукати в районі гирла Молдавки – малої лівої притоки Пд. Бугу, нині на цій річечці є й с. Молдовка Голованівського р-ну Кіровоградської обл.; сучасний же краєзнавець Р. Захарченко вважає, що тут йдеться радше про м. Голованівськ, який стоїть на річечці Кайнари, притоці Ятрані). Позначені Кайнари і на мапі Боплана (вище гирла р. Синюха). Є вони й ще на карті Річчі Занноні 1772 р.

³⁷ У тій думі отаман козаків-брацлавців так попереджав: «Козаки, панове-молодці! || Не безпечно ви майте, || – Козацьких коней із припона не пушайте, || Сідла козацькії под голови покладайте, || *Бо се долина Кайнарськая*, || Недалече здесь земля татарськая» (курсив – Д. В.). Врешті-решт лише обережність отамана рятує козаків від раптового нападу турків.

контролю збудованої у гирлі Саврані 1635 р. фортеці Новий Конецполь?), бо оповідач пише, що учасники, досягнувши його наприкінці дня, вітали з цим один одного. Вони поправляли тут кінську упряж та спрямовували вози на переправу (через якусь малу ліву притоку Пд. Бугу? р. Молдавку?) – йшли табором повз Хувівську/Гуївську діброву («Huuwską dąbrowę»)³⁸ до Синюхи-«Синьої води».

Далі переправилися під рясним дощем через Синюху і на березі цієї річки заклали свій табір³⁹. Сторожа повідомила, що бачила якихось людей, але швидко розібралися, що то «наші» – українські степові уходники – рибалки-балакшиї («Bałachniści»⁴⁰).

Переспавши ніч «на чуйному войлоку», не відкладаючи зброї від боку і при засідланих конях, поспішили далі (коли рушили «день був неділя» – отже 2 жовтня). Опівдні стало військо табором на Протовчі⁴¹ («w Protowczy») над Пд. Бугом, де набожно вислухали чергову месу, тим часом поки провідник до переправи «скочив», роздивляючись як організувати перехід на правий берег та розташування там табору. Переправились «з великою трудністю», там, де ніколи не ходилося, через це «наші» дали цій переправі нове ім'я – «Корецький брід». Назва згодом не закорінилася, принаймні, слідів її побутування я не виявив, утім, автор «Погоні» оптимістично заявляв, що слідом за військом цим «нашим» бродом «переїжджало сміливо» чимало

³⁸ Річечка *Гуйва* znana na sусідній Житомирщині, ймовірно це якась споріднена із нею назва.

³⁹ Може, йдеться про околиці сучасного села *Синюхин Брід* Первомайського р-ну Миколаївської обл.

⁴⁰ *Балакшиї* – запозичення з татарської мови (дослівно рибалки). Звичайно з'являється у джерелах 1630 – 1640-х рр. (хоча, маю згадку ще за 1617 р.), часто це синонім для козаків-запорожців.

⁴¹ *Протовча*, ймовірно тотожна добре знаному топоніму Пробите-Пробитий-Протечь, де були перші пороги на Бузі (нині район м. *Первомайськ* – райцентра Миколаївської обл.). Козацько-рибальські «*Вагаги пробитовські*», які дають коронному гетьману звістки про татар, згадуються у листі з 21.V.1594 р., див.: *Listy Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana 1584–1620* / Wyd. Jan Tadeusz Lubomirski. – Kraków, 1868. – S. 53.

рибалок-балакшиїв (зауважу, що звідси вже недалеко було до широко знаного рибальського угіддя – бузького Гарду).

Поки переправляли вози, князь, призначивши займатись табором за річкою Боговичові⁴² і взявши провідника, «з великою відвагою» із кіннотою рушив правим берегом вниз Бугом – в бік Очакова. Табір над бродом, зрештою, дещо пересунувся на зручніше місце, а кінний авангард з князем проїхав весь день і заночував нижче Протовчи у Кривоострова. Погода людей Корецького не балувала – йшов дощ з морозним вітром, люди і тулячись до теплих коней не могли зігрітися – отже вояки вирішили перейменувати долину, де зупинилися, на Дрижиберег (слідів подальшого побутування такого топоніму, попри оптимізм автора «Погоні» щодо того, що назва ця «буде пам'ятна» і житиме в віках, також не виявлено). Оповідач дуже хвалить князя, який терпів негоду разом з усіма (не мав жодних теплих шат, у панцирі тяжкому на землі ночував, в узголів'ї клав лише купку тростини), чим підтримував дух цілого війська («серця жодному із своїх не зіпсував»).

Вранці трохи розпогодилося («втихли вітри шалені, і негода дещо устала»), сонце зігріло вояків і вони рушили в порядку («в шику цуг чинячи не малий») з долини «через високі скелі». Сторожа-розвідка пильно шукає сліди татар, але знаходить лише «дикі стада». Стали на спочинок нижче Кременчука⁴³.

Тут «невгамовний» князь, який все ніяк не знаходив битви, виступив з ідеєю маршу на Очаків. Утім, розважливіше оточення відрадило його від цієї авантюри. Запропонували натомість зіпертися на Піщаний брід⁴⁴ і тут перехоплювати ймовірні

---

⁴² Напевно, *Богович Ян* – шляхтич, який 1648 р. скаржився на загибель в м. Корець його майнових документів, під час захоплення міста козаками-повстанцями. 1644 р. він, ймовірно, виконував обов'язки «обозного» (так нижче за текстом названо особу, яка дала наказ пересунути табір трохи вище від переправи).

⁴³ *Кременчук* – тут примітний кам'яний острів на Південному Бузі (нижче згаданого м. Первомайськ), часто згадуваний у джерелах.

⁴⁴ *Піщаний брід* – добре відомий брід на Пд. Бузі (трохи нижче о. Кременчук), дуже зручний для кінноти (тут вже минає скелястий відрізок течії річки), відтак часто відвідуваний охочими рухатись Кучманським шляхом. Ймовірно, саме Піщаний брід Евлія Челебі згадав

татарські загони. За це висловилися і розвідники-караульні («Kałauzowie»), які повідомили, що у тому місці «мають свої кочовища Дикі Татари», там рибалок-балакшиїв найбільше вони ловлять. Зрештою, туди вперед направили з провідниками волюську хоругву («Wołosza»), а військо стало «між пагорбками».

Утім, «шпигуни», коли повернулися, дали знати, що татари вже давненько («час немалий») пішли з того місця. Командири розважили і, зрештою, рушили військо в долину річечки Вільшанки («Olszanka»), притоки Бугу⁴⁵. Звідти вже поруч було до Піщаного броду, який вояки все ж відвідали. Трохи почекали на татар, «з охотою» поплавали через Буг – на тому березі мокрі «шати вижимали».

Далі йде вже п'ятий цуг-частина (23 нумерованих вірші). Присвячений він зворотному шляху експедиції.

Отже, герой «Погоні» гнівався – «немов суворий лев як згодніє, а нічого не спіймає». Все ще плекаючи надію зустріти хоч якихось неприятелів, князь розіслав розвідників в різні боки – «на підслухи». Сам же з військом, «в шикун над Буговим берегом», почав неквапливий відступ до залишеного на переправі табору. До вечора дійшли до Чортали⁴⁶ («Czartanneu») в Романо-

під 1665/1666 р. як брід Катун (татарське військо, ймовірно у вересні 1666 р., з Кизикермена на Дніпрі здолало шлях до цього бузького броду за 8 годин).

⁴⁵ Можливо, це ліва притока, бо на мапі польського кордону 1766 р. відразу за Мигійськими островами показана зовсім дрібна безіменна ліва притока проти острова «Olchowy».

⁴⁶ З місцевими річечками *Чорталами* – двома або трьома – розбивався Петрунь, див.: *Петрунь Ф. Е.* Степове Побужжя в господарському та військовому укладі Українського пограниччя // Журнал науково-дослідницьких кафедр в Одесі. – 1926. – Т. 2. – № 2. – С. 91-103. Тут, напевно, йдеться про *Чорталу меншу* пізніше (і до нині) знану як *Бакшала*, бо саме біля неї був і Романівський брід (знаний Боплану, а с. *Романова балка* Первомайського р-ну Миколаївської обл. існує і зараз). Отже, й «*Романів дол*» нашого оповідача локалізувати не важко. До речі, «*Романова долина*» znana (як назва стародавня) ще опису розмежування польсько-турецького кордону 1633 р., див.: *Розмежування володінь* Речі Посполитої та Османської імперії у 1633 році // *Крикун М.* Брацлавське воєводство у XVI-XVIII століттях. – Львів,

вим долі («Romanowym dole»). Про ці місця автор «Погоні» оповідає, що «там знати [належить] бували озера⁴⁷ немалі, котрих все немає й жодного сліду; повисихали й річки зухвали» (переси-хаючич водойми знані у цих місцях і досі).

На ночівлю не зупинялися, бо прийшла тривожна звістка, що табору немає там, де його залишили. Отже, наполохані, кілька годин йшли й у темряві ночі, поки розвідка не з'ясувала, що табір просто пересунувся на зручніше місце – «в долину» трохи вище за течією Бугу. Обозний обгрунтував це самоуправство перед князем тим, що на старому місці не було паші для коней – «пісок і камінь щирий понад берегами». Новий табір заклали «поміж горами» – туди «через гори» й рушив «люд кінний», сподіваючись відпочинку.

Пізнього ранку – після «поганого відпочинку» – повставали і організували загальний похідний табір. Табір з возів важко почав дряпатись «в гору високу» по осипу, а кіннота, виправлена вперед, чекала його вже на вершині пагорбу. Звідти риссю («широким кроком») пішли до р. Кодими, тримаючи «оподаль і боком» сторожу-«страж плацову». Тут таки вибрали «під сотню кіннотників», яких вислано на розвідку. Очолив їх згадуваний вище як ветеран степової війни Гарниш, ротмістр козацької хоругви князя Корецького. При ньому були й інші досвідчені у Диких полях вояки. Вони обережно і пильно розвідували чи нема де «бусурман».

На Кодиму, «де важке каміння», прийшли десь опівдні (сонце було ще «серед неба»). Стали недалеко берега річки. Оповідач каже, що «наші» знайшли тут копану криницю-колодязь «свіжої роботи», яка була знаком їх колег-попередників з війська князя Яреми Вишневецького («де Вишневецький кочував з [власної] охоти»). До речі, відомо, що цей магнат брав участь у Охматівській битві у січні 1644 р., але про те, що і у військових діях на рубежі літа-осені 1644 р. (серпень-вересень?) він також

2008. – С. 310-313, 321. Щодо особи цього «Романа» маю припущення, що йдеться або про кн. Романа Андрійовича Сангушка († 1517), або про кн. Романа Федоровича Сангушка (бл. 1537 – 1571) – обидва знані воювники, а також ключові постаті на сучасній їм Брацлавщині.

⁴⁷ *Озерами* тоді називали і малі притоки та затоки більших річок.

взяв участь і здійснив рейд до Кодими досі ніякої інформації не було. Отже, випава Корецького, описана в «Погоні» – то не унікальна, а певною мірою епігонська справа?

Але на цьому місці військо молодого князя не затрималося, бо не було паші коням – люди Вишневецького, поки тут були, випасли тутешні пасовища. Рушили далі – і в наступних рядках автор «Погоні» знову акцентує на гідній справжнього воїна поведінці свого героя. Князь їде разом із своїм обозом-табором, разом сідає перечекати, коли вози подолають «високі скелі». Тут таки він їсть аскетичний обід («подорожній і малий»).

І ще не скінчився той «холодний обід», як надбігла сторожа із звісткою, що знайдені сліди татар. Князь з ентузіазмом швидко «хижо скочив» на коня та гайнув поперед усіх. З двома лише молодиками виїхав на гору, виглядаючи неприємця. Утім, ближні офіцери з підлеглими («силою виборної молоді») швидко наздогнали свого відважного вождя. Автор «Погоні» вилічує тут імена цих гідних лицарів з ближнього оточення князя. Це «насамперед» вищезгаданий «зичливий» Ян Дунін-Жуховський – «чоловік відважний [і] в речах неквапливий». Далі Грот – «то жовнір давній»⁴⁸. Також при ньому Петро Блісковський⁴⁹ і Хом'як⁵⁰ – «у гідних вчинках явний». Оточення, «добігши пана», куртуазно «подивувалося» з відваги свого вождя та трохи «погамували» його нерозсудливий порив⁵¹. Один з них навіть набрав

⁴⁸ Можливо, *Грот Юрій* – у 1652–1654 рр. згадується як державець с. Мужилівичи на Кореччині («Корецького ключа»). Але це не єдиний представник численної на той час родини Грот.

⁴⁹ *Блісковський Петро* – шляхтич з Люблінського воєводства (1648 р. підписав акт елекції Яна-Казимира від цього воєводства).

⁵⁰ Можливо, *Хом'як Юрій* – 1649 р. згаданий у Корці серед шляхетних «слуг» кн. С.-К. Корецького. Взагалі було три брати Хом'яки – Олександр, Юрій і Самійло Максимовичі. Про *Самійла* знаємо, що то православний шляхтич, державець с. Глинськ з руки кн. В.-Д. Заславського. Отже, тут Хом'як міг бути офіцером згаданих острозьких вояків-ординатів?

⁵¹ Буйний норів таки довів князя до кровопролиття вже наступного 1645 р., див. позов Головного Люблінського трибуналу кн. Самуелю і Марціанні Корецьким від Предслава-Олександра Гарбовського за ббивство його брата Якуба: *ЦДІАУК*. – Ф. 2228. – Оп. 1. – Спр. 269;

ся сміливості покартати князя за надмірну безпечність. Сказав, трохи відхекавшись – пам'ятай, що в Польщі першими є остаточної (себто не хто починає, а хто закінчує) та порадив берегти себе, бо Вітчизні і надалі будеш потрібний.

Як минув той переполох, табір зупинився, почекав доки «полковник» відкликав охотників (людей Гарниша?) і рушив далі – до «здавна вимурованого» Вітовтова мосту⁵². Про нього автор «Погоні» повідомляє, що спорудив його великий князь литовський Вітовт, «коли татар давив». Про це, мовляв, і в «кроніках» «широко писано». Бо ж цим він «гідних Сарматів у чужинців прославив». Знає автор «Погоні» і те, що тоді ж Вітовтом і до Литви «татар нагнано» (мова про т. зв. литовських татар – нащадків емігрантів з Великого Степу). Зауважує оповідач також, що при мості і «Лазня»⁵³ була, але нині це місце спустіле.

На ночівлю стали в долині Ониськова стінка⁵⁴. Вона так «здавна названа»⁵⁵, а «нова»-недавня згадка її пов'язана з істо-

---

дивись також видання актів за цією справою у часописі «Жовтень» (1985, № 10). Н. Старченко і І. Сварник вважають, що у справі йшлося про згвалтування, яке вчинив Я. Гарбовський під дахом обійстя Корецьких. Про Я. Гарбовського відомо ще, що він, як і С.-К. Корецький, лічився між дарувальниками Корецького францисканського монастиря (ченці пробували врятувати засудженого).

⁵² У районі гирла р. Кодима, правої притоки Пд. Бугу (міст, судячи по всьому, через Кодиму, а не Буг). Нині тут існує с. *Кам'яний міст* Первомайського р-ну Миколаївської обл. Із ним таки варто ототожнювати і *Мостову долину* розмежування 1633 р.

⁵³ Вказують два топоніми з назвою *Вітовтова лазня*: 1) місцина на правому березі нижнього Дніпра біля о. Тавань, залишки литовської митниці; 2) при Вітовтовому мості біля впадіння р. Кодими до Пд. Бугу. Тут мова саме про 2-гу. До речі, я не розумію підстав М. Крикуна для відмови ототожнення Вітовтової лазні з *Вітовтовим городищем* із розмежування 1633 р.

Є ще один схожий степовий топонім. Десь посередині між верхів'ями річок Інгульця і Інгулу в описі походу гетьмана коронного Юрія Язловецького влітку 1571 р. згадані *Три лазні* («Trzy łąznie»), див.: *Paprocki V. Herbu gycerstwa polskiego*. – Kraków, 1584. – S. 163.

⁵⁴ Напевно, недалеко сучасне *Ониськове* – село Кривоозерського р-ну Миколаївської обл.

рією, коли кілька тисяч татар напало тут на кількасотенний загін польсько-українських вояків («наших» автора) – з останніх ніхто не врятувався («не втекла і голова»)⁵⁶. Цю долину з одного боку загороджувала «велика гора», а з іншого – «швидка річка». Причому з погодою воякам Корецького знову не пощастило – пішов дощ, який залив водою «всю долину», до того ж дув сильний вітер та було вельми холодно.

Отже, відпочили так собі. Князь помучився разом з усіма. Наступний день, на який випадало свято святого Франциска (себто 4 жовтня, хоча за оповіддю мало б бути не 4-е, а 5-е), також був хмарним. Військо рухалось швидко, проминуло «боком» Саврань-слободу⁵⁷. Цікаво, що автор зовсім не знає її помпезної першоназви – Новий Конєцполь, а містечку ж бо тоді виповнилося ледь десять роцків⁵⁸. Як бачимо, те що про топонімічні новотвори виправи 1644 р. – ані про Корецький брід, ані про Дрижиберег немає у подальшому жодних згадок – то радше норма, аніж випадок.

На ночівлю стали «нижче містечка» – себто нижче гирла Саврані при впадінні до Бугу. З савранського гарнізону до цього табору приїжджали «служалі» аби привітати князя. Погода і надалі не радувала («настала непевна погода»), але військо і далі рухалося, «поля переходячи» (отже степом?) та «минаючи хлопські оборони на оранках» (про невеличкі «блокпости» українських селян прямо на полях загалом добре відомо).

---

⁵⁵ Загалом це справді давній топонім – знаний ще М. Броневському (1579), який виводить його від імені якогось пасічника.

⁵⁶ Цікаво, що про місця понад Кодимою також є козацька дума – «Смерть козака на Кодимі-долині». Там досить співзвучний сюжет – серед постріляних-порубаних лежить-помирає останній козак, який таки спромігся зарядити й стрелити з пищалі; цей знак почули побратими, котрі прибувають і з почестями ховають загиблих.

⁵⁷ Нині *Саврань* – райцентр Одеської обл.

⁵⁸ Не дивно, що наприкінці XVII ст. (після повернення Поділля від турків полякам) топонім Новий Конєцполь відкочував далі в Дикі Поля – у гирло Кодими (нині *Кінецьпіль* – село Первомайського р-ну Миколаївської обл.).

На ніч стали на Бершаді⁵⁹, «де кварцяні ставали табори». Вранці знов посунули в дорогу. Причому, князь чомусь – з неясних для оповідача причин («не без таємниці») – проминав містечка, зокрема Кублич⁶⁰, волюючи зупинитися в полі.

Далі князь вже почасти розпускає військо (ймовірно, мова про добровольців, які з власної охоти приєдналися до походу), а сам на «змордованих» конях рухається вже по власним маєтностям і 7 жовтня (згадається знову «збій», за хронологією мало б бути 8-е) скінчає цілу дорогу – «щасливі» вояки стають «у Кальника».

Увінчує текст останній шостий цуг-частина (12 нумерованих віршів). Починається він описом святкувань з приводу повернення князя з його військом з походу. Їх радо вітають залишені у таборі, приїжджають також гості від «кварцяних». У недільний день (себто 9 жовтня), коли, здається, й небо розпогодилося («день був на той час на небі веселий»), відправили «під наметами» службу божу, подякували Господу за те, що «неприятель утіхи не бере».

Насамкінець оповідач куртуазно і багатослівно зауважує, що погани-татари втекли, почувши саме ім'я Корецького, бо пам'ятають як натерпілися від його предків. Автор «Погоні» в черговий раз порівняв князя з левом, від якого зі страхом втікають усі звірі. Він дипломатично зауважив, що для бою на службі Вітчизні у молодого вождя ще буде нагода. А тим, хто, через відсутність військової перемоги, не дуже вражений князівським походом, оповідач нагадує, що слід вітати добрий приклад юного магната та визнати його особисту мужність.

На останній сторінці надрукована й власне «Погоня», князівський герб-знамено Корецьких із лицарем з оголеним мечем

---

⁵⁹ Нині *Бершадь* – райцентр Вінницької обл. Бершадь-Бершадка звалася тоді й річка, на якій стояло містечко; нині це р. Дохна, притока Пд. Бугу, колись (у Боплана) Дохною звалася лише притока р. Бершадки.

⁶⁰ Нині *Кублич* – село Теплицького р-ну Вінницької обл.

над головою, верхи на галопуючому коні⁶¹. Малюнок укоронований традиційною «князівською» шапкою-вінцем.

* * *

У підсумку, зауважу, що «Погоня Охотної виправи до обозу та до Диких піль ясновельможного князя Самійла-Кароля на Корці Корецького і т. д., і т. п.» (Львів?, 1645) – віршована хроніка походу на Поділля і Степове Побужжя у серпні-жовтні 1644 р. – є рідкісною і взірцевою ілюстрацією відомого українського явища – магнатського козакування. Відсутність підчас цієї виправи бойового зіткнення – опис якого займав завжди центральне місце у літературі такого роду – змусило автора більше уваги приділити буденнішим речам – організації війська, замальовкам місцевостей (відвіданих у поході), характеристикам героїв «другого плану» тощо. Усе це робить з твору чудове джерело з історії уявлень і військового мистецтва, а також історичної географії (передусім Степового Побужжя) та генеалогії шляхетських родин.

Цікаво також, що, можливо, саме панегірична нестриманість автора «Погоні» та його наслідувачів у князівському оточенні – із зображенням молодого магната як надзвичайного та взірцевого войовника, породила у майбутньому іронічне кепкування-примовку козаків-запорожців. Нове красне слівце – «*Це той пан Корецький, що втік з-під Корсуня по-молодецьки!*» увійшло і до скарбниці українського фольклору (нагадаю, у битві під Корсунем 1648 р. С.-К. Корецький першим дав команду своїм воякам прориватися, себто власне втікати з поля бою, чим поставив хрест на організованій обороні коронного війська).

---

⁶¹ До речі, лицар-вершник має якийсь дуже юний вигляд, див. Ілюстрації.

Розділ 8

Річпосполитське татарознавство: книжники і самовидці (XVI – середина XVII ст.)

Ренесансна вченість охоче цікавилася Сходом і орієнтальні студії у ранньомодерній Європі – то цілком загальний і респектабельний тренд. На зорі епохи тон, безперечно, задавали італійські мандрівники (торговці, дипломати і місіонери), які активно цікавилися й локальними інтелектуальними традиціями сходознавства.

У той самий час Ягелонська династія, яка опанувала все нові й нові європейські престולי, відчула смак до «міжнародних» проблем і самопрезентацій-візитівок. І загальноєвропейське звучання теми Сходу було оцінене як один з не таких вже численних козирів молодій династії.

Відтак, не дивно, що і спробу започаткування офіційної ренесансної історіографії королівства, ініційовану 1506 р., польський король Александр I Ягелончик (можливо, з подачі канцлера Яна Ласького) здійснив руками *Миколая Розембарзького* († 1506 або невдовзі), шляхтича з краківського воеводства, знаного польського дипломата, фахівця з «турецького напрямку»¹.

Зауважимо, що для української традиції М. Розембарзький цікавий як автор невеличкого рукописного трактату – «*Explanatio compendiosa de situ, moribus et diversitate Sciticarum gentium*» / «Пояснення стисле про місце розташування, звичаї та багатоманітність Скіфського [себто татарського] племені» (1499). Останній оповідав про фізіографічні, географічні та історико-етнографічні риси Південно-Східної Європи. У центрі уваги письменника-історика перебували кримські татари, походження яких учений «досліджує» майже винятково крізь призму популярних античних творів. Праця ця була написана на замовлення імператора Максиміліана Габсбурга². Європа тоді, після підпорядку-

---

¹ Утім, і цей кандидат після початкових проб пера зрікся цієї справи (або помер), див.: Rozembarski Mikołaj (*K. Baczkowski*) // *Polski słownik biograficzny*. – Т. 32. – С. 384-387.

² Нині зберігається в Бібліотеці музею ім. Чарторийських у Кракові (далі – *Bibl. Czart.*) – ркр. 26 /TeKa Naruszewicza. Т. 26/, к. 592-619.

вання Кримського ханату туркам у 1475 р., взагалі переживала нову хвилю зацікавлення татарами³.

Місцевих спостерігачів вразила також і руїна Великої (Заволзької) Орди 1502 р. Відтак, тривале (до 1527 р.) перебування у Литві (на становищі почесного бранця) її останнього хана – Шахмата (Шиг-Ахмета) – породила вельми барвисті оповідання, згодом включені до розширеної М. Пашковським і виданої 1611 р. «Хроніки Європейської Сарматії» А. Гваньїні⁴. Про втрачений шанс на опанування золотоординської спадщини тут згадувалося із глибоким жалем⁵.

Тривале королювання Сигізмунда I Старого (1506 – 1548) мало чимало приводів для розвитку татарознавства. Причому, тоді вже над всепояснюючим досвідом античності тут явно починають горувати очевидці. З'являються твори про окремі переможні битви з татарами – Вишневець-1512, Ольшаниця-1527. Велике місце відвів татарам і рукописний меморіал «Опис потуги Туреччини» з 24 вересня 1514 р., підготовлений у Римі для папи римського литовським канцеляристом і королівським

Новітнє критичне видання див.: *Kowalska Z.* Mikolaja Rozembarskiego traktat z roku 1499 o pochodzeniu Tatarów. Studium krytyczne i edycja traktatu. – Kraków, 1993.

³ *Kowalska Z.* Niebezpieczeństwo tatarskie dla chrześcijańskiej Europy według «Kroniki świata» z roku 1483 // *Stromata Historica. Studia Historyczne Ofiarowane Romanowi Marii Zawadzkiemu w 70. Rocznicę Urodzin.* – Kraków, 2006. – S. 133-141 (ця теза ілюструється аналізом розлогого «*Glossa o Tatarach*» з хроніки анонімного італійця з Перуджі).

⁴ Їх, частково, знав і твір французького дипломата *Блеза де Віженера* (1523 – 1596) «*La description du royaume de Pologne et pays adiacens...*» / «Опис Польського королівства та країв прилеглих» (Париж, 1573). Ця праця також мала розлогий розділ «Про татар», див.: *Мемуари*, относящиеся к истории южной России / В. Б. Антонович (ред.). – Выпуск 1. – К., 1890. – С.78-88.

⁵ *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – К., 2007. – С. 710. До речі, підставою на таку спадщину тут виступає історичне золотоординське причастя в т. ч. «*волинців, русі і литовських татар*».

секретарем *Вавжинцем (Лаврентієм) Менджилеським* (перед 1490 – 1529)⁶.

По-своєму «форматною» подією в татарській темі було видання *Матвієм Меховським* (власне Мацей Карпіга, бл. 1457 – 1523) славнозвісного географічно-енциклопедичного трактату «*De duabus Sarmatiis*» / «Про дві Сарматії». Виданий у Кракові 1517 р. 1521 р. він перевидавався й у Кракові під назвою «*Descriptio Sarmatiarum*» / «Опис Сарматій».

Цю працю Меховіти широко перекладали в Європі вже XVI ст.: у Базелі в збірці «*Novus orbis regionum et insularum*» / «Новий світ регіонів та островів» 1532, 1537, потім 1582 pp.; у Венеції 1542 р. в збірці «*Epitome orbis terrarum*» / «Короткий виклад земель світу». Її вже 1518 р. (а може ще й 1519 р.) видано в Аугсбурзі в перекладі німецькою мовою, потім у Страсбурзі 1534 р. Існував також переклад голландською мовою. Італійські адаптації друкувались вже 1523 та 1525 pp., а переклад Аннібала Маггі під назвою «*Historia delle due Sarmatie*» / «Історія про дві Сарматії» видавався у Венеції 1561, 1562 та 1584 pp. За цікавий тут період до середини XVII ст. ця версія видання передруковувалася ще двічі – 1600 та 1637 pp. У XVII ст. перекладали трактат-бестселер і в Росії-Московії (рукопис).

1535 р. у Кракові під назвою «*Polskie wypisanie dwojej krainy świata, którą po łacinie Sarmatią zowią*» / «Польський опис двоякої країни світу, яку по-латині Сарматією звать» вийшов польський переклад Меховіти авторства краківського професора *Анджея Глабера з Кобіліна* († після 1572). Він перевидавався у Кракові ще 1541 та 1545 pp.

Нинішня українська наука звикла користуватись російськомовним виданням праці⁷. Утім, найсучаснішим є польський

---

⁶ *Descriptio potentiae Turciae. Ordinatio belli contra illam.* 1514 // Acta Tomicianana. – Т. 3 (1853). – S. 168-181; *Maćkowiak Jan.* Wawrzyniec Międzyleski jako autor memoriału pt. «*Descriptio potentie Turcie*» o Tatarach Krymskich z 1514 roku // Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX wieku / red. G. Błaszczuk, A. Kijas. – Poznań, 1994. – S. 87-94.

⁷ *Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях / Введение, перевод и комментарии С. А. Аннинского. – М.-Л., 1936.

переклад Т. Бенковського (Вроцлав, 1972) під назвою «Opis Sarmacji Azjackiej i Europejskiej» зі вступом Х. Барича⁸.

Далі варто згадати про *Бернарда Ваповського* (бл. 1450 – 1535). Він виконав і віддрукував у Кракові 1526 р. мапу Східної Європи «Tabula Sarmatiae, regna Poloniae et Hungariae utriusque Valachiae, nec non Turciae, Tartariae, Moscoviae et Lithuaniae partem comprehendens» / «Мапа Сарматії, королівств Польського та Угорського, обох Волощин, а також Туреччини, Татарії, Московії та Литви частин прилеглих» (складалася з двох аркушів, що представляли відповідно південну та північну Сарматію⁹).

Утім, «мінусом» для татарських зацікавлень долюблінської доби (до 1569 р.) був розподіл зовнішньополітичних орієнтальних сфер між польським Краковом і литовським Вільно – на долю першого припадала Туреччина, а друге поралося з усіма справами із татарами. Ясна річ, без власного університету та лише за більш-менш тривалих наїздів королівського двору, інтелектуальні сили Великого князівства Литовського відчутно поступалися Короні Польській¹⁰.

---

⁸ *Maciej z Miechowa*. Opis Sarmacji azjackiej i europejskiej. – Wrocław, 1972.

⁹ Причому нині відомим, здається, є лише аркуш із зображенням південної Сарматії. Його в оправі однієї з рахункових книг королівської канцелярії у 1932 р. виявив в Архіві Головному Актів Давніх (Варшава) відомий польський архівіст та бібліофіл Казимир Пекарський. Згодом цей фрагмент було сфотографовано, і наразі існує лише фотокопія, оскільки оригінал згорів разом з багатьма іншими документами під час гітлерівських бомбардувань Варшави у 1944 р. Утім, мені доводилося зустрічати сучасну кольорову репродукцію фрагмента варіанта цієї карти з позначкою «зберігається у Відні».

¹⁰ Почасти, це позначилося на розробці сюжету литовських татар, яка за весь цікавий тут період XVI – середини XVII ст. мала вельми скромні досягнення. Взагалі, здається, дослідників литовських татар більше цікавила їх релігійна відмінність (мусульмани) та специфіка привілейованого статусу (близького до шляхетського), а не історичні подвиги-діяння. Див. на цю тему: *Zdanie sprawy o Tatarach litewskich przez jednego z tych Tatarów złożone sułtanowi Sulejmanowi w r. 1558 / wydał Antoni Muchliński*. – Wilno, 1858.

Відтак, «тематичною вершиною» для письменників і читачів цього покоління, поза загальногеографічними працями – був радше текст іноземця – австрійського посла до Росії (відвідав Москву в 1517 і 1526 рр.) *Зігмунта Герберштейна* (1486 – 1566). Мова про «*Рerum Moscovitarum comentarii*» / «Записки про московітські справи», які уперше надруковані були у Відні 1549 р., де був і великий розділ «Про татар». Протягом XVI ст. ця книжка мала 10 оригінальних латиномовних видань, а також перекладів сучасними мовами: німецькою – 7 видань, по одному італійською, чеською плюс полономовний екстракт у виданні М. Бельського 1564 р.¹¹. Зрештою, саме цей твір заклав новий стандарт «очевидця», який прийшов на зміну оповідям, базованим на античних джерелах (на кшталт згаданого М. Розембарзького чи то того ж «бестселера» Йоганна Богемця¹²).

Панування (1548 – 1572) Сигізмунда-Августа принесло цілу низку історіографічних проектів, причому жоден з них не мав

---

¹¹ Нині в Україні зазвичай уживане сучасне російськомовне видання, див.: *Герберштейн С.* Записки о Московии. – М., 1988.

¹² *Йоганн Богемець* (Ioanne Voemо/Voemus Aubano, бл. 1485 – 1535) відомий за працею про звичаї народів світу – «*Mores, Leges Et Ritus Omnium Gentium: ex multis clarissimis rerum Scriptoribus collecti*». Цей канонік з німецького Ульма, знаний як гуманіст, мандрівник і гебраїст, підписав свій твір як «священик тевтонського воїнства». Уперше його книжка побачила друк в Аугсбурзі 1520 р. Згодом, твір Богемця мав десятки перевидань і перекладів про всій Європі (у венеціанському виданні 1542 р. передрукований разом з трактатом Меховіти про дві Сарматії). Зі слов'янських видань відомий його переклад чеською мовою (Оломоуц, 1579). Цікаво, що у Й. Богемця були і «руські» (білорусько-українські) читачі – принаймні бл. 1632 р., див. цитування його книжки (за виданням: Антверпен, 1542) в «*Suplementum Synopsis...*» віленського православного братства (Вільно, 1632): *Архив ЮЗР.* – Ч. 1, т. VII. – К., 1887. – С. 637. Ймовірно, йдеться про примірник, який 1630 р. перебував у бібліотеці Віленського єзуїтського колегіуму, див.: *Каталог палеотипов из фондов Центральной научной библиотеки им. В. И. Вернадского НАН Украины.* – К., 1995. – С. 84 (№ 357). До речі, у Києві донині зберігся один з варіантів видання Й. Богемця (Париж, 1538), див.: *Там само* (№ 356).

активної офіційної підпори. Тоді розквітли історіографічні таланти Мартина Бельського, Станіслава Оріховського, Мартина Кромера, першого польського теоретика історіографії Станіслава Іловського та першого ренесансного історика Великого князівства Литовського Августина Ротундуса. У шерезі тих «перших», значущими для татарознавства, були ще й політико-етнографічний трактат т. зв. *Михалона Литвина* «De moribus Tartarorum, Lituanoꝝ et Moschoꝝ» / «Про нрави татар, литовців і московітів» (рукопис 1550 р., відомий лише фрагментарно за базельським видруком 1615 р.) і перша спроба картографування Дніпра (та мапа 1550 р., створена за наказом Сигізмунда-Августа, не збереглася)¹³.

---

¹³ *Buczek Karol. Ze studjów nad mapami Beauplana // Wiadomości Służby Geograficznej. – Warszawa, 1933. – Z. 1. – S. 25-26.* Підставою існування мапи є згадка в рахунках короля Сигізмунда-Августа. Бучек припускає, що ця карта могла послужити джерелом-натхненням для мапкі-врізки Дніпра на загальній Радзивілівській мапі ВКЛ 1603/1613 рр. Можна також запідозрити, що мапа 1550 р. могла мати відношення до згаданого трактату Михалона Литвина.

Про зацікавлення Сигізмунда-Августа Україною писав у життєписі папського нунція/легата Джованні-Франческо Коммендоні співробітник останнього *Антоніо-Марія Граціані* (Graziani, 1537 – 1611). Адже, коли нунцій повернувся з мандрівки (восени 1564 р. виїхавши з Любліна через Холм і Белз прибув до Львова, згодом відвідав Кам'янець-Подільський і Хотин, далі вдався на сплюндроване кількома днями перед тим татарами Правобережжя, не заїжджаючи до Києва подався до Острога, далі на Луцьк, звідки знову прибув до Львова; звідси через Ярослав, Перемишль і Тарнов прибув до Пйотркова на сейм, що розпочався 6.I.1565 р.): «Король прибувшого легата щонайприємніше прийняв, *багато йому ставив запитань про людність, що між Дніпром і Дністром мешкає, і там, де Королівство Польське з Волощиною, Меховію і Татарами межуює*». Папський дипломат відповідав явно за Меховітою (пасажі про подиву гідні багатства Поділля) і пробував зацікавити короля боротьбою з турками за гирло Дністра, через яке зручно було б торгувати українським хлібом з венеціанцями, див. скорочений польський переклад: *Zbiór pamiętników historycznych o dawnéj Polsce. – T. 1. – Warszawa, 1822. – S. 81-89* (оригінальна назва твору, написаного з нагоди смерті «героя» 1584 р. – «De vita Joannis Francisci Commendonii Cardinalis», Париж, 1647; передруки 1669, 1685 etc). У власній, виданій вже у XVIII ст., автобіографії Граціані дещо

Іншою «зіркою» річпосполитського татарознавства того періоду був твір галичанина *Андрія Тарановського* († після 1597). Це опис його власного посольства 1569 р. Польські послитоді з Константинополя рушили слідом за турецьким експедиційним корпусом, який мав, спільно з кримцями, штурмувати підросійську Астрахань. Текст Тарановського був виданий німецькою мовою (Нюрнберг, 1571), відомим є також і полонізований рукопис, з якого оповідання було видано у середині XIX ст.¹⁴ та, зі скороченнями, століттям по тому¹⁵.

З цього історичного твору широко черпав М. Пашковський в «Історіях турецьких і сутичках козацьких з татарами» (Краків, 1615)¹⁶. Вірогідно, також з його ж ініціативи екстракт з посольської подорожі 1569 р. потрапив і до А. Гваньїні «Хроніки Європейської Сарматії» видання 1611 р.¹⁷. Текст таки Тарановського використаний і в іншому місці цієї «Хроніки» – у частині III книги VIII «Астрахань, татарське царство»¹⁸.

Крім цього, відзначити варто і спостереження «військових теоретиків», зокрема великого гетьмана коронного *Яна (Яна-Амора) Тарновського* (1488 – 1561). Останній приділив увагу татарам як супротивникам у своєму знаному трактаті «*Consilium rationis bellicae*» / «Нарада справи військової» (Тарнов, 1558). Значну читацьку популярність мав також опис «способу воювання» з татарами у творі *Мартина Бельського* (первісно

докладніший, див.: *Antonii Mariae Gratiani... De scriptis invita Minerva ad Aloysium fratrem libri XX...* – Т. II. – Florentiae, 1746. – Р. 147-159 (опис українських земель у 16-й книзі).

¹⁴ *Podróże i poselstwa polskie do Turcyi, a mianowicie: podróż E. Otwinowskiego 1557, Jędrzeja Taranowskiego Komornika J. K. M. 1569, i Poselstwo Piotra Zborowskiego 1568.* – Kraków, 1860. – S. 41-63. У Москві зберігається ще один «короткий опис» подорожі до Константинополя, а звідти до Астрахані, див.: *РГАДА.* – Ф. 12 (Справи про Польщу і Литву). – Оп. 1. – Спр. 7 (12 арк.).

¹⁵ *Antologia pamiętników polskich XVI wieku.* – Wrocław, 1966. – S. 203-216.

¹⁶ Про нього див. розділ 5.

¹⁷ *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – К., 2007. – С. 178-183.

¹⁸ *Там само.* – С. 714-721.

М. Вольський, бл.1495 – 1575) «Sprawa Rycerska...» / «Справа лицарська» (Краків, 1569)*.

За часів міжкоролів'я та перших виборів королів (1572–1575), а також славної баторіанської доби (1576–1586) зійшли творчі зірки *Мацея Стрийковського* (бл. 1547 – перед 1593) та *Бартоша Папроцького* (1543 – 1614). Перший є автором помітного для річпосполитської орієнталістики твору «Про вольність Корони Польської» (Краків, 1575)¹⁹, другий – серії «монографій» українних війн (див. розділ 2).

Значний успіх випав на долю твору *Мартина Броневського*²⁰ (Broniowski, ✠ 1593), який опрацював латинську реляцію про «Татарію» («Tartariae Descriptio» / «Опис Татарії»; дедикація королю Стефану Баторію) на підставі власних спостережень часів посольства А. Тарановського до кримського хана Мехмет-Гірея з 1578 та 1579 рр. У 1595 р. в Кельні знаний друкар польських історичних праць А. Миліус видав її разом з іншими текстами²¹. Того ж року твір Броневського потрапив і до іншої кельнської збірки, а згодом видавався у Франкфурті 1600 р. та в Лейдені 1630 р., так само у складі збірок²². 1625 р. видруковано

* Див. окремі розділи цієї праці Бельського про сучасний стан військової справи у московитів, татар, волохів і самих поляків.

¹⁹ Повніша назва: *O wolności Korony Polskiej y Wielkiego Xięstwa Litewskiego a o srogim zniewoleniu inszych krolestw pod [...] iarzmem tureckim [...] krotki [...] wywod, tudziesz ktorymby sposobem ta zła moc rogańska vkrocona być mogła.*

²⁰ До речі, М. Броневський був сином (або племінником?) сестри С. Оріховського-Роксолана та належав до перемиського шляхетства (М. Рей у «Звіринці» 1562 р. вмістив вірш-епіграму про рід Броневських серед «перемішлян», відразу після Оріховських).

²¹ *Martini Broniovii... , Tartariae descriptio... – Coloniae Agrippinae, 1595.* Останнє перевидання (репринт+польський переклад): *Broniewski Marcin. Tartariae Descriptio. Opis Tatarii / Oprac. Magdalena Mączyńska. – Łódź, 2011* (авторка опрацювання археолог, вступну статтю про М. Броневського та його працю написав Стефан Альбрехт з ун-ту Майнца).

²² У Естрайхера можна зустріти ще один друк, який можна запідозрити у передруці «Опису Татарії»: *Descriptio germanica rerum inter R. Polo. et Sueciae occasione Livonicae invasionis a Carolo factae gestarum, cum*

англійський переклад цієї праці. Екстракти з «Опису Татарії» публікувались і польською мовою (бл. 1621 та 1622 pp.)²³.

Свій твір Броневський починав з Брацлава на Поділлі. Він подав короткий опис дороги, торкнувся стосунків козаків з татарами, побіжно згадував і про Молдову. Оповідав про Кілію та Білгород, детально – про Крим²⁴.

Зауважу, що за часів Тарановського і Броневського вже були знані рукописні описи посольських мандрівок до Туреччини з часів перших років XVI ст.²⁵, Еразма Отвіновського 1557 р. та

---

narratione de Tartaris et descriptione eorum quae inter Polo. et domum Brandeburg. Varsaviae 1601 suscepta sunt per Magni nominis Iureconsultum. – Б. м. д., 1602. Під впливом тексту Броневського вийшло й цікаве нюрнберзьке «провінціознавче» видання, де так широко писалось про Поділля та інші українські краї: *Levinus Hulsius. Chronologia, hoc est brevis descriptio rerum memorabilium, in provinciis hac adiuncta tabula topographica comprehensis gestarum, usq[ue] ad M.D.ШС. annum praesentem.* – Noribergae, 1597.

²³ *Pogrom Tatarow przez... Stanisława Zołkiewskiego...*, w Wołoskiej ziemi, 6 Octobris w Roku 1620. Przy tym Ordynek wyprawy tatarskiej na woynę, Marcina Broniowskiego... [B.m.dr., але бл.1621] // *Biblioteka starozytna pisarzy polskich.* – Т. III. – Warszawa, 1843. – S. 223-247; *Perspectiwa na upatrzenie sposobow woiowania kraioiw nieprzyziaciol Krzyza Swietego...: z opisaniem porzadkow ich Woyskowych...; do tego przydane iest Wyrażenie prawdziwe położenia krain przedniejszych w panstwie tureckim leżących ... z pisma wielu ... autorow ... zebrane.* – Poznań, [після 20.VII] 1622.

²⁴ Про М. Броневського та його творчість див. досить свіжу працю: *Жарких М.* Європейські джерела 16-17 ст. про Кримське ханство [Електронний ресурс]. – К., 2005. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/edik/index.html>.

²⁵ *Smolucha J.* «Ordo Imperii Turcorum». Nieznana relacja z poselstwa do Turcji // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne.* – Т.126 (1999). – S. 77-88. Наприкінці тексту статті публікується і латиномовний оригінал твору (s. 83-88). Я. Смолуха обґрунтував гіпотезу про авторство люблінського старости Миколая Фірлея, неодноразового польського посла до Туреччини (текст «Ordo» постав в зв'язку із місією 1502 р.). Зміст «Порядку Турецької імперії» майже цілком присвячений характеристиці прав і обов'язків вищих урядовців Високої Порти (з якими дипломату і доводилося мати справу).

Петра Зборовського 1568 р.²⁶. Але усі вони суттєво поступають-ся текстам цих двох авторів за інформативністю та й сліду впливу тих рукописів на історіографічну традицію досі не виявлено.

Зрештою, оповімо про татарознавство доби перших Вазів – Сигізмунда III (1588 – 1632) і Владислава IV (1632 – 1648). Тут вже варто опускати чисто публіцистичні твори (на кшталт ось Ш. Старовольського «*Pobudka abo gada na zniesienie Tatarów Perekopskich*». Краків, 1618). Зауважимо також, що і не всі «сходознавчі» пам'ятки тієї доби наразі дочекалися на ретельне дослідження²⁷. Ось, наприклад, практично не введена до наукового обігу віршована книга 2-разового учасника посольств до Туреччини, сяноцького шляхтича *Єжи* (Юрій) *Стано* († 1624 або після 1638) «*O poselstwach w różne kraje wschodnie i wyprawy guserskie ksiąg trzy*» (Краків, без дати)*. Відкладу тут до іншого разу і оповідь про численні твори «на подію» (татарський/анти-татарський напад і т. д.).

Класичну спробу вписати кримськотатарський сюжет у «вчені» рамки ренесансної науки здійснив шотландський викладач Замоїської академії *Вільям Брюс* (Bruce, бл. 1560 – після 1611), відомий ще як гаданий автор антитурецького трактату «*Ad principes populumque Christianum de bello adversus ad Turcos gerendo*» / «До князів люду християнського про ведення війни проти турків» (Краків, 1594)²⁸. Брюсів твір називався скромно:

²⁶ *Podróże i poselstwa polskie do Turcyi...; Antologia pamiątek polskich XVI wieku...*

²⁷ Свіжий сучасний огляд тогочасних «турчик», див.: *Tafilowski P.* «*Imago Turci*». Studium z dziejów komunikacji społecznej w dawnej Polsce (1453–1572). – Lublin, 2013.

* На жаль, ця книга, вірогідно, загинула 1944 р.

²⁸ Авторство В. Брюса щодо рукописної реляції про стан Польського королівства «*A Relation of the State of Polonia and the United Provinces of that Crowne, 1598*» – першого твору такого роду адресованого англійському двору, нещодавно спростував британський професор Себастьян Собеський, див.: *Sobecki S.* The Authorship of «*A Relation of the State of Polonia, 1598*» // *The Seventeenth Century* [друк: Manchester University Press]. – Vol. 18. – № 2. – (2003) [2004]. – P. 172-179. Нещодавно цей польський дослідник з Великобританії довів, що автором «*A Relation...*» був маловідомий англійський шпигун Джон

«De Tataribus diarium» / «Про татар щоденник» (Франкфурт, 1598), а за джерела цьому принагідному сходознавцю правила класична література та особисті розмови з татарським посланцем-генуезцем Антоніо Спінолою (Spinoła).

Творчість *Мартина Пашковського* (бл. 1570 – після 1621) уже не раз згадана на сторінках цієї книжки є виразним показником формування наративних традицій (з класиками, улюбленими темами і героями etc.) річпосполитського татарознавства. А «Хроніка Європейської Сарматії» (Краків, 1611) стала ще й прикладом читацького бестселера, який тривалий час визначав панівні уявлення за цією темою.

Цікаві також польські продовження-доповнення «Хроніки Турецької» (1499 або 1500; znana також як «Записки яничара») серба *Костянтина Михайловича* з Островиці (бл. 1435 – після 1500). Ось, зокрема, примірник (з 1567 р.?) пов'язаний із польським послом до Туреччини у 1565 і 1566 рр. Миколаєм Бжеським згадує і про татарські напади на Поділля 1566 і 1567 рр. А примірник (з 1629 р.?) оповідає і про спробу персидського шаха запросити 1618 р. запорізьких козаків до Грузії для організації антитурецької боротьби²⁹.

Своєрідною вершиною річпосполитської орієнталістики цього періоду варто визнати втрачений (ймовірно 1944 р.) ґрунтовний рукопис *Самуеля Отвіновського* (1575 – після 1650) «Opis współczesny państwa tureckiego Ain- i Ali'ego» / «Сучасний опис турецької держави» (бл. 1632 – 1634). Отвіновський знаний як збирач значної бібліотеки книг із сходознавства, з якої користали й інші автори.

Врешті-решт, якщо назагал оцінювати рівень річпосполитського татаро- та туркознавства, то його можна визнати доволі високим. Отже, погодимося зі ще одним тогочасним описом звичаїв (переважно військових) татар і турків, який твердив:

Пейтон, див.: *Sobecki S. John Peyton's A Relation of the State of Polonia and the Accession of King James I, 1598–1603 // The English Historical Review. – Vol. 129 (540). – Oxford, 2014. – P. 1079–1097.*

²⁹ *Pamiętniki Janczara, czyli kronika turecka Konstantego z Ostrowicy, napisana między r. 1496 a 1501 / wydał Jan Łoś. – Kraków, 1912.*

«Є то не новина, а дійсно ніби вроджена цнота народу Польського, мати відомості про краї чужоземські та звичаї їх; і Бусурманське Панство є їм добре відоме [курсив – Д. В.]»³⁰.

---

³⁰ *Perspectiwa na upatrzanie sposobow woiowania kraiow nieprzyziaciol Krzyza Swietego...* – Poznań, 1622.

Післямова

Українні війни... Кривава слава України – палаючий кордон, край Порогів-Limes'у і межа цивілізації – її Лімб. Суворі відчайдухи-козаки, готові битись з усім світом, і їх надзвичайні жінки-відьми. Право, здобуте «через шаблю», і воля, що тримається на «самопалах» і татарському союзі.

Годі чекати, щоб наснажений Ренесансом письменник пройшов повз такий сюжет, але, модерне українське письменство не дуже поцінувало предтеч. Була тут провина магії романтизму, який наприкінці XVIII ст. зсунув фокус зацікавлення з вченої/високої літератури на фольклор і народну мову. Відтак, писані панськими мовами тексти опинилися на маргінесі. Деміфологізація-деконструкція романтичних побудов, через їх високу естетичну і етичну привабливість, згодом (аж до сьогодні) відбувалася мляво і не дуже послідовно.

Отже, якось неочікувано і навіть трохи зненацька, у стомленому інтерпретаціями XXI столітті, ця книжка відкриває ширшому читачеві факти і оповіді, які він ніби і знає-впізнає, але наразі вже без додаткової романтичної призми (загалом мутнуватої). Рівень прозорості знання – ось головна перевага нарративів раннього модерну перед вишуканою модерною літературою, адже автентична опора таки краща за уявну.

Розсипи живого людського досвіду, які спочивають у згаданих текстах, здатні куди опукліше представити традиційні для історіописання України теми – татарські і козацькі напади/відплатні акції, варіант козацтва як магнатського спорту, боєготовність прикордоння, стратегії полководців і тактики вояків у малій групі – у наступі і обороні. Чимало відвертих відкриттів – підрахунок ясиру 1527 і 1575 рр. у Деція і Папроцького (без поділу на людей і худобу – що підважує популярні колосальні цифри невільників з України XVI ст.); опис виборів гетьмана «українного війська» 1575 р. (досі вважалося, що вибір гетьмана – суто козацький «винахід»); опис «фронту» Запоріжжя і цілорічного «запорозького кочування» 1590–1591 рр.; технологія магнатського походу-рейду 1644 р.

А як рельєфно виступає у представлених наративах татарська сторона – з іменами і характерами вождів, специфікою підрозділів, замальовками звичаїв і уявлень. Як увиразнюється цими вченими текстами загальновідомий український фольклор!

Як історіографу мені б також хотілося, аби добре обкатана на матеріалах Модерну (XIX–XX ст.) опція, коли розвиток українського історіописання розглядається як постійна взаємодія із імперськими і сусідньо-національними історіографіями, свідомо поширилася і на ранньомодерний період. Вивчення, зокрема річпосполитського історичного письменства як вітчизняного і як вченої рамки для формування основ національної історіографічної традиції, є для мене *conditio sine qua non*, абсолютно необхідна вимога для сучасного представлення історії «власної» історіографії. Відтак, імена Б. Папроцького, М. Броневського, М. Пашковського etc мають бути «своїми» для неї (досі лише автори «загальних курсів державної історії» і то такі, яких можна було представити як істориків «спадкоємця Русі» Великого князівства Литовського¹ – М. Стрийковський та А. Гваньїні – більш-менш визнавалися у цьому статусі). Вплив кожного ранньомодерного наративу на сучасників і подальшу вчено-літературну традицію потребує ретельних з'ясування і уточнень – адже це один з основних об'єктів інтелектуальної історії країни. А видання із сучасним науковим коментарем річпосполитських рукописів і стародруків – то досі одне з «великих завдань» української історичної науки.

Як козакознавцю мені залежить на виразності представлення ранньої історії українського козацтва. Воно досі ще потребує демифологізації, реконструкції за давнених викривлених уявлень та ширшої порівняльної лінійки. Відтак, стратегія нав'язання «неправильного бою» (до того як супротивник вишикується – класичний «фортель козацький») кн. К. І. Острозького 1527 р.; згадка волосних козаків 1575 р. («козаків тієї волості») задовго

---

¹ Тенденція доби Модерну не визнавати Королівство Польське за такого «спадкоємця» загалом контрпродуктивна. Взагалі пошуки *единого* спадкоємця тут неприйнятні.

до прийнятого в науці існування феномену городового козацтва; місце прикордонних старост, зокрема М. Вишневецького, у генезі запорожців; ключова роль козацтва у подіях 1588–1589 рр. – необхідна підстава для сприйняття рубіжної козацької реформи 1590–1591 рр.; перший опис побуту на Запоріжжі 1590–1591 рр. (з кочуванням, а не постійною Січчю) і поневірянь широким світом рядового козака Я. Кимиковського; значення реєстровців і особисто М. Дорошенка, у битві під Білою Церквою 1626 р.; специфіка магнатського козакування – на прикладі «навчального» походу до Дикого Поля 1644 р. – все це сюжети, які гідні доскіпливої уваги сучасних дослідників Козаччини.

Зрештою, не гріх, аби нові джерельні матеріали та відкритий ними досвід знаходили і закордонного читача. Адже, не секрет, що світова історіографія ранньомодерної України рясніє ляпсусами і відверто хибними твердженнями. Стандарти опрацювання українських сюжетів навіть істориками 1-ї Речі Посполитої залишають, м'яко кажучи, бажати багато кращого². І найобізнаніші (серед вчених-іноземців) польські автори часто-густо не дають собі ради із локальною географією, фольклором та мультикультурним досвідом українців.

В Україні ж врахування «новинок» цієї книжки найбільші плоди обіцяє історикам Півдня країни, де зацікавлення ранньомодерною історією краю регулярно наштовхується на брак джерел. Відтак, часто-густо «свій» ранній модерн для південноукраїнського вченого – це вже XVIII ст., а російські (чи пак «новоросійські») імперські практики – головний досвід цивілізації. Хочу сподіватись, що представленні на сторінках цієї книги сюжети з XVI-го і XVII-го століть сприятимуть більшому «причастю» вітчизняного Півдня в рамці загального полотна історії ранньомодерної України.

---

² Згадаймо, ось широковідому книжку британця Нормана Дейвіса, віднедавна доступну і українському читачеві: *Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі* / переклав з англ. П. Тарашук. – К., 2008. Наскільки проникливо і ґрунтовно вона аналізує історію центра країни, настільки ж нерідко дивно-профанні наведені в ній міркування про буття української провінції-периферії.

Бібліографія

Рyкoписy та старoдрукy:

Będoński Andrzej. Potrzeba Cecorska z Skinderbaszą y Softanem Gałą. – [Zamość], 1621. – 21 s. nlb.

Bielski Joachim. Pamiątka Jakubowi Strusowi, staroście chmielnickiemu. – Kraków, 1589. – 7 s.

[*Bielski J.*] *Kronikę polską* Marcina Bielskiego, nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego, wydaną. – Kraków, 1597. – 6 k., 804 s., k. nlb. 5.

Bielski Marcin. Kronika wszytkiego świata, na sześć wieków, Monarchie cztery rozdzielona, z Kosmografią nową i z rozmaitemi Królestwy, tak pogańskimi, Żydowskiemi, jako i kreścijańskimi, z Sibillami i prorocctwy ich, po polsku pisana, z figurami. W której też żywoty Cesarskie, Papieskie i tych królów z ich Królestwy: Asyryjskich, Egipskich, Żydowskich, Greckich, Perskich, Tureckich, Węgierskich, Czeskich i inych rozmaitych, tak Królów, Książąt, jako inych przełożonych od początku świata aż do tego roku, który sie pisze 1551 są napisane. Między któremi też nasza Polska na ostatku z osobna jest wypisana. – Kraków, 1551. – 31 k. nlb. 31, 295 k., k. nlb. 1.

Boehme Johann. Mores, Leges Et Ritus Omnium Gentium: ex multis clarissimis rerum Scriptoribus collecti. Cum Indice locupletissimo. – Lugduni, 1541. – 311, [25] p.

[*Broniowski (Broniewski) M.*] Martini Broniovii de Biezdzfedeae, bis in Tartarium nomine Stephani regis legati, Tartariae descriptio, antehac in lucem numquam edita, cum tabula geographica ejusdem Chersonesus Tauriae. Item Transsylvaniae ac Moldaviae aliarumque vicinarum regionum succincta descriptio. – Coloniae Agrippinae, 1595. – 4 k., 75 p., 1, map 4.

[*Bruce William*] Guilielmi Brussii Scoti De Tartaris Diarium. – Francofurti, 1598. – 11 p.

Chabielski Mikołaj. Sposób rządu koronnego i gotowości. Obrona Rzeczypospolitej, jakaby miała być. Wydany przez Mikołaiia Chabielskiego z Chabielec. Więznia Tureckiego // Pobudka narodóm Chrześcijańskim; w iedność miłości chrześcijańskiej, na podniesienie wojny przeciwko nieprzyjacielowi Krzyża Świętego. <...>. – Kraków, 1615. – 17 k. nlb.

[*Decjusz Jost Ludwik.*] SENDBRIEFF VON DER grossen schlacht und sigg So Kü. Ma. Von Poln volk In Litten am. XXVII. tag Januarii des. 1527. Jars mit den ungläubigen Tartern gehabt hat. – [Kraków, 1527]. – 9 s. nlb.

Diariusz Woyny Tatarski w Octob[ris] [1626]» // Biblioteka Kórnicka. – Sygn. 341. – K. 216-217.

Dobrocieski Jan. Relacya prawdziwa pogromu poganstwa pod Białą Cerkwią roku 1626 dnia 7 Octobra szczęśliwie otrzymanogo. Prez Iego Mosti pana Stefana Chmieleckiego, chorążego Woiewodstwa Braclawskiego, ktorego Poganstwa z Muradyn, Sołtanem, w liczbie było Ośmdzieśiąt tysięcy. – Lwów, [1626?]. – 16 s. nlb.

Epistolica relatio equitis Poloni ad amicum, de praelio auspiciis serenissimi potentissimique Poloniae Sveciaeque Regis Vladislai Quarti, Ductuque Illustrissimi Domini, Dn. Stanislai a Koniecpole Koniecpolski, Castellani Cracoviensis, summique exercituum Regni Poloniae Dusis contra Tartaros ad Achmetoviam XXX Ianuarii anno Christi M.DCXLIV feliciter commissi. – Dantisci, 1644. – 27 p. nlb.

[*Fredro A.M.*] Andreae Maximiliani Fredro Castellani Leopoliensis Gestorum populi Poloni sub Henrico Valesio, Polonorum postea vero Galliae Rege. Liber unus ab ipsomet Auctore recognitus et correctus. Editio Secunda. – Dantisci, 1660. – 246, [4] p.

Goniec do Polski od utrapioney Podolskiej ziemie. O wtarnięciu Tatarów, R. 1620. [разом з] Pieśń o Kozakach Zaporoskich. – B. m. dr., [1626?]. – 5 k.

Guagninus Alexander. Sarmatiae Europaeae descriptio. – Cracoviae, 1578. [6 частин]. – 208 k.

[*Gorecki L.*] *Leonardi Gorecii,* Equitis Poloni, Descriptio belli Jvoniae, Voivodae Valachiae, quod anno MDLXXVIII, cum Selimo II, Turcarum imperatore, gessit. Huic Accesit Jo. Lasicii historia de ingressu Polonorum in Valachiam cum Bogdano, et caede Turcarum. – Francofurti, 1578. – 156, [1] p.

[*Gorecki L.*] *Oratio Leonhardi Gorecii,* qua Gdanenses admonetur, ut ab hoc bello nefario abstineant, seseque Stephano regi ultro dedant. Ubi horrendae clades vastitasque Volynicis ac Podolicis regionibus, in Martio anno d. 1577 a Scyti illata commemorantur, rexque Stephanus admonetur, ut post habito hoc bello intestino, contra Gdanenses, junctis viribus suis, pariter cum universis Christianis, eos contra hanc tantam immanitatem Scytharum ac Turcarum convertat. – Posnaniae, 1577. – 24 p.

[*Gratiani A.M.*] *Antonii Mariae Gratiani...* De scriptis invita Minerva ad Aloysium fratrem libri XX... – Vol. II [Liber XIII-XX]. – Florentiae, 1746. – VIII, 348 p.

Grodecki Venceslaus. In tabulam Poloniae a se descriptam cupatoria. – Index omnium Poloniae populorum... – Basel, [після 1.I.1558]. – 15 p. nlb.

[*Heidenstein R.*] *Reinoldi Heidensteinii* Secr. Regii, De bello Moscovitico commentariorum lib. sex. – Cracoviae, 1584. – 267 p.

[Heidenstein R.] *Reinholdi Heidesteinii Secretarii regii Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti Libri XII.* – Francofurti ad Moenum, 1672. – 3 k. nlb., 388 p.

Joppecourt Charles, de. Histoire sommaire des choses plus memorables advenues aux derniers troubles de Moldavie ou sont descrites plusieurs batailles gaignees tant par les princes polonois, que par les Turcs et Tartares. – Paris, 1620. – [24], 374, [19].

Kalnofojski Atanazy. Teratourgemma, lubo cuda, które były tak w samym świętoudotwornym Monastyru Pieczarskim Kijowskim, jako i w obudwu świętych pieczarach. – [Kijów]: Druk Ławry Pieczerskiej, 1638. – [34], 332 s.

Koloszwári Jeremiás. Epicedium Jacobi Strussi a Scythis dum patriam strenue defenderet atrociter interfecti. – Kraków, 1590. – 32 s. nlb.

Korona Marek. Witanie, oraz y powinszowanie Stanv Malzenskiego, Jasnie Oswieconego Xiestwa Jego Mości Pana Samvela Koreckiego Xiazeia Na Korcu. Takze Jey Mości Paniey Maryanny Paniey Wislickiey, Teraz Xiężny Koreckiey. Na przynosinach. W Korcu w Kościele Oycow Franciszkanow. – Lwów, 1645. – S. 149-160.

[*Krasiński Jan.*] *Polonia. Ad Serenissimum et Potentissimum Henricum I Valesium, Poloniae Regem.* – Boloniae, 1574. – 147, 3 p.

Kromer Marcin. De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX et alia opera. – Coloniae Agrippinae, 1589. – [9] k., 846 s., [28] k., [2] k. map.

Kromer M. O sprawach, dziejach i wszystkich inszych potocznościach Koronnych Polskich: ksiąg XXX. Przez Marcina Błazowskiego z Błazowa: Wyrażnie na Polski język przetłumaczone, prydatkami i dowodami niektórymi poniekąd utwierdzone, i własnym onegoż kosztem z druku na świat podane. – Kraków, 1611. – [10], 599, [19] s.

Levinus Hulsius. Chronologia, hoc est brevis descriptio rerum memorabilium, in provinciis hac adiuncta tabula topographica comprehensis gestarum, usq[ue] ad M.D.IIIC. annum praesentem. – Noribergae, 1597. – 96 p.

Lubiński Stanisław. Opera posthuma. – Antwerpia, 1643. – [14], 494, [43] p.

Michalonis Lituani. De moribus Tartarorum, Litanorum et Moschorum. Fragmina X. multiplici Historia referta. – Basileae, 1615. – [8], 64 s.

Niesiecki Kasper. Korona Polska przy Złotey Wolności Starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego Kleynotami, Naywyższymi Honorami, Heroicznym Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Świętobliwością Ozdobiona [...]. – T. 3. – Lwów, 1740. – [8], 937 s.

Neugebauer Salomon. Moscovia hoc est de origine, situ, regionibus, moribus, religione, ac republ. Moscoviae commentarius. Accessit tabula Moscoviae geographica. – Gedani, 1613. – [8], 134, [1], 1 mapa.

Neugebauer Salomon. Historia Rerum Polonicarum: Concinnata Et Ad Sigismundum Tertium Poloniae Sueciaeque Regem Usque Deducta Libris Decem. – Hanoviae, 1618. – [8], 756, [70] p.

Obodziński Alexander. Pandora starozytna monarchow polskich. – Kraków, 1641 [наприкінці поданий 1643 р., отже, ймовірно, книга написана 1641-го, а видана 1643-го]. – [20], 224 s.

[*Okolski Szymon.*] Russia florida rosis et liliis hoc est sanguine, praedicatione, religione et antea ff. Ordinis Praedicatorum peregrinatione inchoata, nunc conventuum in Russia stabilitate fundata, per... Simonis Okolski... luci exposita. – Leopoli, [після 2.VIII.] 1646. – [8], 172 p.

[*Orzechowski S.*] *Annales* Stanislai Orichovi Okszi. – Dobromili, 1611. – [2], 312, [2] p.

Paprocki Bartosz. Historia zalosna o pętkości y okrutności Tatarskiej a o srogim mordowaniu y popsowaniu Ziemie Ruskiej y Podolskiej. Ktore sie stało Księżycu Października Roku 1575. – Kraków, 1575. – 48 s. nlb.

Paprocki B. Senator. – Kraków, 1579. – 23 k. nlb.

Paprocki B. Ogrod krolewsky, w ktorem o początku cesarzow rzymskich, arcyksiążat rakuskich, krolow polskich, czeskich, xiążat słanskich, ruskich, litewskich, pruskich rozrozdzięcia ich krotko opisane nasdziesz. – Praha, 1599. – 8 k. nlb., 235 list, 9 nlb.

Paprocki B. Diadochos id est succession, jinak posloupnost knížat a králův českých, biskupův i arcibiskupův pražských a všech třech stanův slavného království českého, to jest panského, rytířského a městského, krátce sebraná a vydaná skrze. – Praha, 1602. – 396 s.

Paprocki B. Panosza. Tho jest/ Wystawienie panow y paniąt ziem Ruskich y Podolskich/ z mestwa/ z obyczaiow/ y z inszych spraw pocziwych/ ktoremi oni porownali z onymi Greckiem i Troiańskiem i mężmi/ także theż mądremi/ Rzymskimi y inszych panstw rozmaitych Ricerzmi/ z Oratory y Philozophy/ osmia wirszow tylko co przedniejsze osoby opisane. I Masz theż Krole Polskie zmarle/ Woiewody Woloskie sasiady przylegle/ insze Krole Rzymskie/ y inszych nadodow/ Hetmany ich sprawne/ z rozmaitemi sprawami ich/ krotce opisane. – Kraków, 1575. – 188 s. nlb.

Paszkowski Marcin. Dzieje tureckie y utarczki Kozackie z Tatory, tudziez też o narodzie, odrzędziech, nabożenstwie ... tych pogan ...: przydany iest do tego Dictionarz ięzyka tureckiego y disputatia o wierze chreścianskiej ... – Kraków, 1615. – 157 s.

Perspectiwa na upatrzenie sposobow woiowania kraiow nieprzyziaciol Krzyza Swietego y nawatlenia snadnego tyrranstwa poganskiego: z opisaniem porzdkow ich Woyskowych...; do tego przydane iest Wyrażenie prawdziwe położenia krain przedniejszych w panstwie tureckim leżących ... z pisma wielu ... autorow ... zebrane. – Poznań, [після 20.VII] 1622. – 15 k.

[*Petrycy J.I.*] *Joannis Innocentii Petricii*. Historia rerum in Polonia gestarum Anno M.DC.XX. ... – Cracoviae, [бл.1622]. – [8], 77 p.

[*Petrycy J.I.*] *Joannis Innocentii Petricii* Rerum in Polonia ac praecipue Bella cum Osmano Turcarum Imperatore gesti finitique Historia Anno M.DC.XX et M.DC.XXI. – Cracoviae, 1637. – 4 k., 136 p.

[*Piasecki Paweł.*] *Chronica* gestorum in Evropa singularium a Pavlo Piascio episcopo Praemisliensi <...>. – Cracoviae, 1645. – [4], 619 p.

[*Piasecki P.*] *Chronica* gestorum in Evropa singularium: a Pavlo Piascio episcopo praemisliensi, <...>. – Cracoviae, 1648. – [8], 638, [22] p.

POGONIA Ochotney Wyprawy do Obozu y w Dzikie Pola... Samuela Karola na Korcu Koreckiego. – B. m. dr., 1645. – 31 s.nlb.

POLONICAE HISTORIAE CORPUS hoc est, Polonicarum rerum Latini recentiores et veteres scriptores, quotquot extant, uno volumine comprehaensi omnes, et in aliquot distributi Tomos. Ex Bibliotheca Ioan. Pistorii Nidani D. Opus omnibus pernecessariam, ad perfecte cognoscendam regionis Polonicae, vinicarumque ditionum descriptionem: et ad rerum a polonis per omnes aetates gestarum intelligendam historiam: et summatim ad eorum omnium comprehaendam notitiam, quae vel ad terram, vel ad gentes, vel ad caeteros Poloniae, et subiectarum cumq; Polonia continentium provinciarum, pertinent. – Basileae, 1582. – T. I. – 3 k., 255 p.; T. II. – 823 p., 2 k.; T. III. – 166 p.

Poradowski Krzysztof. Bitwa Wołoska. Żal ksąząt Wiśniowieckiego i Koreckiego. – B. m. dr., [1617]. – 16 s. nlb.

Poradowski K. Rozmowa Ukrainy z żołnierzem. – Lwów, 1644. – 36 s. nlb.

RERUM POLONICARUM TOMI TRES: quorum primus omnium Poloniae Regum, a Lecho primo gentis Duce, ad Stephanum Bathorem, etiamnum regem: tum principum Lithuaniae, chronologicam recensionem, ac singulorum res gestas complectitur: adjecta recens historiarum in nostram aetatem incidentium continua narratione. II. Provinciarum, quae uno Sarmatiae Europaeae nomine vulgo veniunt, chorographicam descriptionem continet. III. Res singulariter a Polonis in Valachia gestas, Orationes item et Epistolas sceptri Polonici negocia concernentes habet / Alexandro Guagnino, equite aurato peditumque praefecto autore. – Francofurti, 1584. – 720 p.

Rozembariski Mikolaj. Explanatio compendiosa de situ, moribus et diversitate Sciticarum gentium. – Бібліотека Чарторийських у Кракові. – грк. 26 (Teka Naruszewicza. T. 26), k. 592-619.

Rozmowy świeże o nowinach z Ukrainy, Węgier i Turcji. – Kraków, 1621. – 4 k. nlb.

Rozwadowski Marcin. Zaciąg woieny, to iest, sprawy potoczne teraznieysze, w roku 1621, w stronach Węgierskich y Niemieckich, z Czeskiego na Polskie przelożone. – B.m. i dr., 1622. – 6 k. nlb.

[*Sarnicki Stanisław.*] Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteri et nova. Adiecta est vera et exquisita Russiae inferioris descriptio, juxta revisionem Commissariorum Regionum et Livoniae juxta Odoporicon exercitus Polonici redeuntis ex Moschovia <...> Sarnicius. – Kraków, 1585. – 72 p.

[*Sarnicki S.*] *Stanislai Sarnicii Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lituorum Libri Octo.* – [Cracoviae], 1587. – 410 p.

Simon Simonides Bendoński... Aelinopean [1589] // *Opera omnia...* – Varsaviae, 1772. – S. 97-115.

Sobieski Jakub. Commentariorum Chotinensis belli libri tres. – Dantisci, 1646. – [10], 198 p.

[*Speruli Francisci.*] Oratio Reverendi in Christo. P. Domini Francisci Speruli Episcopi. S. Leonis in Pontificiis Sacris Clementis VIII. habita, ob memorabilem victoriam quam de Tartaris Serenissimus Sigismundus Poloniae Rex, et Magnus dux Lithuaniae consequutus est. Anno Domini M.D.XXVII. Mense Januario. – Cracoviae, 1527. – 8 s. nlb.

[*Starowolski Szymon.*] De rebus Sigismundi Primi, Poloniarum Regis invictissimi virtute et auspicio, gestis. Libri Quatuor. – Cracoviae, 1616. – 304 p.

Starovolsci Simonis. Eques Polonus. – Venetiis, 1628. – 68 p.

Starovolsci Simonis. Polonia. – Coloniae, 1632. – 277 p.

Starovolsci Simonis. Polonia. – Dantisci, 1652. – 309 p.

[*Starowolski Sz.*] Wyprawa y wyjazd... woyska... sułtana Amurata... na woynę do Korony Polskiej. – [B. m. dr., 1634]. – 32 s. nlb.

Starovolsci Simonis. Instutorum rei militaris, libri VIII. – Amsterodami, 1641. – XVI, 523 p.

[*Starowolski Sz.*] Monumenta Sarmatarum viam universae carnis ingressorum... – Cracoviae, 1655. – 8 k. nlb, 818 p., ind.

[*Starowolski Sz.*] Opisanie Krolewstwa Polskiego za czasow Zygmunta III przez Symona Starowolskiego kanonika krakowskiego w łacinskim języku teraz zas dla wiadomosci wszystkich na oyczysty przelożone. – Wilno, 1765. – [14], 138 s.

Strykowski Maciej. O wolności Korony Polskiej y Wielkiego Xięstwa Litewskiego a o srogim zniewoleniu inszych krolestw pod [...] iarzmem tureckim [...] krotki [...] wywod, tudziesz ktorymby sposobem ta zła moc pogańska vkrocona być mogła. – Kraków, 1575. – 43 k.

Szymanowski Samuel. Mars savromatski, to iest od szczęśliwey koronacyey niasnieyszego Wladislawa IV z laski Bożey krola polskiego etc. krotkie opisanie różnych expedicyi... / wydany przez Samuela Hutora Szymonowskiego z Kleczan. – Warszawa, 1642. – 90 s.

Uchwała dworska na Tatarzy. – B. m. dr., 1614. – 6 k. nlb.

Victoria a Chmielecio obtenta caesis et profligatis Tartarorum cohortibus 9 Octob. // Biblioteka Ordynacji Zamojskiej w Warszawie [BOZ]. – Rkp. 1173. – K. 146-149v (mf BN 3166).

Wereszczyński Józef. Droga pewna do pędszego y sńadnieyszego osadzenia w Ruskich krainach pustyń Królestwa Polskiego, jako też względem droznieyszej obrony wszystkiego ukrainnego położenia od nieprzyaciół Krzyża świętego. – Kraków, 1590. – 56 s.

Wereszczyński Józef. Publika... tak z strony fundowania szkoły rycerskiej synom koronnym na Ukrainie, jako też Krzyżakom według reguły maltańskiej. – Kraków, 1594. – 57 s.

[*Wojnowski J.*] In discordiam et tumultus electionem Regiam subsequutos. Sylva Ieremiae Woinovii, eq. Podol. – Cracoviae, 1588. – 11 s. nlb.

Zadora [=Marcin Paszkowski?]. Traktat de offesivo bello... – B. m. dr., 1613. – 47 k. nlb.

[*Zamoyski Jan*]. De transitu Tartarorum per Pocuciam Anno M.D.XCIII. – Cracoviae, 1594. – 19 s. nlb.

Нові друки:

Джерельні тексти:

Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек А. И. Тургеневым. – Т. 1: Выписки из Ватиканского тайного архива и из других римских библиотек и архивов с 1075 по 1584 год. – СПб., 1841. – XXII, 401 с.

Антилогов Григорий Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII в. – М., 1967. – 541 с.

Архив Юго-Западной России. – Ч. 1, т. VII. – К., 1887. – 816 с.; Ч. 7, т. I. – К., 1886. – 746 с.; Ч. 7, т. II. – К., 1890. – 863 с.

Боплан Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен: [Пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк] / АН УРСР; Археографіч-

на комісія; Інститут історії; Інститут суспільних наук; Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту. – [1. вид.]. – К., 1990. – 254 с.

Боплан Гийом Левассер де. Описание Украины / РАН; Институт славяноведения; Федеральное архивное агентство; Российский гос. архив древних актов; НАН Украины; Институт украинской археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского / [А. Л. Хорошкевич (отв. ред.), З. П. Борисюк (пер. с фр.), Я. Р. Дашкевич (вступ.ст.)]. – М., 2004. – 575 с.

Бумаги Флорентийского центрального архива касающиеся до России / [Итальянские и латинские подлинники, с русским переводом графа М. Д. Бутурлина]. – М., 1871. – Ч. II. – 380 с.

Величко Самійло В. Літопис. Т. 2. / [Пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич]. – К., 1991. – 642 с.

Возняк Михайло. Мартин Пашковський про козацькі сутички з татарами й долю ясиру [Додаток]: Уривки з книги Пашковського з 1615 р. // Записки НТШ. – Львів, 1927. – С. 141-161.

Гаркавец Александр Н. Кыпчакское письменное наследие. Том I. Каталог и тексты памятников армянским письмом. – Алматы, 2002. – 1084 с.

Гваньїні Олександр. «Хроніка про татарську землю» / [пер. з польської мови, вступ та коментар Ю. Мицика]. – Запоріжжя, 2000. – 70 с.

Гваньїні Олександр. Хроніка європейської Сарматії (молдавська і турецька частини) / [пер. з польської мови, вступ та коментар Ю. Мицика]. – Запоріжжя, 2003. – 104 с.

Гваньїні Олександр. Хроніка європейської Сарматії / [упорядкув. та пер. з пол. о. Юрій Мицик]. – К., 2007. – 1006 с.

Гваньїні Олександр. Хроніка європейської Сарматії / [упорядкув. та пер. з пол. о. Юрій Мицик]. – 2-ге вид., доопрац. – К., 2009. – 1008 с.

Гейденштейн Рейнгольд. Записки о Московской войне (1578-1582). – СПб., 1889. – 309 с.

Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии. – М., 1988. – 430 с.

Горецкий Леонард. Описание войны Ивонии, господаря волошского // Киевская Старина. – К., 1889. – № 10. – С. 92-112.

[*Груневек М.*] *Мартин Груневек (отец Венцеслав):* духовник Марины Мнишек. Записки о торговой поездке в Москву в 1584–1585 гг. / [сост. А. Л. Хорошкевич]. – М., 2013. – 384 с.

Гусовський Миколай. Перемога над турками під Теревовлею 2 липня 1524 року // Українська поезія XVI ст. – К., 1987 (польський переклад див. *Antologia poezji polsko-lacińskiej (1470-1549).* Szczecin, 1995).

Дворцовые Разряды. – Т. 2 (1628–1645). – СПб., 1851. – 496 с.

- Документи російських архівів з історії України.* – Т. 1: Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. – Львів, 1998. – 442 с.
- Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.:* універсали, листування, угоди, присяги / [Упор. В. Брехуненко, О. Заяць, Ю. Мищик, С. Потапенко, В. Щербак]. – К., 2016. – 608 с.
- Жерела до історії України-Руси.* – Т. 8. – Львів, 1908. – 407 с.
- Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник* (пер. Ю. А. Мыщыка) // Вопросы германской истории. Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени. – Дн-ск, 1985. – С. 122-135.
- Збірник Козацьких літописів:* Густинський, Самійла Величка, Грабянки / [В. Кречотень (упоряд. та пер.)]. – К., 2006. – 976 с.
- «История Хотинской войны»* Иоаннеса Каменецкого (пер. К. Н. Юзбашяна) // Историко-филологический журнал АН АрмССР. – Ереван, 1958. – № 2. – С. 258-286.
- [*Кальнофойський Атанасій.*] Teratourgemma, lubo cuda, które były tak w samym świętocydotownym Monastyru Pieczarskim Kijowskim, jako i w obudwu świętych pieczarach, 1638. (фрагменти) // *Архив ЮЗР.* – Ч. 1, т. VIII, вып. 1. – К., 1914. – С. 473-504.
- Каманин Иван М.* Письмо канцлера Олбрахта Гаштолда к земскому подскарбию Богушу Боговитиновичу в начале XVI в. (1522-1530 гг.) о защите г. Киева от разорения его татарами // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – Кн. 5. – К., 1891. – Отд. III. – С. 47-48.
- Кам'янецька хроніка* складена Агопом, доведена і продовжена його рідним братом Аксентом // Жовтень. – К., 1985. – № 4. – С. 95-105.
- Каталог палеотипов из фондов Центральной научной библиотеки им. В. И. Вернадского НАН Украины.* – К., 1995. – 548 с.
- Кицький Войцех.* Діалог про оборону України / [Пер. В.Шевчук] // *Слово многоцінне...* – Кн. 1. – С. 602-620.
- Київський літопис* першої чверті XVII ст. / [вступна стаття та публікація документа В. І. Ульяновський, Н. М. Яковенко] // Укр. істор. журн. – К., 1989. – № 2. – С. 107-120; № 5. – С. 103-114.
- Кльонович Себастьян Фабіан.* Роксоланія / [пер. з латин. М. Білика]. – К., 1987. – 94 с.
- Ковалець Тарас.* «Дума Хотинська» – малознане джерело до історії великої битви 1621 р. // Хотинщина у східноєвропейській історії (до 340 річниці Хотинської битви 1673 р.) / Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хотин, 8 листопада 2013 р.). – Хотин, 2013. – С. 82-91.
- Ковалець Т. Р.* «Конституція Язловецького гетьмана з Бучача із козаками низовими запорозькими року Божого 1571»: невідома постанова

першої козацької комісії // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта [науковий збірник: серія історична та філологічна]. – Кам'янець-Подільський, 2015. – Вип. XI. – С. 63-71.

Ковалець Т. Р. «Опис короткий, яким способом дійшли до комісії з козаками»: малознане джерело до історії козацького повстання 1625 року // Наукові записки НаУКМА. – Т. 169. Історичні науки. – К., 2015. – С. 86-94.

Ковалець Т. Козацькі повстання 1625 та 1630 рр. в Україні за матеріалами діаріуша Анджея Кості-Збіроховського // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 15. – К., 2015. – С. 363-399.

Краткая история о бунтах Хмельницкого и войне с татарами, шведами и уграми, в царствование Владислава и Казимира, в продолжении двенадцати лет, начиная с 1647 г. Перевод с польского // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских. – М., 1846. – Год 2-й, № 4. – Отд. III. – С. 1-56.

Кулиш Пантелеймон А. История возсоединения Руси. – Т. 2. – СПб., 1874. – Приложение: Ода Папроцкого в честь Руси: Do Polakow. – С. 425-427.

Курбский А. М. История о великом князе Московском / [Предисл., вступ. ст., пер. Н. М. Золотухиной; коммент. Р. К. Гайнундинова, Н. М. Золотухиной]. – М., 2001. – 161 с.

Левицкий Орест И. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878. (див. частину 3: Хмельницький літопис 1636-1650 рр. – С. 77-81).

Літопис Густинського монастиря. Літопис Мгарського монастиря / [передм. та пер. укр. літ. мовою В.Шевчука] // Пам'ять століть. – К., 1996. – № 2. – С. 97-116; № 3. – С. 15-37.

Літопис Яна Бінвільського / [підгот. Ю. Мицик] // Наукові записки НаУКМА. – Т. 20: Історичні науки. – Ч. 2. – К., 2002. – С. 60-77.

Литвин Михайло, Віженер Б., Горецький Л., Ляссота Е. Мемуари до історії Південної Русі / [Володимир Боніфатійович Антонович (ред.) Т. С. Завгородня (пер.)]. – Дн-ськ, 2005. – Вип. 1: XVI ст. – 220 с.

Львовская русская летопись // Русский исторический сборник, издаваемый обществом истории и древностей российских. – Т. III. – Кн. 3. – М., 1839. – С. 233-267.

Марсове поле. Героїчна поезія в Україні X – початок XIX століть / [Упор. В. О. Шевчук]. – К., 2004. – 512 с.

Мемуары, относящиеся к истории южной России / [Володимир Б. Антонович (ред.)]. – Выпуск 1. – К., 1890. – 190 с.

- Мемуары* относящиеся к истории Южной Руси / [Володимир Б. Антонович (ред.)]. – Выпуск 2 (перв. половина XVII ст.). – К., 1896. – 438 с.
- Мемуари* до історії південної Русі: Випуск 2 (перша половина XVII ст.). Ф. Євлашевський, Я. Собеський, походи 1625 і 1628 рр., С. Окольський, Г. Боплан, звільнення невільників, Б. Машкевич. [За редакцією В. Антоновича] / [пер. з рос. І. С. Голуб; передм. В. С. Мороза]. – Дн-ськ, 2006. – 439 с.
- Меховский Матвей*. Трактат о двух Сарматиях / [Введ., пер. и комм. С. А. Аннинского]. – М.-Л., 1936. – X, 288 с.
- Михалон Литвин*. О нравах татар, литовцев и москвитян / [Перевод В. И. Матузовой. Отв. ред. А. Л. Хорошкевич]. – М., 1994. – 151 с.
- Мицик Юрій*. Кілька документів до історії України та Кримського ханства XVII – початку XVIII ст. // Україна в минулому. – Вип. VIII. – К.-Львів, 1996. – С. 207-208 («*Diariusz znacznych przypadków w Krymie 1623*»).
- Мицик Ю.* Опис України у хроніці Олександра Гваньїні // Всесвіт. – К., 2000. – № 11-12. – С. 116-156.
- Мицик Ю.* Історико-географічний опис Польщі в хроніці О.Гваньїні // Історичний журнал. – К., 2004. – № 4. – С. 73-87.
- Николайчик Федор Д.* Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в левобережной Украине // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – Кн. 14. – К., 1901. – Отд. 3. – С. 84-192.
- Памятники истории Восточной Европы*. – Т. 1: Книга Сеунчей 1613-1619 гг.; Документы Разрядного приказа о походе А. Лисовского (осень-зима 1615 г.) / [Отв. ред. Б. Н. Флоря]. – Варшава, 1995. – 160 с.
- Письмо турецкого султана Мурада III польскому королю Стефану Баторию* // Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы. – Т. 3. – М., 1974. – С. 299.
- Разрядная книга 1475-1598 гг.* / [подгот. текста, введ. ст. и ред. В. И. Буганова]. – Москва, 1966. – 614 с.
- Разрядный приказ*. Московский стол. 1571–1634. – СПб., 1890. – Т. I. – 802 с.
- Реестр* делам Крымского двора с 1474 по 1779 года, учиненный Н. Н. Бантыш-Каменским в 1808 году. – Симферополь, 1893. – 228 с.
- Русская историческая библиотека*. – Т. XXXI: Сочинения князя Курбского. Т. 1. – СПб., 1914. – С. 161-354.
- Руська* (Волинська) Метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673. – К., 2002.

Савур-могила. Легенди і перекази Нижньої Наддніпряниці / [Упоряд. і авт. приміт. В. А. Чабаненко]. – К., 1990. – 261 с.

Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси / [под ред. В. Б. Антоновича]. – К., 1888. – LIX, 322 с.

Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей / [под ред. В.Б.Антоновича та ін.]. – К., 1874. – X, 176 с.

Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII століття) / [Упор. В. Шевчук, В. Яременко]. У 4-х кн. – К., 2006. – Кн. 1: Література епохи Ренесансу (друга половина XV-XVI століття). Література раннього Бароко (80-ті роки XVI століття – 1632 рік). – 800 с.; Кн. 3: Література високого Бароко (1632 – 1709 рік). – 800 с.

Стрийковський Мацей. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / [Відп. ред. О. Купчинський. Наукове товариство ім. Шевченка]. – Львів, 2011. – 1075 с. – (Історичні джерела. Т. 10).

Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – К., 2001. – Т. 2, кн. 2: Перша половина XVII ст. / [Упор., прим. В. Шевчука]. – 536 с.

Українська поезія XVI ст. / [Упор. В. В. Яременко]. – К., 1987. – 287 с.

Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. У 2-х ч. – К., 1995. – Ч.1. – 431 с.; Ч.2. – 431 с.

Український степовий кордон в середині XVI століття (спогади барського старости Бернарда Претвича) / [Упорядник О. Є. Мальченко]. – Запоріжжя-Київ, 1997. – 84 с.

Шевчук Валерій. «Розмова козака запорозького з перським гінцем» Мартина Пашковського і її історичний контекст // Пам'ять століть. – К., 1997. – № 3. – С. 38-50.

Южнорусские летописи / [под ред. О. И. Левицкого]. – К., 1916. – 456 с.

[*Acta Tomiciana*]: tomus octavus decimus epistolarum, legationum, responsorum, actionum et rerum gestarum: Serenissimi Principis Sigismundi Primi Regis Poloniae, Magni Ducis Lithuaniae: A. D. 1536. T. 18 / per Stanislaum Górski; [collegerunt Venceslaus Urban et Andreas Wyczański; supplevit et ed. Richardus Marciniak; Academia Scientiarum Polona. Bibliotheca Kornicensis]. – Kórnik, 1999. – X, 531, [2] s.

Antologia pamiętników polskich XVI wieku / [pod red. Romana Pollaka; Wybor i oprac. Stanisław Drewniak i Marian Kaczmarek]. – Wrocław, 1966. – LXXXVIII, 363, [18] s.

- Archiwum Jana Zamoyskiego*. – T. I (1553-1579). – Warszawa, 1904. – LIII, 530 s.; T. II (1580-1582). – Warszawa, 1909. – XXXI, 445 s.; – T. IV (1585-1588). – Kraków, 1948. – XXXI, 486 s.
- Biblioteka starożytna pisarzy polskich* / [wydał K. W. Woycicki]. – T. III. – Warszawa, 1843. – 293 s.
- [*Bielski M.*] *Kronika Marcina Bielskiego* / [Wydanie Kazimiera Józefa Turowskiego]. – Sanok, 1856. – T.I-III. – 1790, LXXV s.
- [*Bielski J.*] *Joachima Bielskiego dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r.* / [w rękopisie odkrył i do druku podał, oraz historyczno-bibliograficzny opis żywota i prac Marcina ojca i Joachima syna Bielskich napisał i przyłączył F.M.Sobieszkański]. – Warszawa, 1851. – CVI, 311 s.
- Broniewski Marcin*. *Tartariae Descripto. Opis Tatarii* / [Oprac. Magdalena Mączyńska]. – Łódź, 2011. – 116 s.
- Czołowski Aleksander*. *Dwa diariusze najazdów tatarskich na Ruś z lat 1618 i 1624* // *Kwartalnik historyczny*. – Lwów, 1892. – T.6. – S. 93-99.
- Decjusz Jost Ludwik*. *De Sigismundi regis temporibus l. III, 1521* / [Wydał W. Czermak]. – Kraków, 1901. – IX, 145 s.
- Decjusz Jost Ludwik*. *Księga o czasach króla Zygmunta* / [przekł. dokonał zespół Koła Naukowego Studentów Filologii Klasycznej UW pod kier. Kazimierza Kumanieckiego; przygot. do dr., wstępem i przypisami opatrzył Tadeusz Bieńkowski]. – Warszawa, 1960. – 145 s.
- Descriptio potentiae Turciae. Ordinatio belli contra illam. 1514* // *Acta Tomicianiana*. – T. 3 (1853). – S. 168-181.
- Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg (1562 – ca 1618) über seine Familie in Danzig, seine Handelsreisen in Osteuropa und sein Klosterleben in Polen* / [wyd. A. Bues]. – T. I-IV. – Wiesbaden, 2008. – 1888 p.
- Documente privitoare la istoria românilor, culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*. – Vol. XI (1512–1612). – Bucuresci, 1900. – X, 682 p.
- [*Fredro A. M.*] *Jędrzeja Maksymiliana Fredro, Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walejuszem królem polskim a potem francuzkim* / [Przełożył z łacińskiego zyciorysem i objaśnieniami uzupełnił Władysław Syrokomla]. – Petersburg-Mohylew: nakł. Bolesława Maurycego Wolffa, 1855. – XI, 155 s.
- Fredro Andrzej Maksymilian*. *Militarium I*. – Warszawa, 2016. – 840 s.
- [*Gorecki L.*] *Leonarda Goreckiego, szlachcica polskiego, Opisanie wojny Iwona hospodara wołoskiego z Selimem II cesarzem tureckim, toczoney w roku 1574* / [Przełożył z łacińskiego zyciorysem i objaśnieniami uzupełnił Władysław Syrokomla]. – Petersburg-Mohylew, 1855. – V, 44 s.

[Gorecki L.] Kronika z czasów króla Stefana Batorego 1575-1582 / [Wydał i wstępem poprzedził Henryk Barycz]. – Kraków, 1939. – 103 s.

Górnicki Łukasz. Dzieje w Koronie Polskiej / [Opracował H. Barycz]. – Wrocław; Warszawa, cop. 2003 [перевидання публікації 1950 р.]. – LXIV, 195 s.

[Heidenstein R.] *Rejnolda Hejdensztejna* sekretarza królewskiego, Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Książ XII / [Z łacińskiego przetłómaczył Michał Gliszczyński. Życiorysem uzupełnił Włodzimierz Spasowicz]. – Petersburg, 1857. – T. I. – XVIII, 340 s.; T. II. – 484 s. *Heidenstein Reinhold*. Dzieje Polski – od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Książ XII / [Oprac Włodzimierz Kaczorowski, Janusz Byliński]. – Opole, 2015. – 846 s.

Jasnowski Józef. Dwie relacje z wyprawy Zamojskiego pod Cecorę w r.1595: 1) Relacja anonimowa; 2) Diariusz Pawła Piaskowskiego // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Warszawa, 1938. – T. 10. – S. 240-250.

Kilka rysów i pamiątek Ew..go Hellenijusza. – Poznań, 1860. – 514 s.

[Kobiernicki M.] *Marcjana Kobiernickiego*, nieznanego pisarza z XVI w., Historia o czterech młodzieńcach i Treny p. Jakóbowi Strusiowi, od rąk tatarskich zginionemu / [wyd. Jakub Kazimierz Gieysztor]. – Warszawa, 1886. – 12, [28] s.

Kołodziej Robert. «Krotki Dyjarius z Kozaki rozprawy» [13.X–6.XI.1625 r.] // «Trzeba dyscypliny – bez niej nie da się pasji składnie wyrazić». Studia z dziejów nowożytnych (XVI-XVIII w.) / [Red. M. Forycki, A. Perlakowski, F. Wolański]. – Poznań, 2012. – S. 57-64.

Korrespondencye Jana Karola Chodkiewicza / [Oprac. Wł. Chomętowski]. – Warszawa, 1875. – 193 s.

Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632-1646 / [oprac. Agnieszka Biedrzycka]. – Kraków, 2005. – 774, [1] s.

Kowalska Zofia. Mikołaja Rozembarskiego traktat z roku 1499 o pochodzeniu Tatarów. Studium krytyczne i edycja traktatu. – Kraków, 1993. – 78 s.

[Krański J.] *Jana Krańskiego* Polska czyli opisanie topograficzno-polityczne Polski w wieku XVI, oraz materyały do panowania Henryka Walezyusza / [przetłumaczone, zebrane i objaśnione przez Stanisława Budzińskiego]. – Warszawa, 1852. – [6], 250, [7] s.

[Kromer M.] *Martini Cromeri* Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et Republica regni Poconici libri duo 1578. / [wydał dr. Wiktor Czermak]. – Kraków, 1901. – XIII, 160 s.

[Kromer M.] *Polska* czyli o położeniu, obyczajach, urządach i Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego, przez Marcina Kromera, koadjutora i Nominata-Biskupa Warmińskiego. Książ dwoje / [Przełożył z łacińskiego,

notami i życiorysem Autora uzupełnił Władysław Syrokomla]. – Wilno, 1853. – XLVIII, 151 s.

Kromer M. Mowa na pogrzebie Zygmunta I oraz O pochodzeniu i o dziejach Polaków księgi XXIX i XXX / [wstęp, przekład i opracowanie Jerzy Starnawski]. – Olsztyn, 1982. – XXXI, 223 s.

Kromer M. Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie / [Przekład Stefana Kazikowskiego. Wstęp i opracowanie Romana Marchwińskiego]. – Olsztyn, 1984. – LXIV, 258 s.

Kronika od r. 1507 do 1541 spisana (z rękopisma 1549) // Biblioteka starożytna pisarzy polskich / [zebrał Kazimierz Władysław Wójcicki]. – T. VI. – Warszawa, 1854. – S. 1-38.

Kronika za Zygmunta Augusta w Knyszynie zmarłego roku 1572 i inne dokumenty polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia. Vol. 1. Od lipca 1572 do czerwca 1573 / [Oprac. Krzysztof Koehler]. – Kraków, 2016. – 408 s.

[*Krzycki Andrzej*] *De victoria a Tartaris circa Castellum Visniowiec, anno Domini 1512, die S. Vitalis Martyris reportata: Andreae Cricii Posn. Scholastici ad Christophorum de Szydlowice Castellatum Sandomir. et Procancellarium Regni Poloniae epistola prosaica manu exarata* // *Pomniki* historii i literatury polskiéy / [wydał Michał Wiszniewski]. – T. IV. – Kraków, 1837. – S. 122-135.

La Defaite // des // Tartares et Turcs // faite // par le seigneur Jean Zamojsky // chancelier et capitaine général de la couronne de Pologne // avec le nombre des capitaines et soldats morts // jusques au nombre de Septante cinq mil // hommes, assemblez pour ravager // Le Roiaume de pologne // soubz La condvite de Beqliarbé bassa // nouvelle édition avec notes // et à laquelle on a ajouté // Le discours de Jean Zamojsky // tenu a La diète de Varsovie en MDXC // et la réponse // de Sigismund III // traduits pour la première fois en François. – Paris, 1859. – 74 p.

Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 523 (1528). – Vilnius, 2006. – 277 p.

Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 594: (1585-1600). – Vilnius, 2006. – 297 p.

Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 22 (1547) / [Parengė Andrii Blanutsa, Dmytro Vashchuk, Darius Antanavičius]. – Vilnius, 2010. – XVI, 173 p.

Lietuvos Metrika (1552-1561). Uzasymu Knyga 37. – Vilnius, 2011. – 630 p.

[*Lipski Andrzej*] *Nieznane dzieło Andrzeja Lipskiego, biskupa krakowskiego, o pierwszych latach panowania Zygmunta III* // *Radziwiłł A.S.* Rys panowania Zygmunta III. – Opole, 2011. – S. 145-154 (Aneks 2).

Listy Annibala z Kapui, arcy-biskupa neapolitańskiego, nuncjusza w Polsce, o bezkrólewiu po Stefanie Batorym i pierwszych latach panowania Zygmunta III⁸⁰, do wyjścia arcy-księcia Maksymiliana z niewoli / [wydał A. Przędziecki]. – Warszawa, 1852. – 274 s.

Listy Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana 1584-1620 / [Wyd. Jan Tadeusz Lubomirski]. – Kraków, 1868. – 152 s.

Lubieniecki Andrzej. Poloneutychia / [Opracowali A. Linda, M. Maciejewska, J. Tazbir, Z. Zawadzki]. – Warszawa-Lódź, 1982. – XXIII, 247 s.

[*Łasicki J.*] *Jana Łasickiego*, Historia wtargnienia Polaków na Wołoszczyznę z Bogdanem Wojewodą (po którym nastąpił Iwon), i porażce Turków pod dowództwem Mikołaja Mileckiego i Mikołaja Sieniawskiego, roku 1573 / [Przełożył z łacińskiego życiorysem i objaśnieniami uzupełnił Władysław Syrokomla]. – Petersburg-Mohylew, 1855. – X, 25 s.

Lubiński Stanisław. Pisma pośmiertne / [Wyd. A. B. Jocher]. – Petersburg-Mogilew, 1855. – XXI, 175 s.

Lubiński S. Droga do Szwecji Zygmunta III, króla polskiego i szwedzkiego, w 1593 roku (przełożył Adam Benedykt Jocher); Rozruchy domowe w Polsce w latach 1606-1608 (przełożyła Sylwia Szczygieł) / [wydali Janusz Byliński i Włodzimierz Kaczorowski]. – Opole, 2009. – 244 s.

Maciej z Miechowa. Opis Sarmacji azjackiej i europejskiej / [Wstęp H. Barycz, z języka łacińskiego przełożył i komentarzem opatrzył T. Bieńkowski. Posłowie W. Voisé]. – Wrocław, 1972. – 100 s.

Maciej z Miechowa. Chronica Polonorum – *J. L. Decjusz*. De vetustabus Polonorum. De Iagellonum familia. De Sigismundi regis temporibus – Cracoviae, 1521. Przedruk fotooffsetowy. – Kraków, 1986. – [24], CXIX, [3] s.

Makowiecki Stanisław. Relacja Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672 / [Oprac. P. Borek]. – Kraków, 2008. – 291 s.

Miller Wawrzyniec. Pamiętniki Milerowe do panowania Stefana Batorego / [tłum. J. J. Lipnicki]. – Poznań, 1840. – II, 5, 170 s.

Niesiecki Kasper. Herbarz Polski / [Wyd. J. N. Bobrowicz]. – T. 3. – Lipsk, 1839. – 476 s.

Opis Ukrainy / Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana; [W przekładzie Zofii Stasiewskiej i Stafana Møllera. Pod red., ze wstępem i komentarzami Zbigniewa Wójcika]. – Warszawa, 1972. – 211 s.

[*Orzechowski S.*] Stanisława Okszyca Orzechowskiego, Kroniki Polskie. Od zgonu Zygmunta I-go / [Edycya Tadeusza Mostowskiego]. – Warszawa, 1805. – 267 s.

[*Orzelski Ś.*] Bezkrólewia książ ośmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576. Skreślone przez Świątosława z

- Borzejowic Orzelskiego starostę Radziejowskiego / [perełożył i wydał W. Spasowicz]. – T. I-III. – Petersburg, 1856-1858 (репринт – Warszawa, 1980). – T. 1 [1]. – 292 s.; T. 1 [2]. – 220 s.; T. 2. – 336 s.; T. 3. – 271 s.
- [Orzelski Ś.] Świętosława Orzelskiego Bezkrołewia ksiąg ośmioro. 1572-1576 / [wydał dr. Edward Kuntze]. – Kraków, 1917. – LII, 741 s.
- Pamiętniki Janczara*, czyli kronika turecka Konstantego z Ostrowicy, napisana między r. 1496 a 1501 / wydał Jan Łoś. – Kraków, 1912. – XL, 404 s.
- Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza* / [z rękopismu wydał K. W. Woycicki]. – Warszawa, 1846. – T. 1. – III, 288 s.; T. 2. – 235 s.
- Paprocki Bartosz*. Herby rycerstwa polskiego / [Wydanie K. J. Turowskiego]. – Kraków, 1858 (репринт – Warszawa, 1982). – 964, CLXII, 13 s.
- [*Paprocki B.*] *Bartoloměj Paprocki z Hlohohol*. O válce Turecké a jiné příběhy. Výbor z Diadochu. – Praha, 1982. – 481 s.
- Paprocki B.* Gniazdo cnoty, Zkąd Herby Rycerstwa sławnego Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego, Pruskiego, Mazowieckiego, Żmudzkiego, y inszych Państw do tego Królestwa należących Książąt y Panów, początek swoy maia. – Warszawa, 2014. – 452+12 s. (репринт).
- [*Piasecki P.*] *Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego* / [wedle dawnego rękopismu, poprzedzony studijum krytycznem nad życiem i pismami autora przez Julijana Bartoszewicza]. – Kraków, 1870. – LXXXVI, 457 s.
- Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia* / [wydał Jan Czubek]. – Kraków, 1906. – XXXVII, 765 s.
- Podróże i poselstwa polskie do Turcyi, a mianowicie: podróż E. Otwinowskiego 1557, Jędrzeja Taranowskiego Komornika J. K. M. 1569, i Poselstwo Piotra Zborowskiego 1568* / [przygotowane do druku z rękopismu przez J. I. Kraszewskiego; wyd. K. J. Turowskiego]. – Kraków, 1860. – 82 s.
- Pogrom Tatarow przez... Stanisława Zołkiewskiego...*, w Wołoskiej ziemi, 6 Octobris w Roku 1620. Przy tym Ordynek wyprawy tatarskiej na wojnę, Marcina Broniowskiego... [B. m. dr., але бл. 1621] // *Biblioteka starożytna pisarzy polskich*. – T. III. – Warszawa, 1843. – S. 223-247.
- Ponętowski Jan*. Krótki rzeczy polskich sejmowych pamięci godnych komentarz przez Jana Ponętowskiego z łęczyckiej ziemi w 1569 r. uczyniony / [Wyd. K. J. Turowski]. – Kraków, 1858. – 38 s.
- Przyłęcki Stanisław*. Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku. – Lwów, 1842. – 418 s.

[*Pszonka Jakub.*] *Pamiętnik Jakuba Pszonki* z autografu w bibliotece Ossolińskich znajdującego się wydany. Inwentarz Skarbu Koronnego z roku 1607. – Lwów, 1874. – 99 s.

[*Pszonka Jakub.*] *Pamiętnik* / [przeł. Beata Machalska; oprac. i wydali Janusz Byliński i Włodzimierz Kaczorowski]. – Opole, 2014. – 137 s.

Radziwiłł Albrycht Stanisław. Rys panowania Zygmunta III / [przełożył E. Kotlubaj; wydali J. Byliński i W. Kaczorowski]. – Opole, 2011. – 168 s.

Rangoni Claudio. Relacja o Królestwie Polskim z 1604 roku / [Oprac. Janusz Byliński, Włodzimierz Kaczorowski]. – Opole, 2013. – 231 s.

[*Rej M.*] *Mikołaja Reja* z Nagłowic Zwierzyniec, 1562 / [wyd. Wilhelm Bruchnalski]. – Kraków, 1895. – XVII, 347 s.

Rej Mikołaj. Pisma wierzem (Wybór) / [oprac. J. Krzyżanowski]. – Wrocław, 1954. – XCI, 476 s.

Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego, okresu «Ogniem i mieczem», (1648-1651) / [oprac., wstępem i przypisami opatrzył Mirosław Nagielski]. – Warszawa, 1999. – 430 s.

Relacya terażniejszej wojska zaporoskiego imprezy do Krymu // Biblioteka Warszawska. – Warszawa, 1852. – T. II. – S. 21-26 [додаток до статті Северина Голенбійовського «Szahingerej i kozacy»].

Relacyja prawdziwa o weszciu wojska polskiego do Wołoch i porzebie jego z pogaństwem w Roku Pańskim 1620 we wrześniu i październiku przez Teofila Szemberga sekretarza Króla Jego Mości który w potrzebie tej obecnie był i odwagą zdrowia Ojczyźnie służył spisana / [oprac. B. Królikowski]. – Lublin, 2009. – 127 s.

Relacja z kompanii białocerkiewskiej 1626 r. przeciwko Tatarom autorstwa Jana Dobrocieskiego / [wyd. Marian Domagała] // *Staropolska sztuka wojenna XVI-XVII wieku.* Prace ofiarowane Profesorowi Jaremi Maciszewskiemu, red. M. Nagielski. – Warszawa, 2002. – S. 237-248.

Roksolański Parnas. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII w. Cz. 2: Antologia / [Wybrał i opracował Rostysław Radyszewskij]. – Kraków, 1998. – 415 s.

Sarnicki Stanisław. Księgi Hetmańskie / [Oprac. Marek Ferenc]. – Kraków, 2015. – 492 s.

Schutz Edmond. An armeno-kipchak chronicle on the polish-turkish wars in 1620-1621. – Budapest, 1968. – 216 p.

[*Sobieski J.*] *Jakoba Sobieskiego*, pamiętnik wojny chocimskiej, xiąg troje / [przełożył z łacińskiego, życiorysem autora i objaśnieniami uzupełnił Władysław Syrokomla]. – Petersburg, 1854. – XXII, 78 s.

- [Solikowski J.D.] *Jana Dymytra Solikowskiego* arcybiskupa Lwowskiego. Krótki pamiętnik Rzeczy Polskich od zgonu Zygmunta Augusta, zmarłego w Knyszynie 1572 r. w miesiącu Lipcu, do r. 1590 / [Przełożył z łacińskiego i zyciorysem Autora poprzedził Władysław Syrokomla]. – Petersburg-Mohylew, 1855. – XIX, 97, V s.
- Sprawy wojenne króla Stefana Batorego: dyjaryjusze, relacje, listy i akta z lat 1576-1586* / [zebrał i wydał Ignacy Polkowski]. – Kraków, 1887. – XXXI, 430 s.
- Starowolski Szymon. Wojownicy sarmaccy* / [przeł., wstępem poprzedził i przypisami opatrzył Jerzy Starnawski]. – Warszawa, 1979. – 293 s.
- Starowolski Szymon. Wybór z pism* / [oprac. I. Lewandowski]. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1991. – CXXVIII, 398 s.
- Strykowski Maciej. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi*. Wyd. nowe, będące dokładnem powtórzeniem wydania pierwotnego królewskiego z 1582. – Warszawa, 1846 (репринт – Warszawa, 1980). – T. 1. – 392 s.; T. 2. – 572 s.
- Strykowski Maciej. O początkach, wywodach, działalnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, zemojdzkiego i ruskiego, predtem nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia* / [Opracowała Julia Radziszewska]. – Warszawa, 1978. – 764 s.
- Sumariusz Metryki Koronnej. T. 1: Księga wpisów kancelarii koronnej podkanclerzego Tomasza Zamoyskiego z lat 1628–1635* / [oprac. Wojciech Krawczuk]. – Kraków, 1999. – 133 s.
- Suszko Henryk. Latopis Hustyński. Opracowanie, przekład i komentarze*. – Wrocław, 2003. – 346 s.
- Szymanowski Samuel Hutor. Mars Sauromatski i inne poematy* / [do druku podał Piotr Borek]. – Kraków, 2009. – 230 s.
- Tarnowski Jan. Consilium rationis bellicae* / [wstęp napisał Janusz Sikorski; tekst dzieła do dr. przygot. oraz notą wydawniczą, komentarzem i słownikiem opatrzył Tadeusz Marian Nowak]. – Warszawa, 1987. – 206 s.
- The Hustynja Chronicle – Густинський літопис* / [Compiled with an Introduction by Oleksiy Tolochko – Упорядник та автор передмови Олексій Толочко]. – Harvard Ukrainian Research Institute, 2013. – 421 p. – (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. – Volume XI).
- Twardowski Stanisław. Władysław IV, król polski i szwedzki (Wybór)* / [oprac. J. Okoń, przy współpracy M. Kurana]. – Łódź, 1998. – 71 s.
- Twardowski Stanisław. Przeważna legacja Krzysztofa Zbaraskiego od Zygmunta III do sultana Mustafy* / [oprac. Roman Krzywy]. – Warszawa, 2000. – 467 s.

Twardowski Stanisław. Władysław IV, król polski i szwedzki / [wyd. Roman Krzywy]. – Warszawa, 2012 («Biblioteka Pisarzy Staropolskich» 40). – 528 s.

Twardowski Stanisław. Książę Wiśniowiecki Janusz / [oprac. Roman Krzywy]. – Warszawa, 2014. – 185 s.

Ukrainne sprawy. Przyczynek do dziejów polskich, tatarskich i tureckich XVII wieku / wydał Stanisław Przyłęcki. – Lwów, 1842. – X, 123 s.

[*Wapowski B.*] *Chronicorum B. Vapovii pars posterior [...]* / Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochonic, kantora katedr. krakowskiego: część ostatnia czasy podługoszowskie obejmująca (1480-1535) / [z rękopisu będącego własnością hr. Wiktora Baworowskiego wydał, życiorysem Wapowskiego i wyjątkami z współczesnych historyków objaśnił J. Szujski]. – Kraków, 1874. – XXX, 363 s.

[*Warszewicki Krzysztof.*] *Wenecya.* Poemat historyczno-polityczny z końca XVI wieku / [Wydał T. Wierzbowski]. – Warszawa, 1886. – XLI, 90, V s.

[*Wielewicki J.*] *Ks. Jana Wielewickiego T. J. Dziennik spraw domu zakonego OO. Jezuitów u św. Barbary* / wyd. J. Szujski, W. Chotkowski. – T. 4: 1620–1629. – Kraków, 1899. – XIII, 371 s.

[*Wereszczyński Józef.*] *Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego, biskupa kijowskiego, opata benedyktyńskiego w Sieciechowie, z wiadomością o jego życiu i pismach i z dołączeniem podobizny własnoręcznego jego podpisu* / [wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego]. – Kraków, 1858. – XVI, 184 s.

Wereszczyński J. *Pobudka (1594 r.) // Roksolański Parnas. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. Antologia. – Cz. 2* / [red. Rostysław Radyszewskyj]. – Kraków, 1998. – S. 36-46.

Wielka legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 r. / [Opracował Adam Przyboś]. – Warszawa-Kraków, 1985. – 248 s.

Volumina Legum. – T. III (1609-1640). – Petersburg, 1859. – 992 s.

Volumina Constitutionum. – T. II (1550-1609), vol. 2 (1587-1609). – Warszawa, 2008. – 452 s.

Zbiór pamiętników historycznych o dawnéj Polsce z rękopismów, tudzież dzieł w różnych językach o Polsce wydanych oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym / [przez Juliana Ursyna Niemcewicza]. – T. 1. – Warszawa, 1822. – 487 s.

Zdanie sprawy o Tatarach litewskich przez jednego z tych Tatarów złożone sułtanowi Sulejmanowi w r. 1558 / [wydał Antoni Muchliński]. – Wilno, 1858. – 137 s.

Źródła dziejowe. – Т. IV: Początki panowania w Polsce Stefana Batorego 1575–1577 r.: Listy, uniwersały, instrukcje. – Warszawa, 1877. – XXXVII, 292 s.

Źródła dziejowe. – Т. IX: Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego 1576–1586 / [wydał A. Pawiński]. – Warszawa, 1881. – XI, 314 s.

Źródła dziejowe. – Т. XXI: *Jablonowski A.* Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów – Braclaw). – Warszawa, 1894. – 654, LI s.

Опрацювання:

Антонович Марко. Студії з часів Наливайка. – Прага, 1941. – 80 с.

Барвінський Богдан. Польська персоніфікація «України» з 1644 р. // Записки НТШ. – Т. 121. – Львів, 1914. – С. 117-132.

Блануца Андрій. Кошколдеї-Басанські: документи до історії київської родини (остання чверть XVI ст.) // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського.* – Т. II. – К., 2013. – С. 228-242.

Брехуненко Віктор. Стереотипи взаємсприйняття татар і українських козаків у першій половині XVII ст. // *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / Відп. ред. В. Смолій.* – К., 2014. – С. 147-156.

Виноградов Александр В. Русско-крымские отношения в первые годы правления хана Гази-Гирея II (1588–1591 гг.) в контексте консолидации Крымского ханства по завершению династического кризиса Гиреев // *Средневековые тюрко-татарские государства.* – Вып. 4. – Казань, 2012. – С. 17-46.

Вирський Дмитро С. Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель. – Київ-Кременчук, 2001. – 217 с.

Вирський Д. С. «Дискурс про козаків» (характеристики українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.). – К., 2005. – 111 с.

Вирський Д. С. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2007. – У 2-х ч. – Ч. 1. – 326 с.; Ч. 2: Додатки. – 175 с.

Вирський Д. С. Анонімна франкомовна реляція про набіг татар на Україну 1589 р. // *Історичний журнал.* – К., 2008. – № 3. – С. 57-67.

Вирський Д. С. «Русин для Русіна дасть собі зуб вирвати, але для Ляха не хоче і волоска»: образ русина та Русі в польському літературному анекдоті кінця XVI – першої половини XVII ст. // *Борисфен.* – Дн-ськ, 2008. – № 6. – С. 28-29.

Вирський Д. С. Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й. Л. Деція // *Укр. істор. журн.* – К., 2008. – № 5. – С. 210-216.

Вирський Д. С. Річпосполитська історіографія XVI – початку XVII ст. як «вітчизняна» для українців // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 1. – К., 2005. – С. 261-270.

Вирський Д. С. Ранньомодерна історіографія України: проблеми репрезентації // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 2. – Ч. 1. – К., 2006. – С. 100-110.

Вирський Д. С. Річпосполитська історіографія України як етап вітчизняного історіографічного процесу // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 3. – Ч. 1. – К., 2008. – С. 355-265.

Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2008. – У 2-х ч.

Вирський Д. С. Битва під Білою Церквою 1626 р. та «Реляція правдива» Яна Доброцького // Укр. істор. журн. – К., 2010. – № 6. – С. 150-160.

Вирський Д. «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. – К., 2011. – 681 с.

Вирський Д. С. Річпосполитське причастя «кресів»: українська регіональна історіографічна традиція // Київська старовина. – № 6. – К., 2011. – С. 3-23.

Вирський Д. С. Географія Запоріжжя: за описами М. Пашковського (1615) та С. Шимановського (1642) // Історико-географічні дослідження в Україні. – Вип. 12. – К., 2012. – С. 42-57.

Вирський Д. С. Козацьке Запоріжжя за описами М. Пашковського (1615) та С. Шимановського (1642) // Кубань-Україна: питання історико-культурної взаємодії. Вип. VI. Краснодар-Київ, 2012. – С. 200-214 (повніша версія: *Запорозька Січ і українське козацтво*: Зб. наук. праць. – К., 2012. – С.16-30).

Вирський Д. С. Анонімний «Катафалк рицерський» (1650) про початок Козацької революції (кампанія 1648 р.) // Укр. істор. журн. – № 6. – К., 2012. – С. 169-184.

Вирський Д. С. Військова кампанія на Україні 1649 р. в анонімному «Катафалку рицерському» (1650) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип. 12-13. – К., 2013. – С. 401-411.

Вирський Д. «Розгром татар і турків...» (Париж, 1590): анонімна «міжнародна» реляція про татарський набіг 1589 р. // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / Відп. ред. В. Смолій. – К., 2014. – С. 128-146.

Вирський Д. С. Станіслав Оріховський-Роксолан: життя і пам'ять. – К., 2013. – 215 с.

- Вирський Д. С.* Виправа князя С. К. Корецького у Степове Побужжя (серпень-жовтень 1644 р.) // Укр. істор. журн. – К., 2015. – № 1. – С. 26-38.
- Вирський Д. Б.* Папроцького віршована «Історія жалісна...»: хроніка успішного татарського нападу на Західну Україну 1575 р. // Дисциплінарні виміри української історіографії: колективна монографія / [Відп. ред. та керівник авт. колективу О. А. Удод]. – К., 2015. – С. 319-364.
- Вирський Д.* Кримсько-татарське військo в поході 1575 р. (за Б. Папроцького «Історією жалісною...») // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць. – Вип. 5. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 65-92.
- Возняк Михайло.* Козацтво під Хогином 1621 р. в сучасній поезії // Записки НТШ. – Т. 149. – Львів, 1928. – С. 141-172.
- Возняк М.* Виправа Запорозжців на Перекоп у 1608 р. // Україна. – К., 1929. – № 9 (кн. 36). – С. 18-21.
- Гайворонский Олекса.* Повелители двух материков. Том I: Крымские ханы XV–XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды. – Киев-Бахчисарай, 2007. – 367 с.
- Гайворонский О.* Повелители двух материков. Том II: Крымские ханы первой половины XVII столетия в борьбе за самостоятельность и единовластие. – Киев-Бахчисарай, 2009. – 271 с.
- Голицин Николай В.* Портфели Г. Ф. Миллера. – М., 1899. – 150 с.
- Грушевський Михайло С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / [Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.] – К., 1991-1998. – Т. VI: Жите економічне, культурне, національне XIV-XVII віків. – 1995 [першодрук – К.-Львів, 1907]. – 680 с.; Т. VII: Козацькі часи – до року 1625. – 1995 [першодрук – К.-Львів, 1909]. – 624 с.; Т. VIII: Роки 1626-1650. – 1995 [першодрук – К.-Львів, 1922 (ч. 1); Київ-Відень, 1922 (ч. 2 і 3)]. – 856 с.
- Грушевський М.* Гетьман Богданко. Критично-історична розвідка // *Грушевський М. С.* Твори у 50 тт. – Т. 6. – Львів, 2004. – С. 419-434.
- Дейвіс Норман.* Боже ігрище. Історія Польщі / [переклав з англ. П. Таращук]. – К., 2008. – 1080 с.
- Демин Олег Б.* Походы казаков в Северное Причерноморье и турецко-польский конфликт 1589-1590 гг. // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII-XVI веках. – Ростов-на-Дону, 1989. – С. 130-133.
- Дзира Ярослав.* Татаро-турецькі напади на Україну XIII-XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 8. – С. 83-102.

Довнар-Запольский Митрофан В. Литовские упоминки татарским ордам. Скарбовая книга Метрики Литовской 1502–1509 гг. – Симферополь, 1898. – 94 с.

Дячок Олег. Хроніст Алессандро Гваньїні // Український археографічний щорічник. – № 8/9. – К., 2004. – С. 299-321.

Жарких Микола. Європейські джерела 16-17 ст. про Кримське ханство [Електронний ресурс]. – К., 2005. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/edik/index.html>.

Ісаєвич Ярослав. Мандрі Мартина Груневега – маловідомий німецький опис України на переломі XVI-XVII ст. // Міжнародний науковий семінар «Німецькі колонії в Галичині: історія – архітектура – культура»: Матеріали доповіді та повідомлення / Галина Петришин (ред.). – Львів, 1996. – С. 33-42.

Кондратьєв Ігор В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). – Чернігів, 2014. – 384 с.

Кралоук Петро М. Козацтво в контексті українсько-польських стосунків: літературні інтерпретації ранньомодерного періоду. – Острог, 2015. – 282 с.

Крикун Микола. Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії у 1633 році // *Крикун М.* Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях. – Львів, 2008. – С. 303-326.

Кулаковський Петро. До історії стосунків реєстрових козаків і прикордонних старост у 1578-1583 роках // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 34. – Львів, 1999. – С. 407-423.

Лазаревський Александр М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – Кн. XI. – К., 1896. – С. 34-203.

Лев Василь. Український переклад хроніки Мартина Бельського // Праці Українського наукового інституту. – Т. XXIX. – Серія фільологічна, кн. 4. – Варшава, 1935. – 72 с.

Леонтович Федор И. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. – СПб., 1894. – 399 с.

Леп'яко Сергій. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернігів, 1999. – 216 с.

Леп'яко С. Михайло Вишневецький // Полководці Війська Запорозького: історичні портрети. – Кн. 2. – К., 2004. – С. 37-48.

Луняк Євген. Козацька Україна XVI-XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. – К.; Ніжин, 2012. – 808 с.

Луняк Є. Козацька Україна XVI-XVIII ст. очима французьких сучасників. Хрестоматія. – Ніжин, 2013. – 508 с.

- Мьцык Юрій А.* Украинские летописи XVII века. – Дн-ск, 1978. – 87 с.
- Мицик Ю. А.* Історія Київської Русі у висвітленні українських літописців 17 ст. Семена Глуговського та Яна Бінвільського // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. – К., 1988. – С. 229-244.
- Мицик Ю.* Незнана польська поема про повстання 1637 р. // Історичний календар '97. – К., 1996. – С. 294-295.
- Мицик Ю. А.* Історія Київської Русі на сторінках хроніки П. Демитровича // Укр. істор. журн. – К., 1996. – № 6. – С. 120-124.
- Мицик Ю.* Україна XV-XVII століть у світлі тогочасної преси (За матеріалами «летючих листків») // Записки НТШ. – Т. 233: Праці історико-філософської секції. – Львів, 1997. – С. 30-46.
- Мицик Ю. А.* Україна в описі німецького мандрівника XVI ст. Лаврентія Мюллера // Наукові записки НаУКМА. – Т. 21: Історичні науки. – К., 2003. – С. 54-61.
- Наливайко Дмитро С.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках). – К., 1992. – 495 с.
- Наливайко Д. С.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. – К., 1998. – 578 с.
- Наливайко Д. С.* Україна очима Заходу. – Вид. 2-ге, доп. – К., 2008. – 784 с.
- Новосельский Алексей А.* Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – Москва-Ленинград, 1948. – 448 с.
- Османская империя* в первой четверти XVII века. Сб. докум. и материалов. – Москва, 1984. – 364 с.
- Падалка Лев В.* По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества. – К., 1894 [відбитка з часопису «Киевская старина»]
- Папков Андрей И.* Порубежье российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII века). – Белгород, 2004. – 351 с.
- Петрунь Федір.* Нове про татарську старовину Бузько-Дністровського степу // Східний світ. – Харків, 1928. – № 6. – С. 155-175.
- Петрунь Федір О.* Степове Побужжя в господарським та військовим укладі українського пограниччя // Журнал науково-дослідчих кафедр м. Одеси. – Т. II. – №2. – Одеса, 1926. – С. 1-15 (та окрема відбитка).
- Пилипенко Володимир.* Мартин Пашковський – забутий український поет і публіцист початку XVII ст. // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2008. – № 8. – С. 11-18.

- Пилипенко В.* Перед лицем ворога. Польська антитурецька література середини XVI – середини XVII ст. – К., 2014. – 232 с.
- Руссев Евгений М.* Молдавское летописание: памятник феодальной идеологии. – Кишинёв, 1982. – 372 с.
- Сас Петро М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – 294 с.
- Січинський Володимир.* Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожніх по Україні та інших писань чужинців за десять століть. – К., 1992. – 225 с. (1-е видання – Прага, 1937).
- Соловьев Сергей М.* Сочинения. В 18 кн. – Кн. IV: История России с древнейших времен. Т. 7-8. – М., 1989. – 752 с.
- Стороженко Андрей.* Стефан Баторий и днепровские казаки. Исследования, памятники, документы и заметки. – К., 1904. – 234 с.
- Стороженко А.* Новые подробности к биографии запорожского гетмана Яна Орышовского // Чтения в Историческом Обществе Нестор-летописца. – Кн. 19. – К., 1906. – Отд. 3. – С. 73-80.
- Стороженко А.* Иосиф Верещинский, бискуп киевский (1540-1598). Его жизнь и литературная деятельность // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России / Комиссия для разбора древних актов. – Вып. I. – К., 1911. – Отдел I. – С. 1-68 (тут таки у відділі II опубліковані тексти «Droga Rewna..., 1590», «Ехитарз..., 1592» і «Робудка..., 1594»).
- Тимів Іван.* Битва з татарами під Мартиновим 1624 р. // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2016. – № 1. – С. 29-42.
- Толочко Олексій.* Український переклад «Хроніки...» Мацея Стрийковського з колекції О.Лазаревського та історіографічні пам'ятки XVII століття. Український хронограф і «Синопис» // Записки НТШ. – Т. 231: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 1996. – С. 158-181.
- Трепавлов Вадим В.* Степные империи Евразии: монголы и татары. – М., 2015. – 368 с.
- Ульяновський Василь І., Яковенко Наталя М.* Українські переклади хроніки Стрийковського кінця XVI – початку XVII століття // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 5-12.
- Флоря Борис Н.* Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI в. // Карпато-дунайские земли в средние века. – Кишинев, 1975. – С. 214-228.
- Черкас Борис.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515-1540). – К., 2006. – 248 с.

Яворницький Дмитро І. Історія запорозьких козаків. – Т. II. – Львів, 1991. – 392 с.

Яковенко Наталя. Шляхтич «латинський» чи «латинізований». Нотатки на полях поеми «Epicedion» (1585) // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002. – С. 148-153.

Яковенко Н. Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі «De bello Ostrogiano» (1600 рік) // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002. – С. 157-188.

Яковенко Н. Латина на службі киево-руській історії («Самоенае Borysthenides», 1620 рік) // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002. – С. 270-295.

Яковенко Н. Кого топчуть коні звитяжного Корибута: До загадки киево-могилянського панегірика 1648 р. «Miores Wiszniewecciorum» // Synopsis: A Collections of Essays in Honour of Zenon E. Kohut / [edited by Serhii Plokyh and Frank E. Sysyn]. – Edmonton-Toronto, 2005. – P. 191-218 (передрук: *Яковенко Н.* Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVII століття. – К., 2012. – С. 315-341).

Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К., 2008. – 472 с.

Anusik Zbigniew. Studia i szkice staropolskie. – Łódź, 2011. – 856 s.

Baliński Michał. Paprocki i Panosza // *Baliński M.* Studia historyczne. – Wilno, 1856. – S. 325-346.

Barycz Henryk. Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego: Studia nad historiografią w. XVI-XVIII. – Wrocław, 1981. – 308 s.

Bobiński Witold. Województwo Kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. – Warszawa, 2000. – 599 s.

Boniecki Adam. Herbarz Polski. – Т. I. – Warszawa, 1899; Т. IV. – Warszawa, 1901.

Borek Piotr. Ruś w «Kronice» Maceja Strykowskiego // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – Т. V. – К., 1992. – С. 57-67.

Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach: bogaterowie, fortece, tradycja. – Kraków, 2001. – 418 s.

Borek P. Szlakami dawnej Ukrainy. Studia staropolskie. – Kraków, 2002. – 299 s.

Borek P. W służbie Klio. Studia o barokowych pisarzach minorum gentium. – Kraków, 2011. – 333 s.

Borek P. «Przyszłym czasom swej sławy gotować poprawce». Studia o literaturze i piśmiennictwie wieków dawnych. – Kraków, 2015.

Buczek Karol. Ze studjów nad mapami Beauplana // Wiadomości Służby Geograficznej. – Warszawa, 1933. – Z. 1. – S. 20-53.

Chynczewska-Hennel Teresa. Avvisi – parapamiętniki czy paradiariusze? // Z dziejów staropolskiego pamiętnikarstwa. Przekroje i zbliżenia / [pod redakcją P. Borka]. – Kraków, 2012. – S. 53-64.

Czamańska Ilona. Wiśniowieccy: monografia rodu. – Poznań, 2007. – 552 s.

Dumanowska Bogumiła. Bartosz Paprocki herbu Jastrzębiec – renesansowy pisarz spod Sierpca. – Sierpc, 2015. – 314 s.

Gliwa Andrzej. Jesienny najazd Tatarów krymskich i budżackich na Rzeczpospolitą w 1629 r. i jego skutki na terenie ziemi przemyskiej // Rocznik Przemyski. – T. XLIII (2007). – Z. 1: Historia wojskowości. – S. 105-156.

Gliwa Andrzej. Kraina upartych niepogód. Zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII wieku. – Przemyśl, 2013. – 1104 s.

Górski Konstanty. Historia piechoty polskiej. – Kraków, 1893. – V, 271 s.

Górski K. Historia jazdy polskiej. – Kraków, 1894. – V, 363 s.

Hahn Wiktor. Zapomniane wiersze łacińskie Szymona Szymonowica // Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek do «Gazety lwowskiej». – Lwów, 1902 (та відбитка). – 39 s.

Hartleb Kazimierz. Biblioteka Zygmunta Augusta. Studium z dziejów kultury królewskiego dworu. – Lwów, 1928. – 177 s., [12] k. il.

Koczur-Lejk Klaudia. Bartłomiej Paprocki. Piśmiennictwo i przekład. – Szczecin, 2014. – 274 s.

Kovalets Taras, Borowiak Albert. «Relacja z obozu w Kryłowie». przyczynek do powstania kozackiego 1638 roku // Studia historyczno-wojskowe. – T. VI / Red. Marek Wagner. – Siedlce, 2015. – S. 161-172.

Kowalska Zofia. Niebezpieczeństwo tatarskie dla chrześcijańskiej Europy według «Kroniki świata» z roku 1483 // Stromata Historica. Studia Historyczne Ofiarowane Romanowi Marii Zawadzkiemu w 70. Rocznicę Urodzin. – Kraków, 2006. – S. 133-141.

Kuran Michał. «Chorągiew sauramatcka w Wołoszech» Marcina Paszkowskiego jako przykład epickich nowin poświęconych batalii chotimskiej z 1621 roku // Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica. – № 10. – Łódź, 2008. – S. 21-40.

Kuran M. Marcin Paszkowski – poeta okolicznościowy i moralista z pierwszej połowy XVII wieku. – Łódź, 2012. – 664 s.

- Litwin Henryk. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. – Warszawa, 2000. – 224 s.
- Lopatecki Karol. Uwagi nad ‘*Commentarius brevis rerum Polonicarum*’ a morte Sigismundi Augusti Poloniae Regis Jana Dymitra Solikowskiego // Z dziejów staropolskiego pamiętnikarstwa. Przekroje i zbliżenia / [pod redakcją P. Borka]. – Kraków, 2012. – S. 91-102.
- Maćkowiak Jan. Wawrzyniec Międzyzyleski jako autor memoriału pt. «Descriptio potentie Turcie» o Tatarach Krymskich z 1514 roku // Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX wieku / red. G. Błaszczyk, A. Kijas. – Poznań, 1994. – S. 87-94.
- Mazur Karol. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569-1648. – Warszawa, 2006. – 465 s.
- Memuarystyka w dawnej Polsce / Red. Piotr Borek, Dariusz Chemperek, Anna Nowicka-Struska. – Kraków, 2016. – 363 s.
- Nagielski Mirosław. Komput wojsk Rzeczypospolitej na projektowaną kampanię przeciwko Turcji w 1646 roku // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – [Warszawa] 1995. – T. XXXVII.
- Podhorodecki Leszek. Stanisław Koniecpolski. ok. 1592-1646. – Warszawa, 1978. – 455 s.
- Ptaszycki Stanisław. Ruskie przekłady kronik Bielskiego i Strykowskięgo // Pamiętnik Literacki. – T. 30. – Lwów, 1933. – Z. 1-4. – S. 168-184.
- Rulikowski Eduard. Pawołocz // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T. VII. – Warszawa, 1886. – S. 920.
- Ryba Renata. Literatura staropolska wobec zjawiska niewoli tatarsko-tureckiej. Studia i szkice. – Katowice, 2014. – 228 s.
- Smolucha Janusz. «Ordo Imperii Turcorum». Nieznana relacja z poselstwa do Turcji // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. – T.126 (1999). – S. 77-88.
- Sobecki Sebastian. The Authorship of *A Relation of the State of Polonia, 1598* // *The Seventeenth Century* [druk: Manchester University Press]. – Vol. 18. – № 2. – (2003) [2004]. – P. 172-179.
- Sobecki S. John Peyton’s *A Relation of the State of Polonia and the Accession of King James I, 1598–1603* // *The English Historical Review*. – Vol. 129 (540). – Oxford, 2014. – P. 1079-1097.
- Stuchlik-Surowiak Beata. Obraz małżeństwa w «antyfeministycznych» utworach Bartosza Paprockiego na tle obyczajowych, religijnych oraz literackich zjawisk XVI i pierwszej połowy XVII wieku. – Katowice, 2016. – 332 s.
- Śnieżko Dariusz. «Kronika wszytkiego świata» Marcina Bielskiego. Pograniczne dyskursów. – Szczecin, 2004. – 356 s.

Tafiłowski Piotr. «Imago Turci». Studium z dziejów komunikacji społecznej w dawnej Polsce (1453–1572). – Lublin, 2013. – 378 s.

Tułowicka Agnieszka. Słowo i obraz w heraldyce: herbarze i quasi-herbarze. Wokół konstrukcji genologicznych Bartosza Paprockiego. – Kraków, 2011. – 130 s.

Wiszniewski Michał. Historia literatury polskiej. – T. VIII. – Kraków, 1851. – IV, 504 s.

Wojtkowiak Zbysław. Maciej Strykowski, dziejopis Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kalendarium życia i działalności. – Poznań, 1990. – 246 s.

Wojtkowiak Z. Aleksander Gwagnin i Maciej Strykowski dwaj autorzy jednego dzieła. – Poznań, 2015. – 344 s.

Wolski Marian. Inwentarz biblioteki Bartosza Paprockiego z 1585 roku. Przyczynek do biografii oraz poznania warsztatu naukowego pisarza // *Narodziny Rzeczypospolitej. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych* / [Red. Waldemar Bukowski, Tomasz Jurek]. – T. II. – Kraków, 2012. – S. 1225-1236.

Zawadzki Konrad. Początki prasy polskiej. Gazety ulotne i seryjne XVI-XVIII wieku. – Warszawa, 2002. – 440 s.

Іменний покажчик

- Абрам-Челебі, адмірал 168
Адил (Алди)-Гірей 52, 71, 72,
84, 89, 138
Азамат-Гірей 182, 183, 187
Акпулат 67
Алб (Алп)-Гірей 41, 52, 72, 85,
87, 100, 105
Александр I Ягеллончик,
король 223
Алі-Паша-улан 138
Аліз (Аліша)-мурза (Адилша
Мангитський) 184
Алікей (Алікейка) 176
Алім-Челебі 164
Алкізереї (Алктері)-мурза 184
Аллаш-Богатир 127
Аль-Фезо 131
Анпілогов Григорій 111, 115
Антонович Марко 163
Анусік (Anusik) Збігнев 177
Арсен (мурза) 86
Арслан-мурза 182, 195
Ахмет-Гірей, калга-султан 14
- Баворовська Анна 140
Баворовський Миколай 56, 75
Байбузи:
    Михайло 102, 110-111, 117
    Семен 111, 117
    Семен (2-й) 186, 192, 193,
    195, 196, 197
    Тихон 117, 186
- Бакай 40-42, 52, 70-72, 86, 87,
99, 100, 102-105
Бакцій, сіпахі 164
Барич Хенрик 226
Барановський Станіслав 31
Барчицький (Барчиковський
Ян) 69
Батир-бей 183-185, 196, 197
Баторій Сигізмунд, воєвода 170
Баторій Стефан, король 28, 31,
62, 66, 107, 123, 134, 141, 143,
150, 192, 230
Бахадир-Гірей 183
Бахт-Гірей 72, 85, 138
Белзецькі (Белжецькі):
    Анджей 50, 56
    Бартош 50
    Ян 50, 129, 130
Бельський Йоахим 15, 17, 19,
21, 23, 121, 123, 126-130, 133,
136, 140
Бельський (Вольський) Мартин
15, 227-230
Бжеський Миколай 129, 233
Білецький Ібрагим 134
Білицький Ждан 96
Білостоцький Олександр 187
Бйондо Флавіо 12
Блануца Андрій 105
Ближинська Маруша 115
Ближинський Ян 113-115, 117
Блісковський Петро 218
Блоха (Блох?) 185

- Боболецький Петро 66
 Богатир-Гірей Дівесєв 183
 Богдан Олександрович 110
 Богемець (Boehme) Йоганн 227
 Богович Ян 215
 Бона Сфорца д'Арагона,
 королева 12
 Бонер Ян 12
Бонецький Адам 176
 Боплан Гійом Левассер, де 25,
 54, 221
 Боруховський Ілляш 117, 118,
 136
Брехуненко Віктор 181
 Брожицький 69
 Броневський Мартин 220, 230,
 231, 236
 Бруні Леонардо 12
 Брюс Вільям 232
 Бутава син Кейстута 205
 Бухар-Гірей 183-185, 197
 Бучацький Теодорік 39
 Бучацький-Творовський
 Миколай 41, 100
Бучек (Viczek) Кароль 228
 Бучкак (Бучек)-Гірей 14

 Ваповський Бернард 17, 18, 20,
 21, 226
 Варшавські (Варшевицькі)
 Миколай і Якуб 134, 141
 Варшевицький Кшиштоф 40,
 100
 Василь, воєвода Почєпова 109

 Васичинський Каспер 43, 56,
 69
 Вейдольт Вільгельм 13
 Велевицький Ян 175, 181, 185,
 194, 197
 Величко Самійло 161
 Велізах-мурза 184
 Венгленський Станіслав 47, 56
 Верховські: Альберт і Ян 185,
 187, 188, 192, 193, 196, 197
 Виступ Станіслав 53, 54
 Виступи: Мацей і Якуб 53
 Вишневецькі:
 Андрій 80
 Дмитро (Байда) 14, 54, 101,
 153, 202
 Іван і Олександр
 Михайловичі 22
 Костянтин 151
 Костянтин Костянтинович
 118, 185, 187, 193
 Михайло Михайлович 111,
 117
 Михайло Олександрович
 40, 41, 66, 95-100, 102-114,
 117, 118, 152-153, 236
 Олександр Михайлович
 110, 111, 113, 115, 117, 118,
 136
 Олександр Олександрович
 101, 102
 Раїна (Могілянка) 117
 Юрій Михайлович 117
 Ярема 202, 209, 217, 218
 Вістор Ієронім 24

- Віженер Блез, де 80, 98, 224
Вілжинський Томаш 51
Віноградов Александр 122, 162
Вітовт, великий князь 39, 219
Владислав IV Ваза, король 204, 211, 232
Влодек Станіслав 41, 47, 74, 100, 128, 130-132, 137, 141
Возняк Михайло 148
Войновський Ярема 123
Вольський Віцентій 65
Вольський Миколай 66, 89
Вольський (Wolski) Marian 31
Вольський Ян 150, 171
Воронецький, князь 140, 141
Вронський Кшиштоф 104, 118
- Гаштольд (Гаштовт) Ольбрахт 15, 21-23
Габсбурги 12, 24, 32, 37
Газі (Казі)-Гірей, хан 52, 53, 72, 85, 126-128, 134, 138
Гайворонський Олекса 122-124, 183
Гаммер Йозеф 125
Гарбовські: Предслав-Олександр і Якуб 212, 213
Гаркавец Александр 16, 18
Гарниші:
    Зигмунт 63, 64
    Кріштоф 207, 217, 221
    Мацей і Стефан 64
Гваньїні Алесандро 25, 29, 33, 41, 51, 52, 65, 73, 78, 81, 83, 87, 93, 94, 97, 100, 102, 146, 147, 149, 151, 224, 229, 236
Гейденштейн (Гайденштайн)
Рейнольд (Рейнголд) 33, 35, 41, 42, 49, 52, 56, 59, 66, 71, 74, 79, 80, 93, 100, 104, 107, 120, 121, 126, 128, 140
Генріх Валуа, король 33, 39
Герберштейн Зігмунт 227
Гербурти:
    Миколай, Станіслав, Ян 50
    Миколай (2-й) 47, 56, 64, 128
Гербурт Ян-Щасний 150
Гиря Іван 117
Гіреї 23
Глабер з Кобилина, Анджей 225
Глива (Gliwa) Анджей 178, 181
Гоголь Микола 162
Голіцин Августин 120
Голіцин Ніколай 111
Голуб Данило 208
Голуб Самійло 208
- Гольшанський-Дубровицький
Юрій Іванович 22
Гораций Коклес 74
Горецький Леонард 29, 32, 33, 50, 63
Горецький Матяш 29
Горностаї Ієронім 136
Гороховський Федір 62
Госліцький Ян 186, 192
Гостомські

- Ансельм 34, 36
 Анджей, Доброгост, Ієронім, Миколай, Томаш, Якуб, Ян 36
 Станіслав 36, 37
 Глуховський Мацей 185-186, 193
 Грабовські: Ні і Станіслав-Францішек 75
 Граціані Антоніо-Марія 228
 Гречин, поручник 136
 Грот Юрій 218
 Грохольський Мартин 75
 Груневер Мартин 106, 107, 109
Грушевський Михайло 201
 Гузельфі: Давид, Лукаш, Шимон 188, 193, 196
 Гурка Анджей 89
 Гурський Станіслав 206
Гьоллнер Карл (C. Göllner) 29

 Данилович Станіслав 43, 46, 55, 68, 69
 Дашкович (Дашкевич) Остафій 16, 20, 22
 Девлет-Гірей I, хан 70-72, 97, 101
 Девлет-Гірей 70, 72, 85
 Девятов Офанасій 162
Дейвіс Норман 237
Демін (Дьомін) Олег 119
 Дервіш (Дербиш)-мурза 86
 Децій Йост-Людвік 11-17, 19-21, 23-25, 83, 235
 Джанібек-Гірей, хан 182
 Джюсуб-султан 14
 Дзик Ян 186
 Дзинковський Іван 186
 Дзялинський Лука 66
 Дзяней-мурза 195
 Дибовський Ян 193
Димановська (Dumanowska) Богуміла 30
 Длугош Ян 84
 Доброцеська Маруся 177
 Доброцеський Ян 173, 174, 176-182, 184-186, 188, 190-199
 Долгорукий Іван 109
 Домагала (Domagała) Маріан 174, 176, 178
 Дорошенко Михайло 173, 182, 185, 186, 189, 190-193, 195, 197, 199, 237
 Драб Щасний 112
 Дрогойовський Ян-Томаш 128
 Дроздовський Андрій 146
 Дунін-Жуховський Ян 211, 218

 Евлія Челебі 215
 Енсендирей 70-72, 74
Естрайхер Кароль 230

 Єзіорковський Ян 53
 Єрчі, сідляр 165

Жарких Микола 231
 Жасобініт 137
 Жижемський Ярош 108, 110
 Житинський Іван 177
 Жолкевський Станіслав 118

- Загоровська Софія 208
 Загоровський Федір 118
 Закревський Миколай 115
Залуський Юзеф-Анджей 31
 Замоїські:
   Ельжбета 132
   Томаш 177-180, 185, 186, 192
   Щесний 15
   Ян 28, 31, 80, 94, 119-121, 124, 126, 129, 130, 132, 135, 141-144, 170, 171
   Ян, стражник 128, 136
 Заславський Владислав-Домінік 188, 193, 206, 218
 Заславський Януш 185, 193
 Заславський Януш Янушевич 140
Захарченко Роман 73, 213
 Збаразький Костянтин 140
 Збаразький Ян (Януш) 66, 131, 134
 Зборовський Петро 40, 99, 232
 Зборовський Самуель 30, 31, 41, 46, 89, 100, 107, 161
 Зенович Юрій 108
 Зозулинський Вавжинець 185, 187, 188, 192
 Золендзи 44
 Ібрагім, комендант Перекопу 15
 Іван IV Грозний, цар 114
 Івоня (Івон, Іоанн III Лютий), воєвода 29, 32, 37, 50, 51, 63
Ізмайлов Іскандер 9
 Іловський Станіслав 228
 Іслам-Гірей, калга-султан 14
 Іслам-Гірей II, хан 123, 124
 Іслам-Гірей III, хан 183, 199, 204
 Йордан Якуб 46
 Йордан Ян 46
 Каєцький (Кавенцький Анджей) 53
 Калиновський Адам 178, 186
 Калинські: Адам, Миколай-Северин, Якуб 207
 Каліпер, ефіоп 166
 Кальнофойський Афанасій 25, 116
Каманін Іван 23
 Каменська Катерина 117
 Кам'янецькі:
   Войтех 47, 56, 67-68
   Каспер 47, 56, 67
   Станіслав, Ян (ст.) 47
   Ян (мол.) 47, 56, 67
   Марцін 67
 Кантемир-мурза 183, 184, 186, 197
 Караджа 189
 Квятковський 75
 Килдиш 96

- Кимиковський Якуб (Баграм) 145, 148-151, 153, 156, 157, 162-172, 237
- Кішка Самійло 168
- Клатвічські 141
- Клемент VIII, папа 24
- Клосинський Ян 208
- Кмітич Криштоф 156
- Коберницький (Kobiernicki) Марціан 133
- Коваленко, поручник 209
- Ковалець Тарас* 186
- Ковальська (Kowalska) Зофія* 224
- Когучук-бей 14
- Козел Лаврин 136
- Козловський Лиско (Лаврентій) 62
- Колошварі (Koloszvári) Єреміяш 133
- Коммендоні Джованні-Франческо 228
- Конєцпольський Александер 207
- Конєцпольський Станіслав 210
- Конопка Павло-Казимир 212
- Коншин Ждан 146
- Копичинські: Андрій, Остафій, Станіслав 43, 56
- Корецькі:
     Богущ 80, 205
     Кароль 185, 187, 188, 193, 194, 196
     Марціанна 218
- Самійло-Кароль 201-204, 206-212, 215, 217-222
- Самійло 202, 204, 205
- Федір і Іван 205
- Ян-Кароль 202
- Корицинські Миколай і Якуб 134
- Корона Марек 201
- Косинський Кшиштоф 84, 125, 126, 135, 137, 144, 163
- Костка Ян 50, 80, 81
- Костюшко, посол 22
- Кохановський Ян 90
- Кочур-Лейк (Koczur-Lejk) Клавдія* 30
- Кошей, ротмістр 129
- Кошкалда Андрій 105
- Кошкілдей-ага 105
- Красінські: Станіслав і Франтишек 81
- Красниківна Феодора 113
- Крикун Микола* 39, 216, 219
- Крилінський, капітан 208, 212
- Кромер Мартин 18, 25, 228
- Крушельницький Томаш 63, 64
- Ксенський 171
- Кулаги: Васько, Захарка, Йосько, Олефір 125-127
- Кулаковський Петро* 118
- Кунат Мартин 46
- Куран Міхал* 148, 149
- Курбський Андрій 60, 73, 114
- Куропатва Миколай 75-76, 140
- Курчауш з Каракаю 166

- Лазаревський Олександр* 95
 Ласицький Ян 53, 64
 Ласький Ольбрахт 46, 81
 Ласький Ян 223
 Лащ Самійло 178
 Леваський (Левальський),
 капітан 208, 212
 Левінус Гулсіус 231
Леонтович Федір 205
Леп'яко Сергій 30, 62, 86, 119,
 126, 127, 135, 140, 142
 Лики:
     Матвій 115, 117
     Михайло (ст.) 114, 115, 117
     Михайло (мол.) 115, 117
     Семен 115-117
 Ликов Іван 109
 Ликов-Оболенський Федір 109
 Лисаковський Миколай 43
Літвін (Litwin) Генрік 177
 Літинський Климентій 188,
 193, 196
 Лоевська Анастасія 188
 Лубківський Прокіп 207
 Лукіян, волонтер 185, 187, 188,
 192, 193
 Любомирський Станіслав 203
 Любомирські 146
 Лянцкоронські: Миколай і
 Станіслав 47-48, 56
 Лясота Еріх 32, 57, 58, 64, 152
 Лятошинський Кириян 108

 Маггі Аннібал 225
Мазур (Mazur) Кароль 176, 177
 Маковецький Станіслав 179
 Маковський Томаш 125
 Максиміліан I Габсбург,
 імператор 223
 Максиміліан III Габсбург,
 ерцгерцог, згодом імператор
 37, 128
 Малай, царевич 14
 Маласпина Германік 169
 Манас (Менаш) 40, 100
 Мардах-мурза 183
 Маскевич (Машкевич)
 Богумил-Казимир 202
 Махмет-Улан 139
Мацьковяк (Maćkowiak) Ян 225
 Мезецький Михайло 109
 Мелецький Миколай 40, 42, 45,
 46, 48, 50, 52-56, 63, 64, 68, 79-
 81, 89, 98
 Мелешко Іван (Ян) 175, 186,
 190-192
 Менджелеський Вавжинець
 225
 Менкіцькі (Мекіцькі): Валента
 і Станіслав 51
 Мехмед III Гірей, хан 182, 183
 Мехмед IV Гірей, хан 204
 Меховський (Меховіта) Матвій
 12, 92, 225, 227
 Микошинський Богдан 152,
 157, 163
 Микулинські: Олександр і
 Роман 185-187, 192
 Миліус (Mylus) Арнольд 230
 Миткевичі: Федір і Луція 117

- Михайлович Костянтин (з
 Островиці) 233
 Михалон Литвин 17, 112, 113,
 228
 Микулинські: Олександр і
 Роман 185
 Мишка-Варковський Аврам
 108
 Мілевські: Вавжинець і
 Станіслав 75
 Міхай (Михал) Витязь, воєвода
 120, 170, 171
 Мозирянин Стефан 109
 Могамет (Мехмед)-Гірей II,
 хан 71, 72, 97, 123, 138, 230
 Мордвинін Іван 110
 Мурад III, султан 168
 Мурат-Гірей 71-72, 85
 Мустафа (слуга) 88
 Мустафа-Челебій 163
Мухлінський (Muchliński)
Антоній 226
 Мчецький (Мезецький?) Іван
 109
 Мюллер Лаврентій 105, 106
 Мясковський Лукаш-Казимир
 198

Нагєльський (Nagielski)
Мирослав 209
 Навклер (Naucleus) Йоганн 12
 Наливайко Северин (Семерій)
 50, 118, 130, 163, 170
 Нараєвський Миколай 77

 Нарт-мурза (Нарт-Кірей
 Батирбеєв Дівеєв) 184
 Незабитовський Якуб 64, 65
 Немира Александер 209
 Немирович Андрій 22
 Несецький Каспер 29, 31, 171,
 176
Николайчик Федір 95, 111, 118
 Ніжинський Дем'ян 65
 Ніщицькі (Ніщицькі): Петро і
 Кшиштоф 50
 Новицький, ротмістр 129
Новосельський Алексєй 181,
 183, 195

 Ободзінський Александер 65
 Обусак-султан 14
 Окольський Шимон 187
 Олександр Македонський 37
 Оливка 163
 Ольгерд, великий князь 204,
 205
 Оржельський Свентослав 33,
 41, 42, 48, 49, 57, 59, 66, 72, 73,
 77, 83, 85-89, 93, 100, 104
 Оріховський Станіслав 228,
 230
 Орішовський Ян 72, 105, 107,
 108, 125, 161
 Орозій Павло 12
 Островський Павло 118
 Острозька Софія 203
 Острозький Василь-Костянтин
 23, 42, 48, 49, 54, 55, 80, 89, 93,
 103, 106, 107, 131, 134, 136

- Острозький Костянтин Іванович 11, 13-16, 18-21, 23, 25, 236
- Острозький Януш 107, 108, 111, 131, 132, 185, 187, 196
- Остринин Яків 117
- Отвіновський Еразм 231
- Отвіновський Самуель 233
- Падалка Лев* 160
- Пальчик 117
- Папков Андрей* 115
- Папроцькі: Анджей і Шимон 206
- Папроцький Бартош 27-38, 42, 46, 49, 51, 54-56, 59-62, 64, 66-68, 70, 72, 74-84, 87, 89-94, 97, 103, 104, 130, 141, 170, 179, 219, 230, 235, 236
- Папроцький Лукаш 29
- Пашковський Мартин 25, 29, 33, 145-151, 153, 162, 164, 167, 170-172, 224, 229, 233, 236
- Пашковські: Лаврентій, Мацей і Станіслав 146
- Пейтон Джон 232-233
- Пекалід Шимон 84
- Пекарський Казимир* 226
- Пена Вадим* 96, 101
- Петер, стрілець 209
- Петро V Кульгавий, господар 30, 81, 82
- Петрунь Федір* 213, 216
- Пилипенко Володимир* 148, 149
- Пилипчук Ярослав* 9
- Підгорецький Суша 66
- Підкова Іван 28, 66
- Плаза Ян 146
- Пневський Мартин 163
- Пніовський 163
- Подгородецький (Podhorodecki) Лешек* 189
- Подльодовський Миколай 128, 133, 134, 141
- Подоські: Андрій і Олександр 178
- Полозович Семен 156
- Полубенські: Іван і Василь 22
- Поляновські:
Єжі 43, 56
Ян 43, 76
- Порицький Олександр 140
- Потоцькі:
Анна 196
Анджей 133, 134, 141
Миколай 210
Якуб 128, 133, 134, 141
Ян 128, 133, 134, 141
- Претвичі:
Бернард 63, 103, 131, 189, 202, 213
Якуб 63, 66, 67, 79, 131, 132, 137
- Прокопій Кесарійський 12
- Прончищев Яків 109
- Прусиновський Адам 128, 130
- Птоломей 17
- Пудловський, капітан 186, 193
- Пшевоський 207
- Пшонка Якуб 58

- Пясецький Павел 140, 174, 181,
 184, 185, 189, 194, 197
- Радецький Ян 63, 65, 66
- Радзивіл Кшиштоф (2-й) 177
- Радзивіл Станіслав 150
- Радзивіл Юрій 15, 22
- Радилів Григорій 109
- Радишевський Ростислав* 173
- Рараджа (Караджа?) 103
- Ратомський Лаврін 108
- Рашко Прокіп 50, 69, 130
- Рей Миколай 230
- Ременталь-мурза 195
- Риба (Руба) Рената* 27
- Ріпка 117
- Рогозинські: Василь, Матвій,
 Семен і Маруся з Четвертин-
 ських 185, 186, 192
- Рожнятовський 53
- Розвадовський Мартин 87
- Розембарзький Миколай 225,
 227
- Розсоха Людмила* 96
- Рокош Станіслав 189, 196, 198
- Ростеки: Криштоф, Ян 208, 212
- Ротундус (Мелеський)
- Августин 228
- Рудаш Білгородський 102
- Руджері Фульвіо 93
- Рудольф II Габсбург, імператор
 32
- Ружинські:
     Богдан 35, 38-39, 87, 89, 93,
     160, 161
- Кирик 135, 161
- Микола 62, 135
- Михайло 135, 137, 153, 161
- Остафій 97-98, 135
- Руліковський Едвард* 178
- Саадет-Гірей I, хан 14
- Саадет-Гірей 72, 85, 97
- Сабас-мурза 85
- Сагайдачний Петро 146
- Сангушко Олександра 140
- Сангушко Роман 97, 217
- Сангушко Федір 22
- Санін Олесь* 8
- Сапегі: Богдан і Миколай 108
- Саргіель-мурза 40, 99
- Сарницький Станіслав 17, 41,
 49, 58, 73, 82, 89, 94, 98, 100,
 101
- Сафа-Гірей 136, 138
- Сварник Іван* 219
- Свірговський (Свірчовський)
 Ян (Іван) 37, 50, 62, 63, 66
- Свірчовський Кшиштоф 63
- Свяцький Семен 186, 193
- Себастьян, слуга Острозьких
 136
- Селіхов Андрій 109
- Селямет-Гірей I, хан 72, 85,
 105, 182, 183
- Сененський Ян 89, 131
- Сенкевич Кароль* 120, 121, 129
- Сенявські 51
- Ієронім 43, 45, 46

- Миколай (ст.) 38, 71, 101, 103, 189
 Миколай (мол.) 38, 40, 42, 43, 45, 48, 52, 54, 56, 57, 59-64, 69-71, 79, 80, 86, 101
 Прокіп 34
 Рафал 71, 101
 Ян 69
- Септенній Деодат 21
 Сербиновський Мирон 177
 Сефер (з Бару) 187, 188, 192, 194
 Сефер (Сафа)-Гірей 182, 183
 Сефер-мурза 195
 Сигізмунд I Старий, король 11, 12, 13, 18, 24, 51, 56, 224
 Сигізмунд-Август (Сигізмунд II), король 54, 84, 99, 111, 137, 205, 227, 228
 Сигізмунд III Ваза, король 121, 122, 142, 148, 150, 199, 232
 Синан-паша 127
 Сівербас (Сівер-Баша) 102
 Скандербег 37
 Скарбки (Скарпки)
 Рафал 43, 69, 70
 Ян 43, 46, 69
 Петро 69
- Скиба Михайло 187, 188, 192
 Скнулівський Войцех 77, 89
 Слуцький Юрій Семенович, князь 16, 20, 22, 23
 Смолюха (*Smolucha*) Януш 231
 Собеський (*Sobecki*) Себастьян 232-233
- Соліковський Ян-Димітр 121, 128, 129, 134, 136, 140, 143, 144
 Солімирський (Сулімирський) 66
Соловійов Сергей 123, 125, 126
 Сохор (Согор) 99
 Сперулі Франческо 17, 18-20, 24
 Спінола Антоніо 233
 Стано Єжи 232
 Старіховські:
 Войцех 47, 55
 Станіслав 47
 Старовольський Шимон 18, 20, 175, 184, 194, 232
Старченко Наталя 219
Стороженко Андрій 96, 99, 105, 106
 Стриж Ян 48
 Стрийковський Мацей 14, 15, 17, 18, 20, 22, 40, 41, 83-88, 96, 100, 107, 153, 164, 205, 230, 236
 Стріца 141
 Струсі
 Юрій (Єжі) 40, 47, 52, 56, 74, 75, 128
 Якуб 47, 52, 56, 62, 74, 75, 128, 132-134, 140
- Стуженські: Каспар і Войтех 62
Стухлик-Суровяк (Stuchlik-Surowiak) Беата 30
 Сципійон 109
 Сьоза (Сіхоза) 40-42, 52, 70-72, 86, 87, 99, 100, 104, 106

- Тарановський Анджей (Андрій)
40, 50, 68, 69, 99, 102, 130, 131,
151, 162, 229-231
Тарло Ян 81
Тарновський Ян-Амор 19, 43,
229
Тафіловський (Tańkowski)
Пйотр 232
Телес 102
Тенчинський Анджей 79
Темрюк (Т. Шимкевич) 54,
129, 137
Тесленко Ігор 140, 188
Тимів Іван 179
Тохтамиш, хан 39
Туловецька (Tułowieska)
Агнешка 30
Турони 12
Тухтемир (Гуртемир)-мурза
183
Угровецький Миколай 128
Фаренсбахи: Александер,
Габріель, Ян 207
Фаркоч Стефан 172
Фетх-Гірей 124, 127
Фірлей Анджей 81
Флоря Борис 89
Фредро Анджей 125
Фредро Анджей-Максиміліан
83, 88, 93
Фуггери 11-12
Харлінський Шимон 129, 133
Хедер-паша 142-144
Хілков Василь 109
Хмелецький Стефан 173-175,
178, 181-198
Хмельницький Богдан 128, 199
Ходкевич Ієронім (Ігор) 178
Ходоровська Барбара 140
Хом'яки: Олександр, Самійло,
Юрій 218
Хоцімірський Адріан 186, 190-
192
Цезар Юлій 180
Цешковський Ян 193
Чагир-мурза 103
Чаманська (Szamańska) Ілона
95, 96
Чарната Матвій 189
Чарторийський Федір
Михайлович, кн. 22
Чарторийські (не князі) 50-51
Чемерницькі Ян і Павло 76-77
Черкас Борис 9, 15
Чертан-бай (Чертанка Байка)
176
Чирський Ян 117-118, 136
Шагін-Гірей, калга-султан 183,
184
Шакай-Мубарек-Гірей 70, 72
Шамтух 150, 171
Шахмат (Шиг-Ахмет), хан 224
Шевчук Валерій 147, 150

Шелига Ян 174
Шиг-Ахмат (Шейх-Ахмет) 23,
103
Шимановський Самуель 209
Щербатий Василь 109
Щербатов Меркурій 162
Шкленський (Склінський)
Томаш 186, 187, 190, 192, 193
Шкот Ян 208, 212
Шошинський (Шашевський)
Ян 206

Юргевич Бартоломій 149
Юрч (Юсейн)-мурза 183

Яблоновський Александер 177
Яворницький Дмитро 123, 125,
152
Ягелони 12, 21, 24
Язловецький Миколай 86, 129,
137, 141
Язловецький Юрій (Єжі) 39,
42, 86, 89, 102-104, 152, 171,
219
Язловецькі 39
Яковенко Наталя 84, 96
Ян-Казимир, король 218
Ян V Сас, господар 30
Янда, син Махетумеля 137
Яновський 117, 118
Януш (Юнус?)-ага 105, 106
Яролинський Матвій 54
Яшевські (Яшовські):
Станіслав і Фелікс 65

Географічний покажчик

- Азов, м. 125
Аланія, м. 164
Аллепо, м. 164
Амадок, озеро 17
Ангурія (Якуплу), м. 164, 166
Антонів, с. 182, 190
Астрахань, м. 40, 73, 100, 151, 229
Аугсбург, м. 225, 227
- Баворів, м. 47, 56, 66, 75, 132-134
Багачка, м. 208
Базалія, м. 54, 58, 151, 188
Базар (Базаринці), с. 64, 65
Базавлук, р. 161, 196
Базель, м. 225
Бакаїв шлях 41, 101
Балаклей, замок 39
Балин, с. 79
Бар, м. 40, 41, 63, 94, 100, 174, 175, 181, 182, 185, 188, 191, 194
Басарабів брід 49, 55, 56
Бейбазар, м. 167
Белз, м. 80, 228
Бережани, м. 69-71
Берестечко, м. 128
Бершадь, м. 221
Белгород, м. 116, 176
Бичина, м. 28
Біла Криниця 153
- Біла Церква, м. 57, 71, 72, 78, 173, 174, 177, 180, 182, 190, 193, 196-199, 237
Білгород (Акерман), м. 39, 40, 86, 98, 102, 122, 124-126, 154, 155, 231
Білики, с. (під Миргородом) 96
Білозерка, р. 153, 159
Білоцерківка, м. 208
Боболінці, с. 66, 75
Бобруйськ, м. 15
Борсків, с. 176, 177
Брацлав, м. 63, 99, 231
Броди, м. 67, 80
Брянськ, м. 108, 110
Буків, м. 170
Бургун (Бургунка), о., р., с. 156, 157, 159, 160
Бурштин, м. 186
Буськ (Бузьк), м. 78, 89, 129, 130
Бучач, м. 75, 76, 129, 150
Буша, м. 129
- Варшава, м. 163, 178, 226
Венеція, м. 169, 225
Висока Вись, р. 195
Вишневець, м. 224
Відень, м. 21, 29, 226
Вільно (Вільнюс), м. 142, 226
Вільшана, м. 17
Вільшанка, р. 216
Вісла, р. 203, 211

- Віссембург, м. 11
 Вітава, с. 176
 Вітовтів міст 219
 Вітовтова лазня 219
 Володарка, м. 118, 189-191
 Волоський шлях 156
 Вольки (Волиця), с. 44
 Ворошилівка, с. 176
 Ворскла, р. 40, 100, 102, 103, 111
 Вроцлав, м. 120
 Вчорайше, с. 178

 Гадячів острів (Березань) 154
 Галич, м. 129, 130
 Гард (на Бузі) 215
 Гвоздів, с. 208
 Гданськ, м. 28, 120
 Генуя, м. 186
 Гірський (Угорський) Тікич, р. 73
 Глибочка, с. 195, 196
 Глиняни, м. 129, 131, 142, 143
 Гнилий Тікич, р. 17, 73, 195
 Говтва, м. 117, 146
 Голованівськ, м. 213
 Гологори, м. і с. 129
 Горинь, р. 127
 Городок (на Смотричі), м. 79
 Гороховатка, р. 17
 Горошин, с. 118
 Грабарка, р. 58
 Градизьк, м. 101
 Грац, м. 202
 Гродно, м. 101, 102

 Грушки, с. 58
 Гуйва, р. 214
 Гусятин, м. 80, 182

 Десна, р. 109, 110, 157
 Дніпро, р. 14, 16, 40, 41, 73, 93, 99-102, 106, 112, 124, 125, 127, 141, 142, 144, 151, 155, 157-160, 181, 228
 Дністер, р. 40-42, 56, 69, 72, 75, 78-82, 90, 100, 102, 104, 118, 120, 135, 137, 139-142, 228
 Доброцеша, с. 176
 Домантів (Домантове), с. 158
 Дон, р. 16, 40, 100
 Дохна, р. 221
 Дубно, м. 65
 Дунаїв, м. 130
 Дунай, р. 143, 167, 170

 Жовнин, м. 117, 202

 Залоце (Залізці), м. 47, 67, 80
 Замостя, м. 15
 Зант (Закінф), о. 169
 Запоріжжя 30, 32, 41, 106, 123, 125, 135, 145, 149, 151, 159, 161, 162, 189, 235
 Зарубинецький брід 112
 Заслав, м. 65, 131
 Збараж, м. 66, 80, 104, 127, 128, 131
 Зборів, м. 202
 Зборовського кут (Стара Збур'ївка) 161

- Збруч, р. 58
 Зіньків, м. 41, 100
 Золота Липа, р. 69
 Золочів, м. 89
- Івангород, с. 212
 Іква, р. 38
 Іллінці, м. 210, 212
 Інгул, р. 219
 Інгулець, р. 73, 219
 Іслам-Кермен (Каховка), м. 39, 86, 159, 160
- Кайнари, р. 213
 Кальник, м. 212, 221
 Канів 17, 20, 93, 186
 Кам'яна Гребля, с. 196
 Кам'янець-Подільський, м. 9, 16, 41, 72, 76, 79, 80, 100, 129, 135, 142, 228
 Кам'яний брід 195
 Кам'яний Затон 153, 159
 Кам'янка, р. і м. 118, 135-137
 Караман, м. 164
 Карачев, м. 108
 Кафа (Феодосія), м. 141
 Кельн, м. 224
 Київ 17, 21-23, 62, 73, 93, 112, 117, 186, 227, 228
 Кильдишева могила 96-98
 Кілія, м. 231
 Кінбурн, коса 156
 Кінецьпіль, с. 220
 Кінська (Кінські Води), р. 152, 153, 157, 158
- Кінська Промойна, р. 152
 Кодак, м. 159, 202
 Кодима, р. 181, 217-220
 Козлов (Гезлеві, Євпаторія), м. 123-127, 135, 144, 154, 155, 163
 Козятин, м. 58
 Коломак, р. 118
 Комарів, с. 47
 Константинополь (Стамбул), м. 28, 103, 123, 125, 126, 164, 166-169, 202, 229
 Корець, м. 80, 201, 203, 204, 206-208, 215, 222
 Корецький брід 212, 220
 Коростишів, м. 198
 Кореунь, м. 106, 107, 222
 Косівка, с. 190
 Котельна, с. 178
 Кошів, с. 182, 189, 190
 Краків, м. 11, 13, 23, 24, 29, 59, 90, 114, 120, 122, 146, 148, 171, 223, 225, 226
 Красилів, м. 58
 Кременчук (на Бузі), о. 215
 Кременчук (на Дніпрі), м. 101, 111, 113-115, 117, 144
 Кременчуцький брід 113
 Кривоострів (Дрижиберег на Бузі) 215
 Крилів (Світловодськ), м. 101, 191
 Кублич, с. 221
 Купіль (Купель), м. і с. 58
 Куропатники, м. і с. 76, 130
 Куруків, урочище 186, 191

- Куручесме, м. 167
 Кучманський шлях 156, 182,
 213, 215

 Лейден, м. 230
 Летичів, м. 57
 Лиман (Дніпра) 160
 Липиця Верхня і Нижня, с. 130
 Лисянка, м. 195
 Личківці, с. 80
 Ліон, м. 120
 Літин, м. 186
 Лодзь, м. 148
 Лохвиця, м. 187
 Лошнів, с. 141
 Лубни, м. 111, 114, 116, 117
 Луцьк, м. 228
 Львів, м. 28, 41, 59, 76, 100,
 128-130, 142, 143, 174, 180,
 201, 228
 Люблін, м. 228
 Ляшки, с. 176, 178

 Мала Вільшанка, с. 196
 Маначин, м. і с. 58, 151
 Мартинів (Ст.Мартинів), с. 187
 Меджибіж, м. 38, 45, 57, 62, 70,
 102
 Медина, м. 166
 Миргород, м. 96, 208
 Міхасін (Михалці?), с. 42, 104,
 152
 Могач, м. 14
 Могила, с. (під Краковим) 59
 Могилів-Подільський, м. 58

 Молдавка, р. 213, 214
 Молочна, р. 152
 Москва, м. 40, 99, 103, 106,
 123, 127, 162, 176, 227, 229
 Муравський шлях 41, 101, 116,
 152
 Мурафа, р. 57

 Неаполь, м. 12
 Немирів, м. 66
 Нігропонт (Евбея), о. 169
 Новгород-Сіверський, м. 110
 Новий Ружин (Ружин під
 Житомиром), м. 178
 Нюрнберг, м. 12, 13

 Ожигівці (Ожоховець), с. 58
 Олеськ, м. 47
 Ольгівка, с. 156
 Ольхов (Стрелиця) 156
 Ольшаниця (Вільшанка), р. і с.
 11, 13, 16-18, 20, 24, 25, 49, 83,
 126, 224
 Омельник, м. 117
 Ониськове, с. 219
 Оратів, м. 182, 190
 Орел, м. 108, 110
 Орель, р. 99, 112
 Оринин, м. 135
 Остріг, м. 15, 21, 228
 Остропіль (Старий Остропіль),
 м. і с. 49, 57
 Охматів, м. 202, 207, 209
 Очаків, м. 39, 86, 122-126, 154,
 181, 215

- Ояз, м. 166
- Паволоч, м. 178
- Падуя, м. 202
- Париж, м. 120
- Первомайськ, м. 214, 215
- Перебійна, р. 152
- Перекоп (Ор-Капа), м. 14, 87, 123, 141, 160
- Перемишль, м. 228
- Переяслав, м. 112, 158, 199
- Перуджа, м. 224
- Петліківці (Старі Петліківці), с. 171
- Петрівче, с. 77
- Пивиха (Пивські гори) 101, 102
- Пиків, м. і с. 57
- Пилипча, с. 195, 196
- Південний Буг, р. 38, 39, 57, 62, 73, 105, 209, 212-217, 219-221
- Підгайці, м. 66, 89
- Пінськ, м. 15
- Піщани брід (на Бузі) 215
- Пйотрків, м. 63, 228
- Плоскирів (Хмельницький), м. 44, 45, 47, 63, 79
- Плоцьк, м. 62
- Погар (Радогощ), м. 40, 100, 101, 108
- Пороги (Дніпрові) 158-159
- Потоки, с. 210
- Почеп, м. 40, 100, 103, 108-110
- Прилуки, м. 117
- Прилуки (Ст. Прилука), м. 175, 198
- Протовча (на Бузі) 214, 215
- Псельський городок 99
- Псьол (Псел), р. 40, 99, 100, 102, 110-112
- Путивль, м. 62, 99, 108, 110, 112, 116, 146
- Ратищі, с. 68
- Рашків, м. 176
- Речиця, м. 15
- Рильськ, м. 108, 110, 116
- Рим, м. 21, 24, 169, 224
- Рогатин, м. 68, 76
- Рокитне, с. 126, 196, 197
- Романів дол (Романова балка), с. 216-217
- Рось, р. 17, 118, 182, 190, 191, 195-197
- Русава, р. 41, 100
- Рутка, с. (під Новогрудком) 16
- Саврань, р. і м. 213, 214, 220
- Сатанів, м. 80, 81
- Сеферівка, с. 186
- Сафранболу, м. 164
- Сенява (Стара Сенява), м. 38, 49, 51, 52, 54-58, 71
- Серпець, м. 28
- Силістрія, м. 143
- Синиця, р. і с. 213
- Синоп, м. 164
- Синюха, р. 73, 105, 195, 213, 214
- Синюхин Брід, с. 214
- Сквира, м. і р. 195-197

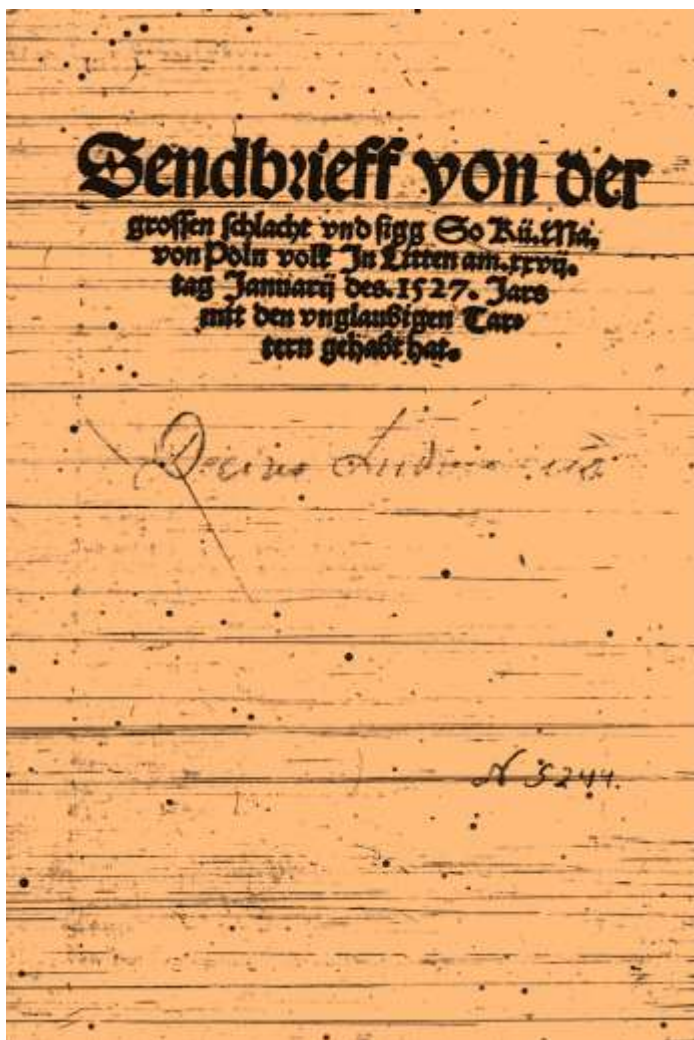
- Скибин, с. 188
Скокувка, замок 15
Сліпорід (Снепород), р. і с. 118
Случ, р. 49, 55, 58, 151
Смотрич, р. 56, 79
Снятин, м. 143
Соб, р. 210, 212
Сокаль, м. 18, 25, 59
Сорока, м. 118, 135
Стародуб, м. 40, 100, 103, 108-110
Старокостянтинів, м. 49, 58, 151, 182
Стежиця, м. 59
Стир, р. 205
Стовпин, с. 80
Страсбург, м. 225
Стрипа, р. 75
Судость, р. 109, 110
Сула, р. 110-112
Супой, р. 112
Сугиськи, с. 176
Сухоліси, с. 197
- Таборівка (Таборів), м. і с. 187
Тавань, м. 99, 156, 219
Таллінн, м. 142
Тараша, м. 195, 198
Тарнов, м. 228
Телячий брід 196
Тенгач-Балчик, р. 73
Теребовля, м. 80
Тернопіль, м. 58, 62, 71, 72, 75, 80, 127-129, 181, 182
Теси, с. 57
- Тетіїв, м. 190
Томаківка, о. 161
Торговиця, с. 205
Трахтемирів, м. 112
Трипілля, м. 99, 105
Трубчевськ, м. 109
Тула, м. 73, 97
Тягиня (Бендери), м. 122, 125, 126
Тясмин, р. 101, 103
- Удич, р. і с. 188, 212
Уланів, м. і с. 58
Устя, с. 56
- Фастів, м. 183
Франкфурт, м. 230
- Хаджибей (Одеса), м. 41
Харачків (Хоростків), с. 74
Харків, м. 116
Хвоси (Цеси), р. 57
Хмільник, м. 57, 58, 62, 86
Холм, м. 228
Хорол, р. 96, 112
Хортиця, о. 156, 161
Хотин, м. 78, 81, 178, 228
- Царський брід 195, 197
Цецора, с. 178
Цибульник, р. 102
- Чаплищі, с. 115
Чемерівці, м. 76
Ченстохова, м. 150, 170

- Червоні гори (Лиса гора) 159,
161
Черкаси, м. 20, 41, 93, 100, 103-
106, 111, 114, 115, 118
Чернігів, м. 107, 108
Чигирин, м. 103
Чичиклія, р. 39
Чмирівка, с. 195, 196
Чорний ліс 17, 73
Чорний Острів, м. 141
Чорний Ташлик, р. 105, 106
Чорний шлях 44-45, 73, 156,
182, 183
Чортала, р. 216
Чортків, м. 64
Чортомлик, р. 161
- Шабельникова (Шабельна)
Вітка, р. 161
- Щучна, р. 118
- Ягупець (Ягубець), с. 212
Язлівець, м. 64
Ямпіль, м. 58
Яновець, м. 203, 206
Янушполь (Ямпіль), м. 127
Ярмолинці, с. 54
Ярослав, м. 50, 228
Ясси, м. 142
Ятрань, р. 213

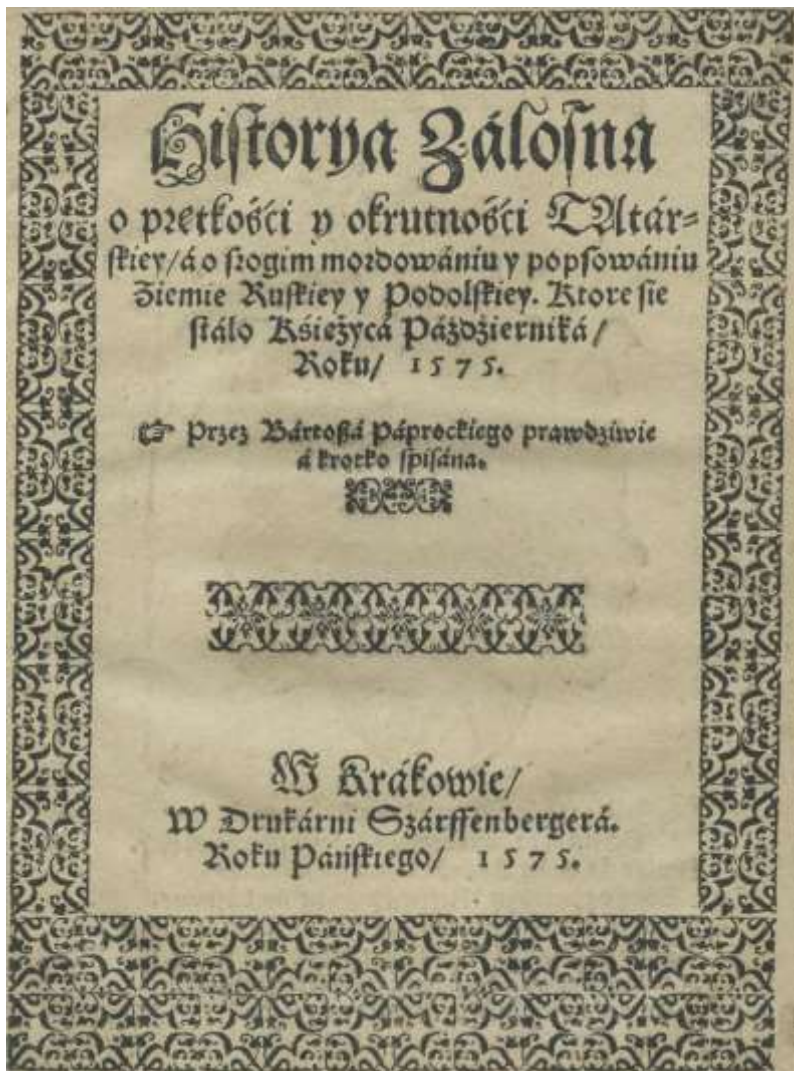
Ілюстрації

Титульний аркуш летючого видання «Надісланий лист про велику битву та перемогу, що королівське військо польського народу на Литві 27 дня січня 1527 року з невірними татарами мало» [Краків?], 1527

Згадка «Ольшанки» (битви під Ольшаницею 1527 р.) в «надгробку» князя К. І. Острозького в книзі А. Кальнофойського: *Teratourgemma, lubo cuda, które były tak w samym świętocudotwornym Monastyrze Pieczarskim Kijowskim, jako i w obudwu świętych pieczarach.* [Kijów]: Druk Ławry Pieczerskiej, 1638.

Титульний аркуш книжки Б. Папроцького
«Історія жалісна про прудкість та лють Татарську і про суворе
нищення та псування Земель Руської та Подільської. Котре сталося
місяця Жовтня Року 1575» (Краків, 1575)

Neue Zeytung /

Warhafftige vnd Erbärm-
liche Beschreibung / so sich in Polln / dem Land
Podolien hat zugetragen / neulich im Augusto diß
lauffenden 1789. Jars geschehen.

Darinnen angezeigt / Wie vnmenschlich die
Türcken vnd Tartarn mit den Polln vmbgangen / darin-
nen vil tausend Polln erschlagen / vnd jämmerlich zusamen
gekluppelt / hinweg geführt.

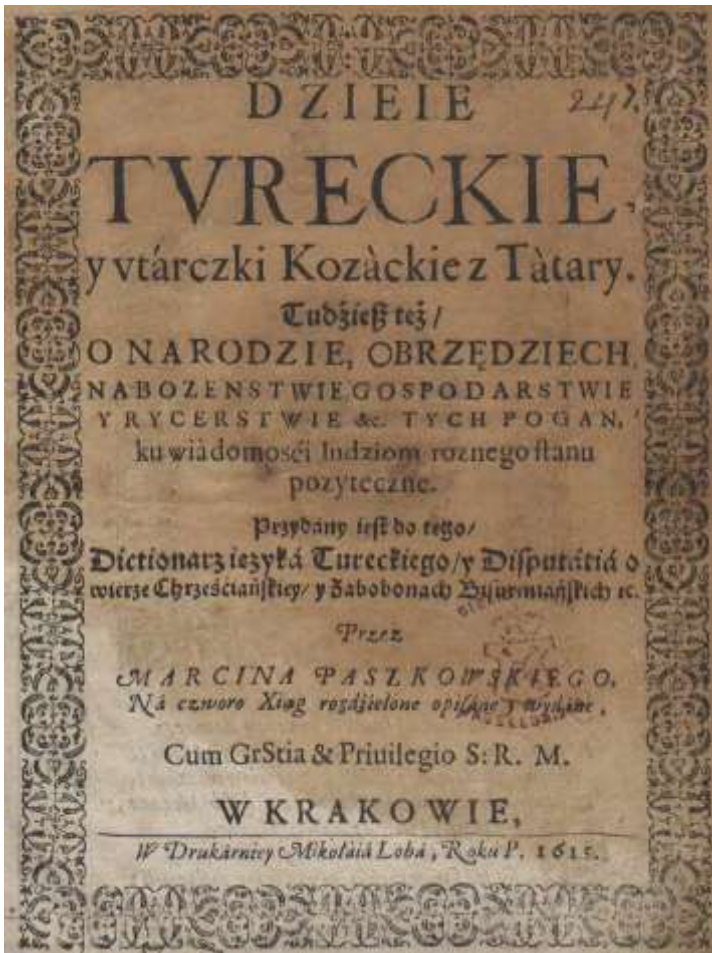
Hinterwiderumb /

Wie sie / die Polln mit dreyszig tausend Mann
starck / den Türcken vnd Tartarn wider nachgezagt / den
Raub zum halben theil widerumb bekommen / sampt andern mehr /
wie weytleufftig hierinnen zusehen vnd lesen ist.

M. D. LXXXIX.

Титульний аркуш німецького (нюрнберзького) варіанту анонімної реляції про татарський набіг 1589 р.

Титульний аркуш книжки М. Пашковського «Історії турецькі і сутички козацькі з татарами. Тут також і про народ, звичаї, релігію, господарство і лицарство і т. д. тих поган – до відома людям різного стану корисне. Доданий до того Словник турецької мови і Диспутація про віру християнську і забобони бусурманські і т. д. Мартином Пашковським на чотири книги розділено, описано і видано» (Краків, 1615)

Титульний аркуш книжки «Реляція правдива погрому поганства під Білою Церквою року 1626 дня 7 жовтня щасливо отриманого Його Милістю паном Стефаном Хмелецьким, хорунжим Брацлавського воєводства, котрого поганства з нуредин-султаном у кількості було вісімдесят тисяч. Найвищому Господу нехай буде честь і хвала, і то Яном Доброцьеським поміж люди подана [книжка]. У Львові, у друкарні Яна Шеліги, Й[ого] М[илості] о[тця] архієпископа львівського друкаря»

Титульний аркуш книжки «Погоня Охотної виправи до обозу та до Диких піль ясновельможного князя Самійла-Кароля на Корцу Корецького і т. д., і т. п.» (Без місця друку, 1645)

Гравюра герба «Погоня» (герб князів Корецьких) з на подив інфантильним лицарем. Вміщений наприкінці книжки *«Погоня Охотної виправи до обозу та до Диких піль ясновельможного князя Самійла-Кароля на Корци Корецького і т. д., і т. п.»* (Без місця друку, 1645)

Наукове видання

Вирський Дмитро Станіславович

Війни українні:
хроніки татарського прикордоння України
(XVI – середина XVII ст.)

Оригінал-макет підготував:

Вирський Д. С.

Підписано до друку 18.Х.2016. Формат 60x84/16

Ум. друк. арк. 16,5. Обл. вид. арк. 15,5.

Наклад 100. Зам. 32. 2016 р.

Поліграф. д-ця Інституту історії України НАН України

Київ-1, Грушевського, 4